дио трећи

БОРБЕ УЖИЧКОГ ОДРЕДА ОД ОСЛОБОЂЕЊА УЖИЦА ДО ПОВЛАЧЕЊА СА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

КРАЈЕМ септембра 1941. слободна територија у западној Србији већ је егзистирала и својим постојањем зрачила и уливала наду да се борба против фашизма може водити. У то вријеме свјетска војно-политичка ситуација није се била ништа битније измијенила од оне у тренутку отпочињања оружаног устанка. Фашистичке дивизије су и даље све дубље продирале у територију Совјетског Савеза. Хитлер је тамо бацио главнину својих снага да би »блицкригом« што прије ријешио исход рата.

Но, упркос томе што је совјетско ратиште везивало, сем сувоземних, и главне њихове ваздухопловне снаге, Нијемци су, ипак, задржали довољно борбених авиона на западном ратишту ради настављања бомбардовања Лондона и осталих британских градова. Сада се, међутим, због снажног развоја оружане ослободилачке борбе у свим крајевима Југославије, силама Осовине отворило и треће ратиште. На нашем простору окупатори су предузимали све што је било у њиховој моћи да би са својим посадним и полицијским трупама, уз обилато коришћење помоћи домаћих издајничких снага, спријечили размах оружаног устанка, али им то није полазило за руком.[108]

Током августа и септембра 1941. у свим крајевима Југославије устанак је и даље борбено и организационо јачао. Нарочито у Србији су партизански одреди постизали велике војне и политичке успјехе.[109] И цијела Црна Гора је пламтјела у ватри оружане борбе. V Босни и Херцеговини, а исто тако у Хрватској и Словенији, партизанске јединице биле су све бројније и актив-

[108] Њемачка Врховна команда је почетком и средином августа 1941. одбила да пошаље у Србију полицијске батаљоне и није могла позитивно да одговори на захтјев за цијелом једном пјешадијском дивизијом, мада није сасвим искључивада могућност да се то касније размотри. Средином августа 1941. и њемачка Врховна команда и њемачки командант Југоистока још су вјеровали да ће оружани устанак у Србији моћи да угуше без већих напора само оним снагама које су се ту налазиле. Али њемачки командант Србије, очевидно, није више у то вјеровао. Начелник Војног штаба команданта Србије пуковник Гравенхорст, пишући 21. августа 1941. извјештај у име команданта Србије, овако је процјењивао ситуацију:

»Упогреба потерних одреда и потпуна употреба осталих крупних јединица, у сарадњи са појачаном жандармеријом, услед недовољног додељивања оклопних и извиђачких кола, није досад довела до очекиваног смањења затегнутости«.

Гравенхорст је извјештај закључио ријечима:

»Засебно тражи.мо оклопна кола, молим, да се што пре доделе. И сада, као и пре, остаје у важности предлог да се додели једна дивизија, пошто нису довољно заштићена за рат важна индустријска постројен»а, између осталог Бор и Крупаљ« *(Зборник НОР-а,* том I, кн>. 1, стр. 374-6).

[109] Партизански одреди у Србији су у јулу 1941. извели 97 оружаних акција, у августу 393. а у септембру их је (иако њемачке окупационе власти више ннјесу биле у могућности да их ни издадека све региструју) заробљено више од 900.

није. Читав устанички покрет на југословенском ратишту чинио је јединствену цјелину, па је такав повољан развитак и омогућио да врховни командант друг Тито донесе већ поменуту одлуку о стварању слободне територије у западној Србији. На то подручје он је и усмјерио своје главне офанзивне операције, односно тежиште оружаног устанка. И стварно, послије многих тешких и упорних борби створена је велика слободна територија, на којој је израсла нова, народна власт.

Слободна територија позната као Ужичка република, искључујући крајње тачке, обухватала је компактну територију од Шапца, Београда, Крагујевца, Крушевца, Рашке, Увца, Вишеграда и даље долином ријеке Дрине, сем Ваљева и Краљева, у којима су били окружени и изоловани њемачки гарнизони. То је била територија од 19.000 квадратних километара, на којој је живјело више од милион становника, а по својој вишеструкој улози и војно-политичком значају представљала је јединствен примјер у читавој окупираној Европи, односно у Хитлеровом »новом европском поретку«.[110] Она се ослањала према сјеверу на снажне одреде: Ваљевски, Мачвански, Посавски и Космајски, а на истоку на 1. и 2. шумадијски, Крагујевачки, Поморавски, Краљевачки, Чачански и Копаонички партизански одред. С југа је слободну територију запљускивао све шири вал оружаног устанка у Санџаку и даље, гдје је ослобођена готово цијела Црна Гора, а са запада се она, преко Дрине, граничила с источном Босном, у којој се оружани устанак све полетније развијао.

Ослобођена територија у Србији пружала је веома повољне услове за одржавање веза са свим крајевима Југославије, за повезивање са снагама народноослободилачког покрета сусједних области и, уопште, за јачање цјелокупне оружане борбе у Југославији. Стварање ове слободне територије било је и од пресудног историјског значаја, јер је тиме било омогућено да се на њу из окупираног Београда пребаци највише војно и политичко руководство народноослободилачког покрета и да се, 26. септембра 1941, одржи војно-политичко савјетовање у Столицама, код Крупња. Ово савјетовање руководећег партијског и војног центра, с обзиром на важност донијетих одлука и ставова, представља крај једног и почетак другог периода народноослободилачке борбе. Одлуке и ставови тада донесени и утврђени ударили су свој печат на цјелокупан каснији развитак нашег ослободилачког рата и социјалистичке револуције, као и на развитак наших оружаних снага. Савјетовање је широм отворило врата у нову, Титову епоху и ударило темеље новој Југославији. На Савјетовању су, између осталог, извршена и прва провјеравања како се остварује Титова политичка и војна стратегија - како се развија народноослободилачка борба и социјалистичка револуција у свим крајевима Југославије. Тада су дотадашња национална и покрајинска војна руководства прерасла у главне штабове народноослободилачких партизанских одреда, а Главни штаб НОПОЈ, преименован је у Врховни штаб НОПОЈ, с врховним командантом другом Титом на челу.

Стварање главних штабова за поједине дијелове Југославије који данас обухватају територије република и покрајина имало је своју дубоку суштину. Била је то нова, револуционарна мјера и демократска форма организовања народноослободилачке борбе. У ратним условима, стварање главних

[1,0] Ако се овој територији додају и друге, у то вријеме, слободне територије у Југославији, испресијецане њемачким и талијанским, затим бугарским, мађарским и другим окупаторско-квислиншким гарнизонима, онда би то чинило више од тридееет процената територије бивше Краљевине Југославије.

штабова је значило, прије свега, преношење веће одговорности на политичка и војна руководства за организовање и вођење оружане борбе и спровођење социјалистичке револуције на тим територијама.

волуционарне борбе била је тада и тиме пренијета на све наше народе и народности - да се боре засвоју слободу и за нове друштвене односе. А самим тим, на основи платформе Народноослободилачког фронта, изра^кене у концепцији политичке и војне стратегије друга Тита, борили су се и за слободу свих наших народа и народности. Разумије се, Централни комитет КПЈ и Врховни штаб НОПОЈ координирали су и усмјеравали организовање и вођење ратних операција. Према томе, управо је то значило да су сва политичка и војна руководства у тим крајевима земље била одговорна пред сопственим народом за његову судбину, да су с њим заједно носила одговорност за вођење народноослободилачке борбе, за њен развој и спровођење социјалистичке револуције. Али, исто тако, та одговорност није била ништа мања и за нижа руководства која су радила на појединим подручјима.

Савјетовање је показало да су почетна концепција, доктрина и стратегија народноослободилачке и револуционарне борбе, са свим својим специфичностима, иначе од пресудне важности за даље вођење рата, биле сасвим правилно од Партије постављене и зато су биле и прихваћене у свим крајевима земље, односно од свих наших народа и народности. Нарочито је било од важности што су широки народни слојеви, посебно сељаштво, прихватили народноослободилачку и револуционарну платформу, дотде илегалне и прогоњене КПЈ, као своје војно-политичке и стратегијске циљеве, а КПЈ и њена руководства као једину руководећу снагу способну да створи нову Југославију и нове националне и социјалне односе у њеним оквирима.

Према *Записима* друга Родољуба Чолаковића врховни командант друг Тито је своју уводну ријеч на Столичком савјетовању завршио ријечима:

»Ово савјетовање има велики значај за дал>и развитак народног устанка у нашој земљи. Из излагања другова се види да је народ свугдје спреман за борбу и на жртве. Досадашњи резултати те борбе, нарочито у Србији, Црној Гори и Босни, представљају најбољи доказ да је оријентација наше партије на оружани устанак народа против окупатора једино исправна и да ју је народ као такву и прихватио«.

0 томе врховни командант друг Тито каже:

»На Савјетовању у Столицама донесена је и одлука о именовању главних штабова као националних војно-политичких руководстава. То показује да је Комунистичка партија већ тада имала и у пракси спроводила јасан курс самосталности сваког дијела нашег покрета, а и одговорности за његов развој у Југославији као цјелини«.

На Савјетовању у Столицама је одлучено да се формирају чете од 80 до 120 бораца, подијељење на водове, затим батаљони од по три до четири чете и, као највећа партизанска јединица, одред, састава два до четири батаљона, а у случају потребе могу се формирати и групе одреда. Поклоњена је пажња изградњи цјелокупне војне организације: командовању, кадровским проблемима, дисциплини, развијању потребних служби - обавјештајне службе, службе везе, санитета, снабдијевања итд. Полазећи од позитивних искустава у западној Србији, донијета је одлука о проширивању постојећих и стварању нових слободних територија, које су као базе биле од изузетног значаја за вођење рата и остваривање друштвено-политичких циљева народноослободилачке борбе.

На тај начин била је уобличена и разрађена Титова концепција општенародног устанка, која се испољила и стекла право грађанства као концепција свенародног рата и општенародне одбране од иностраних агресора и унутрашње контрареволуције. Оживотворена је, дакле, и изражена концепција о наоружаном народу који учествује у општенародном устанку и води народноослободилачку борбу за слободу и побједу социјалистичке револуције.

Ослобођењем западне Србије, сем Ваљева, ослоообђене су и партизанске снаге које су изводиле те операције, па су се оне сада могле искористити на неком другом дијелу територије. Окупаторско-квислиншке снаге нису у том тренутку биле довољне да зауставе плиму народног бунта. Ситуација је на овом, за фашистичке окупаторе, новом ратишту била критична, те су зато предузели све што је, у датој ситуацији, било у њиховој моћи да би отклонили велику опасност која је пријетила да угрози окупациони систем на све ширем простору Југославије, јер је то могло попримити и шире реперкусије и дати подстрек и другим земљама.

ПЛАН НИЈЕМАЦА ЗА УГУШЕЊЕ ОРУЖАНОГ УСТАНКА У СРБИЈИ

НЕПОСРЕДНО пред стварање слободне територије у сливу Западне Мораве, њемачки командант Југоистока генерал-фелдмаршал Вилхелм Лист донио је одлуку да употребом свих расположивих снага разбије партизанске одреде у западној Србији и Шумадији и успостави »ред и мир«.

Да би своју одлуку спровео у живот, Лист је 4. септембра наредио заповједнику Србије и Вишој команди 65 да се против партизана предузму најоштрије мјере, а дан касније, 5. септембра, да брзо и коначно угуше устанак у Србији. Том приликом Лист је констатовао да у западној Србији букти добро наоружан и умјешно руковођен устанак у којем препади, саботаже и напади знатним снагама не престају. Скренуо им је пажњу на то да дотад предузете мјере нису дале одговарајуће резултате,[111] те код њега провијава бојазан од даљег ширења устанка, а то се види из његове наредбе трупама, у којој, поред осталог, стоји:

»Ситуација у Србији не искључује даље ширење устанка. Учестали напади на војнике и постројења њемачке оружане силе од стране јаких, добро наоружаних и на изглед исто тако добро организованих и вјешто вођених банди доказују да досад предузете противмјере не задовољавају«.[112]

Фелдмаршал Лист је с правом то констатовао, јер Нијемци су, упркос свему што су предузели, трпјели из дана у дан све веће губитке. Увиђајући

[111] V јулу је њемачким војноуправним командамаиустановамабилојасно да су комунисти (устаници, партизани, односно: »побуњеници или бандити«) своје акције усмјерили на паралисан>е сухопутног и телеграфско-телефонског саобраћаја, на уништавање жетве и рушење војних и јавних објеката погребних окупатору. Због тога појачавају борбену готовост својих снага и средстава, изводе демонстративне покрете, нарочито оклопним јединицама, ради стварања застрашујуће слике о својој снази, обезбјеђују комуникације, јавне установе и привредне погоне, појачавају патролну службу на улицама, нарочито ноћу, а предузимају и више казнених и застрашујућих мјера.

Застрашујуће мјере или мјере одмазде почетком устанка у Србији биле су саставни дио акције »обрачуна с комунистима«. Поред егзекуције на лицу мјеста, казнене експедиције пале читава села и прикупљају таоце. Према извјештају шефа Службе безбједности др Фукса (Fuchs), ни хапшење 713 комуниста у Србији и Банату, од којих је у јулу стријељано 320, није дало очекиване резултате, као ни терор на комунистнма и припадницима народнооослободилачког покрета по затворима и логорима. Групна стријељања комуниста и талаца која су почела почетком јула настављена су цијелог мјесеца у групама од 10 до преко 100 лица, тако да је до 2. августа било стријељано 412 лица. Иако су ове мјере одмазде почеле још у јеку припрема и отпоччњаља оружаног устанка и сами Нијемци су сумњали у њихов успјех, а брзо су и констатовали да је успјех изостао. Ни друге мјере - новчане казне, контрибуције, пропаганда преко радија, штампе и летака - нијесу дале одговарајуће резултате, те је општи закључак Команде Абвера у Београду 8. августа био да несигурност и немир владају на цијелој територији Југославије и да мјере одмазде нијесу довеле до смнривања или застрашивања, већ да су и »дјелове лојалног становништва довеле у огорчено и очајно стање које их силом гони у редове устаника«.

[125] *Зборник НОР-а,* том I, кн>. 1, бр. док. 173.

да су њемачке оружане снаге којима располаже и, уз њих, сав квислиншки апарат који је створен недовољни да спријече ширење оружаног устанка, фелдмаршал Лист 13. септембра у писму својој Врховној команди каже да »узнемиравајући развој опште ситуације у Србији захтијева енергичне мјере«,[113] али да он нема довољно снага за то, те на крају писма предлаже својим претпостављенима:

»Стога сам присиљен, иако свјестан опште ситуације, да предложим хитно додјељивање најмање једне ефикасне дивизије појачане тенковима«.[114]

Сутрадан 14. септембра, Лист је тешка срца морао предложити Врховној команди њемачке оружане силе у Берлину да се против устаника ангажују јаче снаге, под командом пјешадијског генерала Франца Бемеа (Franz Böhme), јер се показало да су »дивизије 15. таласа,[115] по њиховом личном и материјалном саставу, као и командовању, према досадашњем искуству, неподесне за угушење овог устанка, који се све више оцртава као свеобухватан«.[116]

Затим у телеграму каже:

»И поред тога што узимам у обзир цјелокупну ситуацију, ипак сам принуђен предложити да се с фронта хитно упути најмање једна дивизија која располаже тенковима и јаком ударном снагом«.[117]

И стварно, већ истог тога дана, 14. септембра, њемачка Врховна команда је одлучила да на њемачко окупадионо подручје у Србији упути из Француске ојачану 342. пјешадијску дивизију и Штаб 18. армијског корпуса, под командом генерала Бемеа. Два дана касније, 16. септембра, Хитлеров Главни штаб је обавјестио фелдмаршала Листа да му, сем нових посадних трупа, ставља за сада на располагање »најприје једну пјешадијску дивизију, оклопне жељезничке возове и трофејне тенкове«, и да ће се, »У случају потребе, извршити припрема за довођење још једне дивизије, чим таква буде слободна на источном фронту«.[118] Томе је ускоро услиједила додјела једне екадриле јуришних бомбардера »штука« и мађарске Дунавске рјечне флотиле, те некодико техничких батаљона (инжињерије, везе и сл.).

Стављајући му те снаге на располагање, Хитлер је фелдмаршалу Листу поручио да на сваки начин мора угушити устанак на Југоистоку, а посебно у Србији. Јер »фирер« онда, у том случају, са сигурношћу очекује да ће се њемачка и Недићева власт у Србији тако консолидовати да ће се, прво, њемачке оперативне дивизије моћи да повуку из ње; затим, да ће бити ослобођена радна снага за употребу у Њемачкој; најзад, да ће оживјети привреда, да ће доћи до испоруке руда у пуном смислу и др. У својој наредби, Хитлер између осталог каже:

»Прије свега ради се о томе да се у српској области осигурају саобраћајне линије и објекти важни за њемачку ратну привреду, а затим да се најоштријим мјерама за дуже вријеме успостави поредак«.

И даље:

»За вријеме спровођења ових задатака, све војне јединице које се налазе у крајевима устанка и оне које ће се накнадно довести стављају се под ко-

[113] Исто, бр. док. 154, стр. 422.
[114] Исто, бр. док. 154. стр. 423.
[115] Односи се на посадну 704, 714, 717. и 718. дивизију.
[116] Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-311, ролна 190, снимак 45-46.
[117] Исто.
[125] *Зборник НОР-а,* том I, кн>. 1, бр. док. 173.

манду командујућег генерала XVIII армијског корпуса, генерала пјешадије Бемеа. Једино он има извршну власт у крајевима устанка, у духу упутстава загк иједника оружане силе на Југоистоку«.[119]

Да би допунио, дал>е разрадио и одаслао упутства како да се изврши Хитлерова наредба, начелник штаба Врховне команде оружане силе генерал-фелдмаршал Вилхелм Кајтел (Wilhelm Keitel) је по својој линији издао Листу, и, преко њега, војном заповједнику Србије генералу ваздухопловства Хајнриху Данкелману (Heinrich Dankelmann) посебно наређење у коме их је упозорио на то да морају предузети најоштрије мјере како би се устанички покрет угушио у најкраћем року. У Кајтеловом наређењу од 16. септембра каже се и ово:

»Досадашње мјере предузете за сузбијање тог општег комунистичког покрета показале су се недовољним.

Вођа је сада наредио да треба свуда примијенити најстроже мјере како би се покрет угушио у најкраћем року.

Само на тај начин, који се успјешно примјењивао у историји подизања моћи великих народа, може се поново успоставити мир«.[120]

Кајтсл је нарочито нагласио да са Србима треба изузетно свирепо поступати. У истом том наређењу даје и ову директиву како да се поступа према становништву:

»а) сваки акт против њемачке окупационе војне силе, без обзира на ближе околности појединих случајева, мора се свести на то да је комунистичког поријекла;

б) да би се немири угушили, морају се при првој појави, без одлагања, примијенити најоштрије мјере, да се на тај начин силом спроведе ауторитет окупационе силе и спријечи даље ширење немира. При томе имати у виду да један људски живот у дотичним земљама често не вриједи ништа и да се застрашујуће дејство може постићи само необичном свирепошћу. Као одмазда за живот једног њемачког војника мора се у тим случајевима узети као опште правило да одговара смртна казна 50-100 комуниста. Начин извршења смртне казне мора још појачати застрашујући ефекат.

Обрнут поступак, тј. задовољити се у почетку сразмјерно благим казнама и пријетњама, с пооштреним мјерама ради застрашивања - не одговара горњим начелима, и стога не примјењивати га«.[121]

Из ове Кајтелове наредбе се види да су Нијемци сва дотадашња убијања и вјешања мирних људи и паљења села сматрали »недовољно оштрим мјерама«. Зато су, кажу, морали тражити »још оштрије мјере«.

Њемачка Врховна команда је, да би била још сигурнија да ће планиране операције против партизана у Србији бити солидно изведене, прогласила Србију војном просторијом и наредила да се из Грчке пребаци у Србију генерал Беме с ужим дијелом Штаба 18. армијског корпуса. Сматрајући га врло способним и одважним командантом, њемачка Врховна команда је управо генералу Бемеу и повјерила ту дужност да командује јединицама за ликвидирање оружаног устанка на овом новом ратишту. Његов штаб је из Атине пребачен у Београд 19. септембра.

Истог дана је фелдмаршал Лист увео Бемеа у ту нову дужност и упутио заповједништву Србије и Вишој команди 65 радиограм у којем, поред осталог, стоји:

[119] Исто.
[120] *Зборник НОР-а,* том I, књ. 1, бр. док. 159.
[121] Исто.

»Наредбом Вође, војне операције у Србији повјерене су генералу пјешадије Бемеу, командујућем генералу 18. армијског корпуса. На основу наредбе Вође преносим сву извршну власт у Србији на генерала Бемеа.

Све команде и јединице војске које се тамо налазе или ће доћи биће њему потчињене«.[122]

Генерал Беме је одмах приступио извршавању Хитлеровог наређења. Претходно је преузео све компетенције војне и цивилне власти од војног команданта Србије генерала ваздухопловства Данкелмана и од команданта Више команде за нарочиту употребу 65 генерала артиљерије Паула Бадера, те формирао свој штаб под називом: Опуномоћени командујући генерал и командант Србије.[123] Генерал Беме је најприје планирао операцију против партизанских одреда у западној Србији, са тежиштем у троуглу Крупањ - Дрина - Сава, пошто је сматрао да су дејства тих одреда најопаснија за позиције њемачких оружаних снага.

Али док је сачињен план операција прошло је неколико дана. Тако су јединице Ужичког партизанског одреда 21. септембра, када је командант 18. корпуса саопштио својим трупама одлуку за напад, у офанзивном замаху већ биле ослободиле неколико среских мјеста - Бајину Башту, Ариље, Ивањицу - и озбиљно угрозиле њемачке гарнизоне у Ужицу и Пожеги.

Овим планираним противударом генерал Беме је желио да употребом свјежих јединица прије свега разбије партизанске одреде у Мачви и западној Србији. С тим циљем је наредио 342. пјешадијској дивизији, ојачаној 1. батаљоном 202. оклопног пука, да из рејона Шапца и Сремске Митровице нападне наше јединице на простору Мачва- планина Цер и што хитније избије у долину ријеке Јадра, а затим да, уз помоћ ојачаног 125. пјешадијског пука, који је, из Београда, већ био продро преко Обреновца и Уба до Ваљева, и дијелова 704. посадне дивизије из Ваљева, као и уз садејство 718. посадне дивизије из Бијељине и шест усташко-домобранских батаљона с лијеве обале Дрине, очисти троугао између Саве и Дрине. Потом би 342. дивизија одмах наступала даље ка Ужицу како би се разбио Ужички одред и тако спасле угрожене њемачке јединице у Ужицу и Пожеги.

Пошто су у овој великој офанзивној операцији учествовале и нове њемачке јединице - 125. пјешадијски пук (ојачан дијеловима 164. пјешадијске дивизије), који је у Србију морао бити довучен (из Листове резерве) из Грчке почетком септембра, и ојачана 342. пјешадијска дивизија, која је овамо из Француске пребачена средином септембра, - вјероватно се сматрало да њихово људство још није вично звјерствима, бар не у оном обиму који би одговарао директивама њемачких команданата. Стога је командант 18. армијског корпуса 23. септембра 1941. издао ово упутство:

»Сместа стрељати све становнике у чијим се становима нађе оружје и муниција, из чијих се станова буде пуцало или који бекством покушају да умакну испред хапшења«.[124]

Два дана касније, 25. септембра, у духу својих претходних заповијести и упутстава, генерал Беме обратио се својим јединицама наредбом у којој, поред осталог, стоји:

»Србија је у марту ове године срамно погазила уговор о пријатељству с Њемачком да би с леђа напала немачке трупе које су се прикупљале против Грчке.

[122] Исто, бр. док. 164, стр. 440.

[121] Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-501, ролна 264, снимак 196-420.

[124] *Зборник НОР-а,* том I, кн>. 1, бр. док. 170.

Као олуја прохујала је земљом немачка одмазда.

Ми смо се са свима својим снагама морали окренути новим крупним циљевима (тј. нападу на СССР - примј. Н. Л>.).

То је био за Србију знак за нов устанак, у коме су као жртве пале већ стотине немачких војника.

Ако овде не поступимо свим средствима и с највећом безобзирношћу, наши ће се губици пењати до неизмерности.

Ваш је задатак да прокрстарите земљом у којој се 1914. године потоцима лила немачка крв услед подмуклости Срба, мушкараца и жена.

Ви сте осветници тих мртвих.

За целу Србију има се створити застрашујући пример, који мора погодити целокупно становништво.

Сваки који благо поступи огрешује се о животе својих другова. Он ће бити позван на одговорност без обзира на личност, и стављен пред ратни суд«.[125]

Да би подигао борбени дух својих војника, њемачки командант настоји да пробуди код њих злочиначке нагоне, а сви »аргументи« при том су му - како се 1914. године овдје потоцима лила њемачка крв, као и да се сада, 1941, у овој балканској земљи опет просипа потоцима »племенита« крв њемачких војника. А зацијело се врло добро зна да се та крв не би проливала, ни раније ни сада, да њемачки освајачи нису упадали у нашу земљу и да се та крв, и раније и сада, није просипала због »подмуклости« Срба, већ, напротив, због храбрости српског народа, због његове спремности да ступи у борбу против неупоредиво надмоћнијег непријатеља како би одбранио своја огњишта и своју слободу.

Тако су, ето, Хитлерови генерали планирали своју операцију против партизанских одреда у западној Србији и психолошки припремали трупе да би што боље извршавале задатке које су им постављали. Требало је само да тај »наштимовани« строј крене.

Међутим, уочи покретања њемачких трупа дошло је до напада дијелова Подрињског, Ваљевског и Посавског партизанског одреда на град Шабац, због чега се главна ударна снага помињане операције - ојачана 342. пјешадијска дивизија - морала ангажовати у борбама за одбрану свог упоришта у Шапцу. Пробој у Ваљево ојачаног 125. пјешадијског пука, извршен уз помоћ дијелова 704. посадне дивизије, и нека мања дејства усташко-домобранских и њемачких јединица око Дрине нису битно утицали на ток и развој планиране операције партизанског врховног командовања - стварање слободне територије.

И тако, док су се 2. батаљон 750. пјешадијског пука 718. посадне дивизије, дио снага 592. батаљона »ландесшицен«, 64. полицијски батаљон, 2. чета 2. усташког батаљона и око 400 љотићеваца и недићеваца - као стална посада шабачког гарнизона - те њемачка ојачана 342. пјешадијска дивизија, која им је стигла у помоћ, борили у Шапцу, Ужички партизански одред је заузео цијелу територију бившег ужичког округа са градом Ужицем и натјерао њемачке трупе на повлачење. Исто тако је и Чачански партизански одред извршио свој задатак, те је у сливу Западне Мораве створена велика слободна територија, која се на истоку наслањала на слободну територију Копаоничког, Краљевачког, Крагујевачког, 1. и 2. шумадијског и Поморавског одреда, а на сјеверу на слободну територију Космајског, Посавског, Ваљевског и Подрињског партизанског одреда.

[125] *Зборник НОР-а,* том I, кн>. 1, бр. док. 173.

Сада је генерал Беме, командант 18. армијског корпуса, увидио да се са раније одређеним јединицама не може остварити постављени оперативни задатак. У таквој ситуацији, он је у ширем простору Вал>ева ангажовао ојачану 342. пјешадијску дивизију, вјероватно с ограниченим циљем, јер је она у оштрим борбама против Подрињског, Ваљевског и Посавског одреда исцрпла своју ударну снагу и није се усуђивала да сама продре даље на југ, на слободну територију Ужичког партизанског одреда.

Фелдмаршал Лист и генерал Беме сматрали су средином септембра да су за угушивање оружаног устанка у Србији довољни, као појачање једна ојачана пјешадијска дивизија, неколико полицијских батаљона и батаљона »ландесшицен« те припадници службе безбједности, а само неколико дана касније увидјели су да је то мало и да морају ангажовати бар још једну пјешадијску дивизију и убрзано доводити нове тенкове, нове оклопне и извиђачке аутомобиле и оклопне возове. Нови, за њих неочекивани развој догађаја приморао их је да поново проуче ситуацију на југословенском ратишту, посебно у Србији. Њемачки команданти су тај посао, дакако, солидно обавили и донијели нову одлуку.

Генерал Беме је проценио да је тежиште оружаног устанка слободна територија у западној Србији с околним сусједним одредима, да су снаге које ту дејствују знатне и да он сада, тога тренутка, нема довољно јединица да би могао предузети операције већег обима, али да има довољно снага за сукцесивна - појединачна дејства. Зато је донио одлуку да с операцијама за потпуно угушење устанка у читавој Србији сачека док му не стигне од Хитлера још једна обећана дивизија, а до тада ће с расположивим снагама дејствовати постепено на сусједне партизанске одреде: Подрињски, Ваљевски, Посавски, Космајски, 1. и2. шумадијски, Крагујевачки, Поморавски и друге, и набацивати их на слободну територију Ужичког и Чачанског одреда, а када то изврши, онда ће концентричним нападом свих својих снага окружити и уништити главнину партизанских јединица на слободној територији западне Србије.

Лист и Беме су, по Хитлеровим и Кајтеловим директивама, планирали да војне противакције у сјеверозападној Србији, гдје је требало извршити почетни удар, комбинују с масовним уништавањем становништва како би постигли »застрашујући примјер за цијелу Србију«, што би, надали су се, довело до »смирења«. Зато је шеф управног штаба војног команданта Србије др Харолд Турнер отворено предложио генералу Бемеу да се устанак угуши с крајњом безобзирношћу - да казну искусе не само мушкарци него и цјелокупно становништво, да се и жене и дјеца потисну у планине.[126]

»Што се тиче саме акције чишћења, пошто је углед оружане силе претрпео знатне штете услед неуспеха код Крупња, Лознице и, ту скоро, код Ужица, сматрам да је из разлога престижа потребно да се с крајњом безобзирношћу поступи бар на једном одређеном месту како би се овим примером застрашили остали делови Србије. Моје је лично мишљење да би требало извршити потпуну евакуацију на простору западно од Шапца, у луку између Саве и Дрине. Ово стога што је, према извештајима и подацима којима располажем, а који се слажу, већи део мушког становништа овога краја груписан у банде. Деца и жене одржавају везу, а старају се и о снабдевању«.

Затим Турнер предлаже:

[125] *Зборник НОР-а,* том I, кн>. 1, бр. док. 173.

»Како је иначе на прагу зима, па ће, дакле, ускоро бити немогуће боравити под ведрим небом у планини, то би потискивање жена и деце у јужније пусте планине представљало за устанике катастрофу у погледу исхране. Они се, додуше, терором, па и добровољно, могу да снабдевају са сељачких газдинстава покрајине, али нису у могућности да хране још и хиљаде жена и деце. Једино ова акција, на изглед свирепа јамчи, по мом уверењу, да ће се створити страх и трепет у земљи и да ће се, због забринутости да и њихова родбина не прође исто тако, осветити маса оних који су насилно отерани у устанике, као и њихови сарадници... На тај начин би устаници у овим пустим крајевима зими ишли у сусрет катастрофи, а оружана сила не би морала да врши веће борбене акције у планинама. У исто време зиму бисмо искористили тако да се сва места систематски прочешљају. Помоћу новца и повереника, по моме уверењу, врло брзо би се утврдило ко је у току ових месеци припадао бандама или их помагао. Те људе би требало беспоштедно стрељати. Услед овога унапред би отпала свака могућност за поновно разбуктавање устанка у можда још жешћој мери, а што би се иначе могло са сигурношћу очекивати у пролеће«.[127]

Очито инспирисан тим предлозима, генерал Беме је предвидио да се борбена дејства комбинују с безобзирним терористичким актима срачунатим на потпуно уништење становништва, па је наредио да се на операцијском простору пробију сви који ма у ком виду учествују у оружаном устанку, да се похвата цјелокупно мушко становништво изнад 14 година и отпреми у сабирне логоре, да се села спале, а женско становништво потисне у планине. У својој заповијести од 21. септембра 1941. године, Беме управо и инсистира на том »застрашујућем примјеру«:

»Безобзирне мјере морају да послуже као застрашујући примјер, што ће се за кратко вријеме прочути по цијелој Србији«.[128]

Из овога се јасно види да су Нијемци сматрали да ће прецизно планираном операцијом и масовним убијањем становништва уништити до зиме жариште оружаног отпора.

Но, требало је, прије свега, онемогућити партизанске операције већег обима. Будући да тога тренутка нису били кадри да то сами учине, Нијемци су морали наћи снаге које ће својим борбеним дејствима везати партизанске одреде на ослобођеној територији како ови не би новим оперативним замахом проширили слободну територију и створили за њих још неугоднију ситуацију. Тај критични период када нису имали довољно јаких јединица на српском војишном простору, а поготову на простору западне Србије и Шумадије, Нијемци су, док им не стигну обећана појачања, морали нечим испунити. Зато су свим средствима помагали марионетску владу Милана Недића да образује своје, квислиншке трупе. Они су од те владе, коју су сами довели на власт, доста очекивали. Тада су се обраћали Србима овим ријечима:

»Срби, оставите оружје, идите својим кућама, имате своју владу са племенитим војником армијским генералом Миланом Недићем на челу (mit dem edlen Soldaten Generaloberst Milan Nedic)«.[129]

Међутим, већ 13. септембра 1941. фелдмаршал Лист се ж.алио Врховној команди оружане силе у Берлину да ни нова, Недићева влада не задовољава. Нијемци су били незадовољни Недићем због тога што га српски народ

127 Исто, том I, књ. 1, бр. док. 167.
Исто, том I, кн>. 1, бр. док. 168.
Исто, том I, кн>. 1, бр. док. 153.

не слуша и неће да остави оружје и мирно и покорно извршава окупаторова наређења, те се оружани устанак и против воље Нијемаца и квислинга све више шири.

Зато је њемачком командовању добродошла понуда Драже Михаиловића, коју је овај почетком септембра 1941. учинио Милану Недићу, тражећи споразум о заједничкој борби против народноослободилачког покрета. Већ 5. септембра је недићевско-четнички споразум и био склопљен. Дражa је добио помоћ у новцу и оружју за борбу против партизана, а Нијемци потребне снаге да у братоубилачкој борби вежу партизанске одреде док њемачке трупе не изврше потребну концентрацију својих трупа за планирани напад.

Сви покушаји врховног команданта друга Тита да се с Дражом Михаиловићем склопи какав-такав споразум о заједничкој борби против фашистичког окупатора нису дали никакве резултате, јер су се Михаиловић, југословенска избјегличка влада у Лондону и буржоаски кругови који су стајали иза њих уплашили снаге народног бунта, па су се, без обзира на раније несугласице између себе, ујединили ради подмуклог заједничког напада на партизане - носиоце народног устанка, како би тиме успоставили њима тако потребан »ред и мир«.

Касније се Михаиловићу учинило да може више постићи за свој покрет ако се у борби против партизанских снага непосредно повеже с Нијемцима. Стога је у селу Дивцима, код Вал>ева, одржао састанак са заступником њемачког команданта Србије и другим официрима њемачке команде у Србији, и обећао им да ће четници водити борбу против партизана и да неће пружати отпор њемачким трупама. И доиста, Дражa Михаиловић је испунио обећање - свесрдно је помогао окупатору ангажујући своје јединице у борби против партизана. Баш зато све вријеме од стварања слободне територије, тј. од краја септембра па до краја новембра, Ужички партизански одред није могао одвојити веће снаге које би помогле сусједним одредима у борби против Нијемаца, већ су се у данонoћним борбама против четника морали ангажовати сви - од команданта Одреда до посљедњег борца. Истина, у тим борбама су четници разбијени, али су и губици Ужичког одреда и других партизанских јединица били знатни.

УЖИЧКИ ОДРЕД ПОСЛИЈЕ СТВАРАЊА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

1. РАСПОРЕД ЈЕДИНИЦА

ЗАДЊИ оперативни циљ Ужичког партизанског одреда приликом стварања слободне територије био је град Ужице. Према раније донијетој одлуци о истјеривању окупатора и његових слугу, све су јединице Ужичког одреда биле усмјерене ка Ужицу. У вријеме стварања тог оперативног плана није се могло предвидјети да окупатор неће моћи и смјети прихватити одлучујућу борбу и да ће се пред сам напад на Ужице повући. Зато када је западна група Ужичког одреда - Ужичка, Златиборска и Рачанска чета - већ била ослободила Ужице, остали дијелови Одреда, који су дејствовали у долини Западне Мораве: Ариљска, Пожешка и Моравичка чета, као и Црногорска чета са сјевера, кретали су се по ранијем плану ка Ужицу. Тако се у слободном Ужицу нашао читав Ужички партизански одред.

Једна од првих мјера коју је Штаб Ужичког одреда предузео послије истјеривања окупатора била је стварање војних команди и установа, чији је задатак био да обезбиједе даље вођење борбених дејстава и нормално функционисање живота и рада на ослобођеној територији до избора органа нове, револуционарне, народне власти - народноослободилачких одбора.

Најприје су формиране команде мјеста у ослобођеним среским мјестима. За команданта мјеста у Ужицу био је одређен Вукола Дабић, машински бравар, стари партијски и синдикални радник, један од организатора оружаног устанка у ужичком крају; због револуционарног рада у буржоаској Југославији био је прогањан и осуђен на шест година робије, коју је издржао у Сремској Митровици. Први командант мјеста у Пожеги био је, такође, Вукола Дабић, на чије је мјесто, после краћег времена, дошао Миливоје Радовановић Фарбин, члан Среског комитета КПЈ, један од организатора устанка у пожешком срезу, и на крају Венијамин Маринковић, члан Окружног комитета КПЈ за округ ужички. У Ариљу је за команданта мјеста постављен Стеван Чоловић, трговачки помоћник, који је у својој деветнаестој години постао члан КПЈ; као учесник и организатор многих предратних револуционарних акција међу радницима у Београду, био је ухапшен и изведен пред Суд за заштиту државе, те осуђен на пет година робије, коју је издржао у Сремској Митровици, Лепоглави и Марибору. На дужност команданта мјеста у Ариљу касније је дошао Л>убиша Петровић, студент права, рођен у Грдовићима код Ариља, члан КПЈ.[130] У Ивањици је први командант мјеста био Венијамин Маринковић, а затим Милосав Мићо Матовић, који је као млади учитељ 1939. године постао члан КПЈ; основао је прве партијске организа-

[130] Погинуо у борби против Нијемаца и четника на Вучаку, близу села Добрача, код Ариља. 10. децембра 1941.

ције у моравичком срезу, а када је образован Срески комитет КПЈ за Ивањицу, био је његов први секретар.[131] У Чајетини је за команданта мјеста именован Добрило Петровић, студент, рођен 1914. године у Ужицу, члан КПЈ, један од најактивнијих организатора оружаног устанка на Златибору; био је човјек тиха, готово нечујна гласа, лица бљедуњава и њежна тена, очију прекривених дебелим сочивима наочара оивиченим златом. У Бајиној Башти је командант мјеста био Рајак Павићевић, учитељ, члан Среског комитета КПЈ за срез рачански, организатор оружаног устанка у свом родном крају.[ш] У Косјерићу је за команданта мјеста именован Мирољуб Мита Игумановић, студент филозофије, рођен у Зајечару, а живио у Ужицу, члан КПЈ и најистакнутији организатор устанка у црногорском срезу.[133]

Ти су другови, поред предузимања и спровођења других мјера, одмах пришли стварању нових борбених јединица и њиховом оспособљавању за борбене задатке који су били пред Одредом. Јер ситуација у то доба још није била на тој територији сасвим искристалисана. Њемци су и дал>е са сјевера покушавали да постигну неке војне резултате, те су готово свакодневно водили борбе против Ваљевског и Подрињског (Мачванског) партизанског одреда.

ужичког округа најосјетљивији сјеверни сектор, а то је фронт од Ваљева до Љубовије, са којег изводе комуникацијски правци према Ужицу, и то један од Ваљева преко Косјерића, а други од Љубовије поред Дрине на Рогачицу и потом ка Ужицу.

Сјеверни сектор је сматран најосјетљивијим због тога што су тамо биле свјеже њемачке снаге, довучене из Француске, које су изводиле нападне операције од Шапца ка Лозници и Крупњу и даље, ка истоку и југу. Тешке борбе против тих и других њемачких снага, нарочито оних које су доведене из Грчке, морали су да воде сусједни партизански одреди. Ужички одред је, истина, имао пред собом на овом сектору јединице из Ваљевског и Подрињског (Мачванског) партизанског одреда, али је стално морао ослушкивати каква је ситуација тамо, а то, другим ријечима, значи да је требало увијек бити спреман да у случају непријатељевог пробоја с тог правца на вријеме интервенише.

Зато је тамо, као помоћ Црногорској чети у одбрани Косјерића и јединицама Ваљевског одреда, већ првих дана постојања слободне територије упућена на правац Ваљево - Ужице преко Косјерића 1. рачанска чета, како би на Буковима тај правац био што бол>е затворен. Нешто касније су се и неке друге чете из Ужичког одреда поставиле на положаје који затварају пут Ваљево - Ужице.

Пут који са сјеверног фронта изводи од Л>убовије ка Ужицу посједнут је на положајима изнад Љубовије одмах послије формирања нових чета. Тамо је у прво вријеме била упућена 3. рачанска чета, а доцније су тај правац ојачале 4. рачанска и 2. златиборска чета Ужичког одреда. Повремено су, када је то ситуација захтијевала, долазиле и неке друге јединице.

[111] Погинуо као замјеник политичког комесара 1. батаљона 2. пролетерске бригаде у Калину, код Бугојна, 12. јула 1942; проглашен за народног хероја 20. децембра 1951.

[132] Заробљен и отјеран у логор на Бањици, у Београду, гдје је стријел>ан 31. јула 1942. У задњем часу, пред стријел>ање, довикнуо је својим целатима: »Ништа вам не помаже - иза нас иду хил>аде.«

[133] Заробљен и отјеран у логор на Бањици, у Београду, гдје је стријељан 4. јула 1942.

Осим сјеверног фронта, за слободну територију Ужичког одреда био је врло осјетљив и јужни, санџачки сектор. Од Ужица до талијанских окупаторских гарнизона у Санџаку било је свега шездесетак километара. Премда се није очекивало да ће талијанске оружане снаге самоиницијативно дјеловати преко њемачко-талијанске демаркационе линије, која се протезала ријеком Увцем и даље преко планине Јавора, зато што су имале довољно посла са санџачким партизанским јединицама, могућност њихове интервенције ипак се није смјела сасвим искључити, поготову ако би услиједио такав захтјев њемачке команде. С тог јужног сектора изводи неколико операцијских и комуникацијских праваца према ужичкој слободној територији. Први је: Сјеница - Јавор - Ивањица. Тим правцем се нису очекивале веће непријатељеве снаге. То је слабо комуникативан терен, врло тежак за кретање, уз то терен који изводи на споредне оперативне циљеве, али је током љетних мјесеци употребљив, па се није смио потцијенити. Други правац је: Нова Варош - Златибор - Ужице. Од талијанских гарнизона у Новој Вароши, Пријепољу, Бистрици и Прибоју, то је најкраћи пут ка Ужицу, главном оперативном објекту слободне територије, па је тај правац сматран најподеснијим за већа нападна непријатељева дејства на јужном сектору. Но, сем та два, постојао је и трећи правац, који с југозапада изводи ка Ужицу, то јест од Прибоја и Вишеграда преко села Вардишта. Ни тај се правац није смио потцијенити, јер би у случају напада на Ужице, непријатељеве помоћне снаге свакако надирале од Прибоја преко села Бијелог Брда, Вардишта и Кремне.

Зато је штаб Ужичког одреда, да би се обезбиједио од напада талијанских трупа с јужног сектора, одредио и одмах упутио у подручје Ивањице Моравичку партизанску чету да затвори и осигура правац од Сјенице преко Јавора, а ако тај правац не буде угрожен, да офанзивно дејствује према Санџаку.

У Чајетину и њену околину је већ 25. септембра камионима враћена 1. златиборска чета с тим да спријечи евентуални напад Талијана од Нове Вароши и Прибоја, преко Златибора, и онемогући вршљање четничких банди, које су тих дана извеле неколико оружаних акција против партизана и органа нове народне власти, па су чак и напале једну патролу Златиборске чете Ужичког одреда у селу Рожанству и при том убиле борца Боривоја Оташевића, обућарског радника из Ужица.

Ради затварања правца од Вишеграда и Вардишта, послије неколико дана је из Ужичке чете »Радоје Марић« упућено педесетак бораца. А касније се тамо повремено налазило и по неколико чета.

Територија око Ужица није била у то вријеме непосредније угрожена с истока, пошто су се њемачке снаге, након ослобођења Чачка 1. октобра, налазиле у Краљеву, а поготову што су то биле оне исте трупе које су се повукле с територије ужичког округа, и то у прилично тешком стању. Такву ситуацију је руководство партизанских јединица намјеравало да искористи, те је предузело офанзивне акције око Краљева, па и напад на сам град.

Ни са запада, од Дрине, није постојала никаква већа опасност, јер су усташко-домобранске јединице у Босни имале доста својих мука с источнобосанским партизанима, па им није ни на памет падало да ма шта предузму према слободној територији у западној Србији.

Поред тих спољних фронтова који су морали бити обезбијеђени, осјећало се и прије стварања слободне територије, а сада поготову, да ће бити потребно обезбиједити и неке отворене унутрашње фронтове. То је, чак,

био и тежи задатак. Јер на спол>ном фронту се знало ко је непријател» и гдје се он налази. Много је, на примјер, јаснија била ситуација када се водила непосредна борба против окупатора него када је била у питању борба против домаћих, четничких снага, јер су оне могле отварати фронтове сад овдје, сад ондје, према властитој потреби и могућностима.

По неким реаговањима четничких команданата и њиховом непријатељском држању, а и по поступцима четничких јединица, осјећало се да нешто спремају против слободне територије и партизанских снага. То је захтијевало највећи опрез јединица Ужичког одреда, нарочито према мјестима и подручјима у којима су Михаиловићеви четници били концентрисани у већем броју.

Зато је послије ослобођења Ужица у Косјерић враћена Црногорска, а у Пожеги задржана Пожешка чета, јер су се око тих градова врзмале прилично јаке четничке групе.

комесар Ариљске партизанске чете. Сматрало се да ће се они, скупа с Моравичком четом, моћи да супротставе веома непријатељски расположеним четницима Боже Носовића Јаворског.

Остале чете Ужичког партизанског одреда задржане су у Ужицу и околини и оне су убрзано радиле на стварању нових партизанских чета.

Такав распоред јединица Ужичког партизанског одреда био је само дан-два послије ослобођења Ужица и стварања слободне територије. Он је касније био често мијењан, јер су ускоро учестали такви догађаји који су наметали сваког дана, готово и сваког сата, све нова и нова рјешења, па и нов распоред јединица.

2. НОВА ВЛАСТ И УНУТРАШЊИ ЖИВОТ НА ОСЛОБОБЕНОЈ ТЕРИТОРИЈИ УЖИЧКОГ ОДРЕДА

Упоредо с борбом против окупатора и његових домаћих слугу, у свим крајевима земље у којкма су оружане акције партизанских одреда добиле карактер општенародног устанка и у којима су створене прве ослобођене територије, стварала се сопствена позадина с новом влашћу наоружаног народа - народноослободилачким одборима. Тако је било и у ужичком округу. Може се рећи да су се овдје спојили циљеви устанка са циљевима социјалистичке револуције. Ту, на тој територији, КПЈ је стварала, као и на осталим подручјима широм Југославије, своју оружану војску и нову, народну власт.

жавала се, с једне стране, организованост оружане борбе и, с друге, далекосежност њених циљева. Извршавајући задатке који су се наметали с развитком устанка - почев од мобилизације нових бораца, снабдијевања војних јединица свим потребама, преко организовања транспорта и војних радионица, збрињавања рањеника итд. па све до рјешавања привредних и других питања на ослобођеним територијама - органи власти наоружаног народа осигурали су да се прве ослобођене територије организују као базе за вођење борбе против окупатора и његових сарадника. У том погледу њихова активност била је значајан чинилац почетног организовања и вођења свенародног рата за ослобођење.

»Ми не смијемо ниједног часа сметнути с ума да коначни успјех НОБ-а не зависи само од наше борбе. У великој мјери зависи и од наше способности, од брзине и одлучности на сређивању живота наше позадине, како бисмо све њене снаге могли мобилизирати за потребе нашег фронта.«[134]

Преко народноослободилачких одбора могућно је било ујединити читав народ, све друштвене слојеве, све што поштено и слободољубиво дише, у напору да се успјешно води и што прије заврши народноослободилачка борба. Изабрани слободно и непосредно од самог народа, народноослободилачки одбори су били у могућности да дејствују у ослонцу на народне масе, будући да су уживали највећу њихову подршку и повјерење.

Стварање, развитак и дјелатност народноослободилачких одбора потврдили су правилност оријентације КПЈ на стварање органа власти наоружаног народа. Начином свог настанка, својом дјелатношћу у интересу ослободилачке борбе и својом револуционарно-демократском праксом, одбори су израсли у основне факторе развијања револуционарне свијести и стваралаштва ширих народних слојева, у незамјењиве органе свенародне борбе за ослобођење и револуционарни преображај. Због тога је њихова појава наишла на одлучно противљење и отпор буржоаских снага, што је особито дошло до изражаја у ставовима руководства четничког покрета Драже Михаиловића приликом преговора с нашим Врховним штабом.

Процес стварања и активности народноослободилачких одбора у то доба је узео најшире размјере и достигао највиши степен баш на ослобођеној територији у западној Србији и Шумадији. Томе је, свакако, много допринео и Ужички партизански одред.

Још у току борби за ослобођење ужичког округа Штаб Ужичког партизанског одреда, заједно с партијско-политичким органима на терену, предузео је мјере да се организује нова власт и унутрашњи живот на ослобођеној територији. Читава слободна територија била је покривена мрежом народноослободилачких одбора; они су створени у селима као мјесни одбори, у градовима као градски одбори, а затим у срезовима као срески и у округу - Окружни народноослободилачки одбор.

На територији Ужичког одреда је оснивање одбора народне власти започело августа 1941. године. Први мјесни народноослободилачки одбор у округу ужичком образован је 17. августа у селу Радобуђи код Ариља,[135] а крајем августа је образован мјесни одбор у селу Сирогојну на Златибору и мјесни одбор у Ариљу. Укупно, на слободној територији Ужичког одреда

[134] *Зборник НОР-а,* том IV, књ. 1, бр. док. 2.

[135] У Мјесни народноослободилачки одбор изабрано је 12 другова: Неделжо Крцић, Милосав Крцић, Слободан Пантовић, Здравко Стојадиновић, Драгољуб Букић, Добривоје Вучићевић, Драгојле Каљевић, Рајко Бијељић, Радојко Вуколић, Живко Ристовић, Здравко Совић и Дамњан Вранешевић. За предсједника одбора изабран је Недељко Крић, из Радобуђе, а за секретара Слободан Пантовић, из Гривске. По својој организационој структури, Одбор се састајао из два дијела: ужег и ширег. Ужи одбор, у коме су била четири члана (предсједник, секретар, благајник и још један члан), углавном је радио по задацима, које је примао од Команде Ариљске партизанске чете, касније од Штаба Ариљског партизанског батаљона и Среског народноослободилачког одбора у Ариљу. Овај (ужи) одбор састајао се врло често, док је шири одбор сазиван када је требало спровести у живот неке важније задатке у селима Радобуђа и Гривска. Сваки одборник је био задужен за одређени заселак. У Мјесном народноослободилачком одбору увијек су дежурала по двојица одборника, а у току ноћи стража, коју је формирао Одбор. Н>ен први командир био је Раде Савовић. Стража је одржавала сталну везу с Резервном партизанском четом у селу и с Командом Ариљске партизанске чете.

1941. године било је преко 80 мјесних народноослободилачких одбора. Они су основани у свим срезовима и сачињавали су јединствену мрежу народне власти у читавом округу, изузев неколико периферних села пожешког, моравичког и црногорског среза која су контролисали Михаиловићеви четници.

ужичком округу. Осим већ поменутих одбора у Радобуђи и Ариљу, изабрани су мјесни одбори у још 12 села: Вранама, Крушчици, Латвици, Бјелуши, Мочиоцима, Церови, Миросаљцима, Вирову, Добрачама, Високој, Северову и Градовићима.

септембра, сем у селима Овчињи и Бачевцима, гдје су изабрани у другој половини септембра, било је 13 мјесних народноослободилачких одбора: у Бајиној Башти, Костојевићима, Рогачици, Оклецу, Овчињи, Стрмову, Доњем Зарожју, Солотуши, Рачи, Бесаровини, Бачевцима, Дубу и Пилици.

На терену ужичког среза било је образовано 12 мјесних народноослободилачких одбора: у Љубањама, Гостиници, Стапарима, Качеру, Дрежнику, Биосци (овдје је формирана и партизанска Команда мјеста), Севојну, Потпећу (Крвавцима), Равнима, Буару, Карану и Рибашевини.

основано је још 14 мјесних народноослободилачких одбора: у Чајетини, Кривој Реци, Рожанству, Семегњеву, Рудинама, Алином Потоку, Гостиљу, Доброселици, Драглици, Јабланици, Сјеништима, Шљивовици, Мокрој Гори и Кремнима.

На подручју пожешког среза постојали су мјесни народноослободилачки одбори у 13 села: у Речицама, Бакионици, Душковцима, Годовику, Горобиљу, Висибаби, Здравчићима, Јелендолу, Гугаљу, Гојној Гори, Рогама, Милићевом Селу и Прилипцу.

ћу, постојало је још пет мјесних народноослободилачких одбора, у овим селима: Сечој Реци, Субјелу, Радановцима, Маковишту и Варди. У осталим селима тога среза мјесни народноослободилачки одбори нису 1941. године стварани, јер су та планинска села у сјеверозападном дијелу пожешког среза била под контролом и притиском војночетничких снага Драже Михаиловића.

ри у селима: Средњој Реци, Косовици, Опаљенику, Братљеву, Кушићима, Брезовини, Ковиљу, Ерчегама, Шумама, Лиси, а у Ивањици Општински народноослободилачки одбор.

Градски народноослободилачки одбор образован је у Ужицу 26. септембра 1941, два дана послије ослобођења града, на конференцији којој је присуствовало око 60 грађана и којом је предсједавао Душан Јерковић, командант Ужичког партизанског одреда. Међу 36 чланова, колико је Одбор имао, били су поред комуниста и други грађани блиски КПЈ, занатлије, трговци и интелектуалци, који су до априлског рата 1941. углавном припадали опозиционим грађанским партијама, а који су у овим тешким данима били спремни да се посвете задацима ослободилачке борбе. За предсједника Градског народноослободилачког одбора изабран је Константин Бурчић Коста, берберин, рођен у селу Сивцу у Бачкој, живио у Ужицу,[136] а за сек-

[136] Нијемци га ухватили и стријељали у селу Пријевору, код Чачка, 29. новембра 1941.

ретара Миливоје Ковачевић, адвокатски приправник из Ужица Одбор је имао најразвијенију организацију и најшире задатке, а испољио је изузетно живу дјелатност.

Срески народноослободилачки одбори образовани су у сједиштима бивших срезова ужичког округа одмах послије њиховог ослобођења.

Срески народноослободилачки одбор у Ариљу основан је 29. августа 1941. на збору коме је присуствовало око 1.000 грађана из Ариља и околних села. За предсједника је изабран Љубомир Стојић, трговац из Ариља, дугогодишњи сарадник напредног радничког покрета и члан КПЈ,[137] а за секретара Светолик Лазаревић, судија из Ариља. Одбор је имао и осам чланова.

Срески народноослободилачки одбор у Бајиној Башти је образован 14. септембра 1941. на конференцији познатих грађана и делегата мјесних народноослободилачких одбора са подручја општине Бајина Башта. За предсједника Одбора изабран је Михаило Јовановић, адвокат из Бајине Баште, а за секретара Божана Петковић, судски службеник из Бајине Баште. У одбору су била још 22 највићенија грађанина као чланови, међу њима и двије жене: Л>убица Пенезић, учитељица, и Бука Дуњић, домаћица.

Срески народноослободилачки одбор у Пожеги основан је 23. септембра 1941, одмах послије ослобођења града, на збору грађана из -Пожеге и околине; на збору су говорили Вукола Дабић, командант мјеста и члан Штаба Ужичког партизанског одреда, и Миливоје Радовановић Фарбин, члан Среског комитета КПЈ у Пожеги. За предсједника Одбора је изабран Л>убомир Мићић, земљорадник из села Горобиља, бивши комунистички посланик 1920. године, а за потпредсједника Милан Петронијевић, трговац из Пожеге.[138] У Одбор је изабрано још 11 чланова.

Срески народноослободилачки одбор у Чајетини основан је 24. септембра 1941. на општем народном збору, који је сазвала Команда Златиборске партизанске чете. За првог предсједника је изабран Чедо Бокић, за потпредсједника Млађен Бучић, а за секретара Глигорије Илић. Одбор је имао 24 одборника.

Срески народноослободилачки одбор у Ужицу је основан 3. октобра 1941. на конференцији представника мјесних народноослободилачких одбора са подручја ужичког среза. У Одбор је изабрано укупно 11 чланова, а за предсједника Борислав Јокић, земљорадник из села Стапара.

Срески народноослободилачки одбор у Косјерићу основан је на конференцији грађана 5. октобра 1941, а за предсједника је изабран Јован Марковић, земљорадник.

дилачког одбора због сталне акгивности четничких јединица и у самој Ивањици и њеној околики, а и на подручју сусједног драгачевског среза, мада су између 14. и 25. септембра 1941. чињени покушаји да се и ту одбор образује. Функцију среског одбора вршио је Мјесни, односно Општински народноослободилачки одбор.

Окружни народноослободилачкиодборобразованје 17. новембра 1941 године, на окружној конференцији коју су сачињавали делегати свих седам срезова који су тада били у саставу ужичког округа и делегати града Ужица. За предсједника Одбора је изабран Бранислав Брана Павловић, шездесет осмогодишњи земљорадник из села Злакусе, код Ужица,[139] а за секретара

137 Четници га заробили и стријељали код школе у Ариљу 20. децембра 1941.

138 Ухватили га Њемци и стријељали.

139 Заклали га четници у Злакуси 8. септембра 1943.

Миливоје Ковачевић, адвокатски приправник из Ужица, дотадашњи секретар Градског народноослободилачког одбора у Ужицу. У Одбор је изабрано још седам чланова: Борислав Јокић, земљорадник из Стапара, предсједник Градског одбора у Ужицу; Витомир Чворовић, опанчарски радник из Ужица, члан Окружног комитета КПЈ, члан Градског одбора у Ужицу; Милан Петронијевић, трговац из Пожеге, потпредсједник Среског одбора у Пожеги; Велисав Николић, земљорадник из Милићева Села; Љубомир Мићић, земљорадник из Горобиља, предсједник Среског одбора у Пожеги; Саво Поповић,[140] земљорадник из Латвице; и Мклан Марјановић,[141] земљорадник из Мочиоца.

Већ у то доба је стекло афирмацију неколико значајних демократских принципа о изборима и другим политичким правима грађана. И први народноослободилачки одбори су већ стварани као изборна колегијална тела. Одбори и одборници су бирани јавно, по правилу на зборовима или конференцијама грађана, и то на основу општег права гласа. Жене су у тим правима биле изједначене с мушкарцима. Сваки грађанин старији од 18 година имао је право да предлаже кандидате, да бира и да буде биран за одборника. Па и тамо гдје, због ратних услова, није било могуће спровести изборе, па су одборнике одређивале команде наших партизанских јединица, избор тих одборника је на демократски начин потврђиван накнадно, чим су то услови оружане борбе допуштали.

Спремност за борбу против окупатора и домаћих издајника и углед у народу били су основни услов за избор у одборе народне власти. Изабрани одборници свесрдно су се прихватали извршавања својих задатака. Обављали су разне дужности и на подручју свог одбора, а и на читавој ослобођеној, па и неослобођеној територији, не презајући од опасности које су им стално пријетиле од четника и других издајника.

Сви народноослободилачки одбори су на ослобођеној територији били у сталном засједању, што нарочито важи за Градски одбор и среске одборе. Они су обављали мноштво најсложенијих послова: доносили су и спроводили одлуке правне природе (о грађанским односима, о положају неких установа и слично), затим одлуке које су се тицале привреде (обрада земл>е, производња у занатским и другим радионицама или предузећима, трговина, новчани промет) или комуналних и других послова (ред и безбједност у ослобођеним мјестима, здравствена заштита становништва, хигијена на јавним мјестима, неки просвјетни проблеми).

Због обима послова које је требало да обављају, поједини народноослободилачки одбори образовали су посебне извршне органе или помоћна тијела. Градски народноослободилачки одбор у Ужицу имао је Извршни одбор, који су чинили предсједник, потпредсједник, секретар и дежурни одборник, и 13 секција: за мобилизадију (војна секција), за снабдијевање фронта одјећом и обућом, за исхрану војске и грађанства, за набавку и расподјелу огрева, за противавионску заштиту, за организацију производње у граду, за откуп, за помоћ партизанским породицама и избјеглицама, за стамбена питања, за запреге и запрежна возила и за прикупљање прилога у Народноослободилачки фонд. Сем тога је Градски одбор повремено, за одређене задатке, оснивао и комисије, које су имале привремени карактер.

Срески народноослободилачки одбор у Бајиној Башти имао је секретаријат, благајну и архиву, а затим секције или комисије: за снабдијевање гра-

[140] Ухватили га четници и заклали у Латвичкој планини 11. марта 1943.

[141] Убили га четнички одметници у Пресеци, код Ариља, 18. августа 1945.

ђанства и бораца, за исхрану и помоћ сиромашном становништву, за смјештај избјеглица, за радионице, за помоћ у оснивању и организовању мјесних народноослободилачких одбора у селима, затим правно-судску секцију, а такође и противепидемиолошку службу. Срески и мјесни народноослободилачки одбор у Бајиној Башти сазивали су повремено Савет грађана, који је расправљао о питањима мобилизације, прикупљања оружја и прилога у намирницама, новцу, дрвима, месу итд. На сличан су начин организовали рад народноослободилачки одбори и у другим већим мјестима ослобођене територије ужичког округа: у Арил>у, Ивањици, Чајетини, Косјерићу...

Сваки народноослободилачки одбор имао је потребан број службеника којима је руководио секретар одбора. На примјер, у Градском одбору Ужица било је тада 25 сталних службеника, а у Среском одбору у Бајиној Башти 10 службеника.

ли с партизанским командама мјеста, које су јединице Ужичког партизанског одреда најчешће формирале одмах послије ослобођења градова и већих мјеста са задатком да обезбиједе нужне потребе војног карактера. Команде мјеста су радиле у Ужицу, Пожеги, Бајиној Башти, Ариљу, Ивањици, Чајетини, Биосци и другим мјестима; негдје су, у договору са четницима, биле организоване двије команде мјеста - партизанска и четничка, на примјер у Ивањици. На основу споразума између четничког штаба и Главног Штаба НОП одреда Србије, партизани су имали своју команду мјеста у Ужицу, а партизани и четници своје у Пожеги. Такви су односи трајали све док између партизана и четника нису избили сукоби.

Организовање помоћи јединицама Ужичког партизанског одреда на фронту и оживљавање привредних токова на ослобођеној територији били су први и најважнији послови којих су се народноослободилачки одбори прихватали чим би били основани. Одбори су своје обимне и разноврсне задатке спроводили сами и у сарадњи са Штабом Одреда, командама чета и багаљона и командама мјеста. У свим ослобођеним градовима и осталим насељима организован је, према ратним могућностима, рад у индустрији, трговини и занатству. Од радионица, прве би увијек прорадиле партизанске пекаре и кухиње.[142] Већ 27. септембра су и радници ужичке ложионице и колнице, на митингу који су сами организовали, истакли своју спремност да учине све што могу како би дали свој удио у народноослободилачкој борби. И радници ткачнице, фабрике оружја и муниције, занатски радници, металци, кројачи, обућари, кожарци и радници других струка, као и службеници, на масовним радничким и службеничким зборовима и митинзима у Ужицу и другим мјестима, једнодушно су изражавали чврсту ријешеност да својим радом и борбом допринесу борби за слободу и нови, бољи живот. Такође су на бројним конференцијама и митинзима по селима и среским мјестима и пољопривредни произвођачи изражавали своју спремност да учине највеће напоре како би припомогли протјеривању окупатора и коначној побједи над њим. Омладина, жене и остали слојеви становништва, широм округа, манифестовали су своју одлучност да се највећма заложе у пружању помоћи Ужичком одреду и народној власти.

[MJ] У Ужицу су биле основане и радиле три мензе, односно јавне кухиње. Осим казана, кухиње су имале и извјесну, мада недовољну амбалажу и посуђе. Све кухиње су имале заједничку управу, преко које су од одбора народне власти добијале потребне намирнице за припремање хране.

НаЈЗначајнији ратни привредни објект била је фабрика оружја и муниције у Ужицу (данас »Први партизан«). Многе приватне, општинске и државне радионице, занатске радње и мања предузећа на ослобођеној територији радили су непрекидно како би редовно снабдијевали својим производима Ужички одред и неке друге, нарочито сусједне, партизанске одреде. На примјер, 20 радница које су радиле у женској кројачкој радионици у Ужицу производиле су око 500 пари рубља дневно, 40 радника у мушкој радионици 180 пари одијела, а обућарска радионица са 60 радника израђивала је 50 пари цокула дневно. Како је једна радница израђивала чак 5 до 6 пари рубља дневно, те су радионице подмиривале не само локалне већ и шире потребе - потребе цијеле ужичке слободне територије. У обућарској радионици израђено је до 29. новембра 1941. укупно 2.000 пари цокула, чизама и друге врсте обуће, не рачунајући свакодневне оправке. Ужичка ткачница (данас »Цвета Дабић«) од 7. октобра до 27. новембра 1941. испоручила је робе у вриједности од 5,013.327 динара.[143] За потребе Ужичког партизанског одреда и других јединица, од произведеног материјала стављено је на располагање 50.850 метара разног текстила - платна, као и 3.840 комада убруса, 661 туце марамица и 30 комада чаршава. Текстил из те ткачнице прерађиван је у радионицама за израду рубља у Ужицу, Пожеги, Ариљу, Чајетини, Бајиној Башти, а и у неким мјестима ван ужичког округа, на примјер у Чачку и Љубовији. У Ужицу је радионица за сјечење и паковање дувана и цигарет-папира, у којој је радило просјечно 40 радника, производила око 5.000 пакетића дувана »зета« и око 25.000 комада цигарет-папира у везицама од по 60 листића дневно, на чијем омоту је писало: »Цигар папир партизан« са утиснутом малом партизанском звијездом. У таквој радионици у Бајиној Башти радио је приближно исти број радника. Око 5.000 килограма дувана и цигарет-папира отпремљено је у источну Босну за Романијски партизански одред. Приближно иста количина послата је у Санџак и Црну Гору за потребе тамошњих партизанских јединица. Дуван и цигарет-папир продавани су и замјењивани и за друге артикле: со, гас и друго. За потребе фронта, у Ужицу су радиле и ковачке и поткивачке радионице, пекаре, затим фабрика коже, ложионица и колница. Такве или сличне радионице радиле су у свим ослобођеним градовима ужичког округа. У Ариљу су, под руководством Народноослободилачког одбора, организоване четири пекаре, које су припремале и слале хл>еб на положаје јединица Одреда. Највећи је капацитет имала војна пекара у кругу ужичке касарне. У пекари је радило око 30 радника, а имала је 3 до 4 фуруне; свака од њих могла је испећи 400 килограма хлеба за 24 часа. Такве су пекаре постојале и у свим другим среским мјестима. Радницима су уредно исплаћиване плате и наднице, али су они добровољно и бесплатно остајали да раде и послије радног времена, а радили су најчешће и недјељом.

На слободној територији је особита пажња била поклоњена саобраћају, од којег су зависили и привреда и снабдијевање Ужичког одреда и становништва. Оспособљена је и жељезничка пруга узаног колосијека Горњи Милановац-Чачак-Ужице-Кремна, на којој је саобраћало неколико возова. Жел>езничари су уложили велики труд да би омогућили партизанским јединицама несметан саобраћај на тој прузи, којом су, осим оружја, муниције и ратне опреме што су транспортовани из Ужица на положаје код Краљева,

[143] Фаб Рика Јеимала 265 разбоја на којима је радило око 300 радника. Услијед недостатка сировина, расположиве машине нису биле довољно искоришћене. Радно вријеме је било осмочасовно, а радило се само у једној смјени, сем на машинама за које је билс довољно сиро-

Рудника и Вишеграда, свакодневно превозили и знатну количину робе. Између Ужица и Чачка саобраћала су редовно два пара возова дневно, а између Ужица и Мокре Горе један пар. За хитне и ванредне потребе, и по захтјеву Штаба Ужичког одреда, саобраћали су и други возови, од случаја до случаја. Да би олакшали колски превоз, команде мјеста и народноослободилачки одбори предузимали су акције за поправку путева, на примјер пута Ужице-Јелова гора и др.

На слободној територији Ужичког одреда постојала је читава мрежа партизанских болница, амбуланата и прихватилишта за рањенике и болеснике. У њима се, без обзира на повремена бомбардовања, рад развијао нормално. Љекари су се, у великој већини, свесрдно прихватили посла и подржавали партизанску борбу, а један мањи број љекара је био мобилисан. Санитетским материјалом су ужичке болнице биле снабдијеване из апотека и болница у другим ослобођеним, а и неослобођеним градовима. У Ужицу су радиле двије болнице: Окружна болница, у којој је било десетак љекара, и партизанска болница, која је организована у згради Црвеног крста. Болница у згради Пољопривредне школе у Севојну и болница на Златибору, као и амбуланта у Ариљу, болница у Бајиној Башти и нове амбуланте у Пожеги, Чајетини и Косјерићу, такође су прихватале и лијечиле рањенике и болеснике, и то не само Ужичког партизанског одреда већ и других одреда из западне Србије, Шумадије, источне Босне и Саниака. Заједничком одлуком санитета Штаба Ужичког партизанског одреда и Градског народноослободилачког одбора у Ужицу регулисан је начин издавања и обрачунавања лијекова по апотекама. Читавом грађанству ужичког округа, изузев оних богатијих људи, као и непријатељских елемената, била је обезбијеђена бесплатна л>екарска помоћ.

Радници жељезничке ложионице у Ужицу, уз помоћ неколико инжињера и љекара, изградили су блиндирани вагон с постељама и један вагон за купање. Тај санитетски воз са пратњом ишао је до близу фронтова, предузимао брзе интервенције ради пружања помоћи угроженим мјестима и примао рањенике. Већ у самом возу рањеницима је указивана хитна љекарска помоћ. Воз је, по потреби, вршио и специјалне мисије по налогу Врховног штаба.

На слободној територији Ужичког партизанског одреда радиле су и многе одредске партизанске културно-просвјетне секције, затим културно-пропагандни одбори, омладинске културно-забавне групе и хорови, културне и просвјетарске екипе итд. При Ужичком партизанском одреду формирана је и Културно-умјетничка чета. Било је већих и културних, умјетничких и других манифестација. Програм тих приредаба био је редовно богат и разноврстан; нарочито је популаран био »врабац«, у којем су борци Ужичког партизанског одреда на духовит начин приказивали актуелне политичке и војне догађаје у земљи и иностранству.

вл>ена 24-годишњица велике октобарске револуције. Тим поводом је одржано више значајних политичких зборова и културно-умјетничких приредаба. На градском тргу у Ужицу одржана је војна парада, с борцима Ужичког партизанског одреда на челу, а у малој сали Соколског дома била је отворена и једнонедјељна изложба о Совјетском Савезу. Изложба је затим приказана и у другим ослобођеним мјестима.

За ову прилику Ужице је било посебно припремљено. Цијели град је био декорисан. Главна улица од Доварја до Теразија била је искићена транспа-

рентима, паролама, тробојкама, црвеним и савезничким заставама, портретима лидера савезничких држава Стаљина, Рузвелта и Черчила, портретима Лењина, Маркса и Енгелса, многобројним петокраким звијездама.

Све ове приредбе у градовима и селима ужичког округа наилазиле су на топао и широк пријем код становништва и бораца и дизале њихов борбени дух и морал.

Листови и друга издања ослободилачког покрета штампани су у ужичкој штампарији (бивша Романовићева штампарија) на хартији коју је производила фабрика хартије из Чачка. Према досад прикупљеним подацима, у Ужицу је штампано: 15 бројева Вести, гласила Штаба Ужичког партизанског одреда; 18 бројева Борбе, гласила Централног комитета КПЈ, у тиражу од по 10.000 примјерака; затим бројеви 7-8, 9 и 10-11 Билтена Врховног штаба НОП одреда Југославије и три броја Омладинске борбе, гласила Централног комитета СКОЈ-а. Штампано је и неколико мањих публикација: Антифашистички омладински митинг у Москви, Антифашистичке песме, Победаћебитинаша. Такође је започето штампање већег тиража Историје СКП(б). Ту је штампан и већи број пропагандних плаката, прогласа, летака и одлука.

Борба, Вести и остали штампани материјал слати су из Ужица у јединице Ужичког одреда и v друге партизанске војне јединице, а такође у све крајеве земље, и на ослобођена и на неослобођена подручја.

»На читавој ослобођеној територији Србије«, писала је Борба 28. октобра 1941, »кључа нов народни живот. Свет је жељан слободних манифестација, митинга, културних приредаба, сијела, конференција итд. Ниједна сала коју су прошли режими градили не може да прими ни половину оних који дођу да учествују и уживају у приредбама. То је био случај са фестивалсм народних игара и песама који је даван у недељу 26. о. м. у Ужицу и Чачку. У дивним песмама и играма свих народа Југославије, одлично припремљеним и у једном и у другом месту, хтело је да ужива два пута више публике него што су могле да приме највеће дворане ових места. Слободној народној култури и радости треба више простора, и народ ће га себи изградити.«

Цјелокупни живот на слободној територији и активност народноослободилачких одбора снажно су дјеловали на свијест људи и знатно су допринијели да, већ у почетку нашег ослободилачког рата и социјалистичке револуције, најшири слојеви народа боље сагледају разлике између старог друштвеног поретка и нових друштвених односа који су се рађали с народноослободилачким покретом.

Та широка револуционарна дјелатност и пракса имале су вишеструку вриједност, која се огледала прије свега у томе што су оне значиле провјеру и потврду ставова КПЈ у погледу карактера и могућних циљева народноослободилачког рата, а такође у томе што су истакле сав значај органа нове, народне власти - народноослободилачких одбора.

Значај народноослободилачких одбора у ужичком округу јесте и у томе што се они убрајају међу најраније основане органе народне власти у нашој земљи. Ту, у ослобођеним градовима и селима, уз непосредну помоћ друга Тита, Кардеља и осталих чланова Политбироа Централног комитета КПЈ, Врховног штаба и Главног штаба Србије, разрађене су и прве идејнополитичке поставке о народној власти и стечена су прва практична искуства, која су била врло корисна за будући развој и изградњу власти радног народа Југославије.

Аруг Едвард Кардељ је 14. новембра 1978. у Л>убл>ани, приликом посјете коју му је учинила делегација Титовог Ужица, поред осталог рекао:

»V почетку народноослободилачког рата на окупираној и слободној територији Југбславије имали смо прилично шарене - условно речено - форме народне власти ... Укратко речено, постојале су различите форме које су организовале револуционарне снаге у целини, све оне које су се желеле борити и помоћи народноослободилачком покрету.

револуционарне власти; да то не буду ни неки споредни ни неки помоћни органи. Народноослободилачки одбор - то је била она организована форма народне власти која је убрзо преовладала у целој Југославији.

Колики је значај имала већ тада, у почетку НОР-а, тако организована народна власт, види се и по томе што је Аража Ми> аиловић, као политички захтев, односно услов четника за сарадњу са партизанима, захтевао да се не замењује стари државни апарат новим, да се распусте сви народноослободилачки одбори и да се они замене среским начелницима. Дакле, већ у почетку деловања одбора буржоазија је схватила како јој велика опасност прети од истинске народне власти, јер су народноослободилачки одбори носили јасно обележје друкчијег карактера власти.«

Све што се тих дана збило у Ужичком партизанском одреду, у ужичком округу, у Србији, говори о томе да то није био обичан народни устанак, него прави народни рат.

3. НАРАСТАЊЕ ОДРЕДА

Већ од првих дана свог постојања Ужички партизански одред је постепено али стално растао. Послије сваке успјешно изведене акције у Одред су долазили л>уди из околних мјеста. Прилив нових бораца је био особито велик у септембру 1941, када је Ужички одред, спроводећи већ познату директиву Врховног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије, почео нападати и мање градове и када су чете прелазиле на оружане акције већег обима. Нарочито се то осјетило послије неколико успјешних окршаја против окупатора. У највећем броју јављали су се управо омладинци. Зато је и било могуће да се у то вријеме у селима око Пожеге и Ариља стварају и чете резервног састава, које не само што су учествовале у раније наведеној горобиљској борби већ су и касније наставиле акције за истјеривање Нијемаца са ове територије.

Стварањем слободне територије на ширем простору Ужица настали су веома повољни услови за омасовљавање одреда. У прогласу који је издао Штаб Ужичког партизанског одреда јасно су изнијети циљеви будуће оружане борбе. Речено је да народноослободилачка борба није завршена с ослобођењем Ужица и околних мјеста, већ да окупатора треба истјерати из цијеле Југославије. Истакнуто је да ће окупатор учинити све што је у његовој моћи да уништи прву републику коју су својом борбом створили радничка класа и радни народ Југославије.

бораца нагло растао, чете Ужичког одреда су толико ојачале да се пришло и формирању многих нових чета. Огроман број омладинаца, и из околних села и из градова, желио је да се укључи у оружану борбу против окупатора и његових домаћих слугу. Остварење те жарке жеље мноштва омладине да ступи у партизанске јединице потпомогла је ужичка фабрика оружја.

Фабрика оружја у Ужицу је чим је град ослобођен стављена под војну управу, а убрзо је образовано и једно колективно тијело - Управни одбор за руковођење производњом. Фабриком су руководили: Манојле Смиљанић, студент технике из златиборског села Равни; Сретен Пенезић, предратни радник те фабрике; Спасоје Јовановић Спасан, студент из Рачанске партизанске чете и Мутимир Поповић Буда, металски радник, рођен у Берлину, који се рано укључио у напредни раднички покрет и 1930. године постао члан КПЈ, а 1936. члан Обласног комитета КПЈ за Београд; њега је рат затекао на робији у Сремској Митровици, одакле је августа 1941. побјегао с већом групом старих партијских бораца, чије је бјекство организовала КПЈ.[144]

Фабрика је почела да ради пуним капацитетом 26. септембра, одмах послије ослобођења Ужица. Радници који су прије рата израђивали ловачке пушке наставили су да на тим истим машинама и с истим материјалом праве пушке »партизанке«, како су их они сами назвали. Те су пушке имале дужу цијев и нешто већи домет, а као ознаку фабрике носиле су петокраку звијезду. Нове пушке, до тада невиђене, изазивале су велико интересовање. Борци су се грабили за пушке »партизанке«, а они који би их добили, носили су их с осјећањем највеће части и поноса. Тих дана се и чуло како партизани пјевају овај стих, у старом епском десетерцу, срочен за нове прилике: »Пушко моја, убила фашисту, а моје га очи не виделе!« Тиме се изражавало увјерење о убојитости пушке »партизанке« због дужине њене цијеви.

У ужичкој фабрици оружја и муниције је за два мјесеца, колико је радила, израђено 21.040 пушака, 2,700.000 пушчаних метака, 90.000 метака за пиштоль, а на ремонту је било 20.000 панцирних топовских граната. Израђено је, затим, 30.000 ручних бомби разног облика и величине и 300 тромблонских цијеви, а поправљени су 2 пољска и 1 противавионски топ, 200 митраљеза, 300 пушкомитраљеза, 4.000 пушака, 2 тенка и 10.000 тромблонских бомби.

Пушкама и осталим наоружањем израђеним у тој фабрици, а такође и нешто заплијењеним од окупатора, било је могуће одмах наоружати све омладинце који су ступили у партизанске чете и снабдијевати их довољном количином муниције.

Долазак тако великог броја способних људи у партизанске јединице није одговарао четницима Драже Михаиловића. Пошто нису имали довољно снага да пређу у отворен напад на јединице Ужичког одреда, тактизирали су настојећи да добију у времену. Прије свега су развили велику агитацију под паролом да није вријеме за борбу, да треба чекати прави час итд. У ту пропаганду су укључили не само бивше краљевске официре већ и многе политичаре свих грађанских партија. А затим су, исто тако, на све начине настојали да позив руководства народноослободилачког покрета на сарадњу у борби свих родољубивих снага против окупатора и домаћих издајника искористе у своје сврхе. Чак су, дакако привидно, пристали на неке захтјеве партизанског војно-политичког руководства, па је постигнут и споразум о заједничким командама мјеста и о заједничкој мобилизацији.

Командант Ужичког одреда Душан Јерковић је 30. септембра издао наредбу којом се на територији читавог ужичког округа мобилишу сви мушкарци од 18 до 40 година способни за борбу. Обвезници су били дужни да се јаве на одређена мобилизацијска мјеста у сједиштима срезова ужичког

[144] Погинуо у борби против Њемаца на Драви 6. марта 1945, као начелник ОЗН-е у 16 ударној (војвођанској) дивизији.

округа у времену од 2. до 6. октобра. Била су мобилисана и сва моторна возила и јахаћи коњи с прибором. Сви имаоци оружја и остале војне спреме били су дужни да их предају мобилизацијским комисијама.

Ево те наредбе:

»Народноослободилачка борба узима све веће размере и добија све оштрији облик. Непријатељ је протеран са територије округа ужичког, али тиме борба још није завршена. Ми морамо по сваку цену одбранити и сачувати тековине наше борбе, које смо тешким и драгоценим жртвама платили. Не смемо дозволити крвавом непријатељу да поново баци у ропство слободни народ нашег краја.

Да би се очувала ова најдрагоценија тековина наше народне борбе - слобода

НАРЕБУЈЕМ:

I

Сви мушкарци од 18 до 40 година старости закључно, сматрају се од дана објаве ове наредбе мобилисаним, те се, уколико већ нису мобилисани, имају пријавити својим мобилизацијским комисијама, и то:

1) обвезници среза ужичког на дан 2. октобра 1941. у 8 часова на мобилизацијско место у кругу Старе касарне у Ужицу;

2) обвезници са територије среза пожешког на дан 3. октобра 1941. у 8 часова на мобилизацијско место у кругу пожешке касарне;

3) обвезници са територије среза ариљског на дан 4. октобра 1941. у 8 часова пред Општином у Ариљу;

4) обвезници са територије среза моравичког на дан 5. октобра 1941. у 8 часова на мобилизацијско место пред Пореском управом у Ивањици;

5) обвезници са територије среза црногорског на дан 6. октобра 1941. у 8 часова на мобилизацијско место пред Среским начелством у Косјерићу;

6) обвезници са територије среза рачанског на дан 5. октобра 1941. у 8 часова на мобилизацијско место пред Општином у Бајиној Башти;

7) обвезници са територије среза златиборског на дан 6. октобра 1941. у 8 часова на мобилизацијско место пред Среским начелством у Чајетини.

II

Сва моторна возила, бицикли и јахаћи коњи са прибором сматрају се такође мобилисаним и имаоци морају исте пријавити Комисији за пријем на напред означеним мобилизацијским местима у горе означене дане.

III

Све оружје исправно и поломљено, као и остала спрема југословенске и непријатељске војске, коју су појединци било на који начин код себе задржали, мора се предати мобилизацијским комисијама у напред означене дане на одређеним местима.

Ко по овој наредби не поступи одговараће по ратним законима«.[145]

Спровођење у живот те наредбе ишло је преко команди мјеста и срески и мјесних народноослободилачких одбора. Обвезници су се могли јављати партизанима или четницима. Због тога су на сваком мобилизацијском

[145] *Зборник НОР-а,* ТОМ I, стр. 152-153.

мјесту била два стола - четнички и партизански. Изјашњавање је требало да буде слободно и без притиска. Али док су партизани били досљедни у спровођењу споразума, дотле су четници вршили притисак и агитацију говорећи како ће они који се јаве у партизане одмах ићи на фронт, који је »прерано отворен«, док ће они који се јаве у четнике одмах ићи кући и бити позвани »када дође вријеме«. У Ужицу и другим мјестима су на јавним мјестима исписивали паролу: »Ко се упише у четнике - остаће код куће, а ко у партизане - ићи ће у борбу«. Гдје год су то могли, ометали су партизанску мобилизацију, одвраћајући сељаке да иду у партизане, а у исто вријеме су их тјерали - при чему често нису бирали средства - да се уписују у четничке одреде. На оне обвезнике који су били служили краљевску југословенску војску вршили су притисак и пријетили им, наглашавајући да су положили заклетву краљу и већ самим тим морају приступити »југословенској војсци у отаџбини«, односно четницима. У противном ће одговарати зато што су, наводно, погазили заклетву коју су дали краљу. Активним и резервним официрима и подофицирима који се нису одазивали њиховом позиву, четници су пријетили и пријеким војним судом. Уз то су свуда уносили панику у народ и говорили да су партизани криви што Њемци шаљу казнене експедиције у устаничке крајеве и при том чине злочине над становништвом.

Таквим својим ставом и агитацијом да за отпор није вријеме, па да, сходно томе, све пријављене треба пустити кућама, што су и чинили, четници су успјели да знатан број људи пасивизирају, нарочито из села која су била потпала под њихов утицај.

Но, и поред свег залагања четничких агитатора да се што више људи пријави у четнике а што мање у партизане, Ужички партизански одред је у том периоду нагло и бројем пушака нарастао и постао велика војничка снага, коју би окупатор и његове слуге свакако још боље запамтили да није дошло до издаје-до отвореног четничког напада најединице Одреда. J^p већ крајем септембра и почетком октобра 1941. Ужички одред је имао око 3.000 људи, организованих у водове, чете и батаљоне.

Штаб Ужичког партизанског одреда остао је мање-више у истом саставу, с тим што је Вукола Дабић именован за команданта мјеста у Ужицу. Стога је у другој половини октобра дужност замјеника команданта Одреда преузео Радивоје Јовановић Брадоња, дотадашњи командир Колубарске чете Ваљевског партизанског одреда. Он је 10. септембра у борби за одбрану ослобођеног Л>ига био рањен; лијечен је у ужичкој Државној болници, а затим је, пошто је оздравио, задржан у Ужичком одреду, у чијем се саставу борио све до повлачења Одреда из Србије.

Тешко је приказати како је у то доба организацијски изгледао Ужички партизански одред. Тада се борбена ситуација брзо и често мијењала, те да би се Одред прилагодио тим догађајима, морао се мијењати и организацијски састав његових јединица. До организацијских промјена је нарочито долазило због губитака у борбама, а понекад је то налагала и потреба да се повремено у борбу укључи што већи број људи из редова радника и слично.

Већ је истакнуто да је у периоду припрема и почетка оружаног устанка сваки срез ужичког округа имао по једну чету, дакле - укупно седам чета.

Првих дана послије ослобођења Ужица број чета се мијењао, растао, а формирани су и батаљони. Ужички одред је тада имао у свом саставу три батаљона: Ужички, Ариљски и Раднички. Батаљони су били састављени од чета, али број чета није био исти у сваком батаљону. Осим тих батаљона,

Ужички одред је имао још неко вријеме четири рачанске чете, три пожешке, двије златиборске, затим Моравичку и Црногорску партизанску чету.

ности командира Моравичке чете, групу бораца који су с њим остали прогласио 1. моравичком четом, али када је отворено прешао на страну четника, борци су га напустили и укључили се у Моравичку партизанску чету.[146] Касније, због сталних четничких напада, на тој се територији није могла формирати још која партизанска чета, али је и ова једна била бројно прилично јака.

У црногорском срезу је послије ослобођења Косјерића група бораца из Црногорске партизанске чете, под командом поручника Милана Бобића, упућена заједно с 1. рачанском партизанском четом као помоћ Ваљевском партизанском одреду. Пошто је та група дејствовала самостално, то је неки називају 2. црногорском четом. Но она бројно није била толико јака да би се стварно могла сматрати четом.

Најбројнији је био УЖИЧКИ БАТАЉОН. У његовом саставу је у прво вријеме било седам чета: 1, 2, 3. и 4. ужичка, 1. и 2. златиборска и Железничка чета. Пошто су нешто касније златиборске чете дејствовале по посебним наређењима и пошто је Железничка чета стављена под непосредну команду штаба Одреда, а касније ушла у састав Радничког батаљона, то је овај батаљон остао са четири доста јаке чете.

Командант батаљона је био Слободан Секулић, а политички комесар Љубодраг Бурић. Касније је за замјеника команданта одређен Миладин Поповић, студент медицине, рођен у селу Борикама код Рогатице, у источној Босни, а живио у Ужицу, док је за замјеника политичког комесара именован Алекса Дејовић, дотадашњи замјеник политичког комесара и партијски руководилац Ужичке чете »Радоје Марић«, који је врло рано, као млад радник у ужичкој фабрици оружја и муниције, постао члан Комунистичке партије.[147]

Прва ужичка чета је имала много бораца који су дошли у партизане прије ослобођења Ужица и сматрани су ветеранима, јер су већ до тада учествовали у великом броју борбених акција. Зато се на њу и гледало као на најбољу чету Ужичког одреда. Имала је, без вода на положају код Вардишта, око 90 наоружаних бораца. Послије ослобођења Ужица и пошто је извршена реорганизација чета, за командира 1. чете је постављен Бошко Видаковић, студент, а за политичког комесара Никола Марчетић, ткач, трговачки помоћник, рођен у селу Слатини, у Босни, а живио у Ужицу;[148] за замјеника командира одређен је Радиша Веснић, подофицир бивше краљевске југословенске војске, а за замјеника политичког комесара Миодраг Миловано-

[146] Главинић је своју групу прогласио 1. четом, а праву Моравичку чету називао је 2. чето.м. V својој каквој-таквој активности он није дјеловао по директивама КПЈ. Крајем септембра придружио се четницима. Мада се доцније повукао и вратио кући, остао је и дал>е колебљив. Четници му нису у свему вјеровали, па су га у јесен 1943. ликвидирали.

[147] Као политички комесар 2. пролетерске бригаде погинуо у Броду на Дрини, код Фоче, приликом покушаја форсирања Дрине, 10. априла 1943. Проглашен за народног хероја 30. априла те исте године.

[141] Као политички комесар чете у једној од крајишких бригада погинуо код Травника, у Босни, 1943. у борби против Нијемаца.

вић Луне, свршени ученик гимназије из села Добродола (сада Луново Село), код Ужица.[149]

Одмах након ослобођења Ужица, 3. октобра, од новодошлих бораца из града и села поново је формирана 2. ужичка партизанска чета »Милош Марковић«. На дан формирања у строју је било око 120 наоружаних бораца, који су пргд командантом Одреда Душаном Јерковићем положили заклетву.

За командира чете одређен је Миливоје Којадиновић, а за политичког комесара Мијо Гезовић, за замјеника командира Војислав Јокић,[150] опанчарски радник из села Зеока, у Драгачеву, који је живио у Ужицу, и за замјеника политич^ог комесара Миодраг Стојичевић Микош, ученик ужичке учитељске Школе.[151]

Чета је била подијељена на два вода од по 60 л>уди. Тада су чланови Партије у чети били: Миливоје Којадиновић, Мијо Гезовић, Војо Јокић, Миодраг Стојичевић, Душан Бурђић и други. Послије Којадиновићеве погибије, у јесен 1941, за командира чете је дошао Момчило Смиљанић, поручник бивше југословенске војске, рођен у селу Равнима, код Ужица. Смиљанић је остао на тој дужности до 3. новембра, а тада је команду над четом преузео Војислав Јокић.

Током устаничке 1941. срео сам Момчила Смиљанића у Вардишту, камо је дошао са 2. ужичком четом. Овај повисоки и стасити млади човјек, по природи скроман, тих и, рекао бих, донекле окренут себи, у извршавању задатака био је врло динамичан и сналажљив.

Пошто смо се брзо сложили у погледу акција које су нам предстојале, разговарали смо о неславном априлском рату који је прошао, о издаји која се пред рат увукла као црв у многе поре државног и војног апарата и о брзом слому и капитулацији краљевске југословенске војске - капитуладији која је услиједила као логична посљедица таквог стања. Међутим, жалосно је било што су хипотеку издаје морали да носе на себи и многи млади људи који су не само жељели да се боре већ су и пружали жесток отпор окупатору при нападу на нашу земљу. Неки од тих наших војника, као што је био случај са Смиљанићем, у том свом борбеном заносу стигли су чак на територију Грчке.

Ратни догађаји су се тих мјесеци врло брзо развијали, па смо се и нас двојица растали. Нешто касније, у Санџаку, сазнао сам да је Смиљанић остао по задатку на превоју Буковима, између Косјерића и Ваљева, да са два топа спречава продор њемачких трупа ка Ужицу. На том задатку био је тешко рањен, а затим се некако домогао свог родног села Равни, под Златибором, у које се склонио да лијечи задобијене ране. У међувремену, док је био везан за постељу, а и касније када се пребацио у Горњи Милановац, код сестре, за њега се непрекидно интересовао друг из Војне академије Звонко Вучковић, који се налазио у четницима. Дуго се Вучковић распитивао за Смиљанића и покушавао да с њим успостави везу, обећавајући да му се ништа неће десити, да ће моћи да се лијечи и сл. Повјеровао је Смиљанић ријечима школског друга. Но послије успостављања те везе, четници су тражили од

Као замјеник команданта 2. пролетерске бригаде смртно рањен приликом преласка пруге Ужице-Пожега, код злакуске рампе, и умро од задобијених рана на носилима надомак своје родне куће и свог Добродола (села које данас носи његово име) 27. априла 1944. За освједочена херојска дјела на бојном пољу, народним херојем проглашен је 20. маја исте године.

[150] Заробили га четници и стријељали у Маковишту код Косјерића, 16. јануара 1942.

[151] Заробљен и отјеран у концентрациони логор; стријељали га Нијемци у логору на Бањици 27. јула 1942.

Смиљанића да јавно осуди партизане и приђе њима. Као прави родољуб, он је то одбио, због чега је по одлуци самог Вучковића био најприје мучен, а онда и стријељан.

Храбрим и поносним својим држањем пред четницима, Момчило Смиљанић као да је хтио да каже да живот који даје јесте оно најмање што се може даривати идеалима слободе. Не знам да ли је Смиљанић претходно постао члан Комунистичке партије, да ли је примљен у њено чланство. Можда то нисмо стигли да учинимо, но он је, као и многи други млади л>уди који су се борили за част и слободу свог народа, жртвовао свој живот за циљеве социјалистичке револуције. То није тек биљешка или истргнути дио из историје само једног краја, већ је то обиљежје наше земље у цјелини.

Трећа ужичка чета је формирана дан-два послије 2. ужичке чете. Имала је око 100 људи. Била је такође подијељена на два вода. Командир чете је био Милинко Никитовић, подофицир бивше југословенске војске, политички комесар Панта Срдановић,[152] радник, а замјеник политичког комесара Радоје Л>убичић,[153] пекарски радник.

Код села Бијелих Брда, близу Прибоја, почетком новембра 1941. године 3. ужичкој чети је припојен и један вод 1. ужичке чете, тако да је она сада имала око 130 наоружаних бораца. Тада је измијењена и Команда чете. За командира чете је постављен Никола Љубичић, а за замјеника командира дотадашњи командир Милинко Никитовић. У то вријеме чланови Партије у чети били су: Радоје Љубичић, секретар, Пане Срдановић, Никола Љубичић, Л>убо Мијатовић, Милета Милановић, Миленко Никитовић, Бурђе Милутиновић,[154] Радиша Бугариновић,[155] Милован Бокановић, Миодраг Петровић и Василије Панић.

Четврта ужичка партизанска чета формирана је у другој половини октобра 1941. Она се, у ствари, звала 6. чета, пошто су Железничка и Радничка чета формиране раније као 4. и 5. чета, али су касније припале Радничком батаљону.

Четврта чета је формирана од бораца који су били тек дошли и од дијелова 1. ужичке чете »Радоје Марић«. Њено формирање је требало да послужи лакшем командовању снагама које су непосредно обезбјеђивале Ужице. Док је, на примјер, обезбјеђење правца од Пожеге - преко Трешњице - повјерено 1. ужичкој чети, правац од Пожеге - преко Висибабе - обезбјеђивала је управо 4. ужичка чета. Командир те чете био је Владо Букић, политички комесар Милисав Топаловић Лиле,[156] а замјеник политичког комесара Гвозден Јованчићевић.[157]

РАДНИЧКИ БАТАЉОН је формиран касније, крајем октобра, дакле у доба када се над градом Ужицем и слободном територијом била надниједла велика опасност. Батаљон је формиран од чета радника запошљених на жељезници и у производњи по разним фабрикама и радионицама. Са својом организацијом, чете Радничког батаљона су подсјећале у извјесном смислу, на

[152] Као замјеник политичког комесара батаљона у 2. далматинској бригади погинуо у селу Крушчици, код Фоче, априла 1943. у борби против четника.

[153] Народни херој, као генерал-потпуковник ЈНА трагично изгубио живот на службеном задатку 1972.

[154] Као замјеник политичког комесара батаљона у 2. пролетерској бригади погинуо у борби против Нијемаца на Соколици, код Пријепоља, 4. децембра 1943.

[153] Као командир 1. чете 4. батаљона 2. пролетерске бригаде погинуо у борби против четника у Цигли, на Златибору, 21. јануара 1944.

[156] Умро послије рата.

[157] Погинуо у саобраћајној несрећи послије рата.

одбрану средњовјековних градова - биле су разврстане по еснафима. Батаљон је у свом саставу имао ове чете: Железничку, Кројачко-обућарску и Пекарску чету.

Железничка чета је формирана 8. октобра 1941. од радника жељезничке ложионице и колске радионице.[158] Послије митинга на којем су говорили Желимир Бурић и Добривоје Видић, радници су примили пушке, формирали чету, водове и десетине.

Командир чете је био Михаило Миливојевић Мињац, машиновођа, политички комесар Божидар Божо Радаковић, машиновођа, замјеник командира Јован Радосављевић Брко, машиновођа, и замјеник политичког комесара Андрија Вукотић, такође машиновођа. Чета је имала 126 л>уди, а чланови Партије у чети били су: Божо Радаковић, секретар, Андрија Вукотић, Драгослав Цекић,[159] Видосав Сокић, Живојин Петровић, Велимир Мићић и Радомир Недељковић Жиравац.[160]

важније жељезничке објекте у кругу саме станице, ложионице, колске радионице и секције за одржавање пруге, а затим и објекте дуж пруге према Чачку и Вишеграду. Осим тога, чети је стављено у задатак да обавља и патролну службу у возовима, да штити транспорте хране, оружја и другог материјала. По потреби, била је ангажована и за вршење гарнизонске службе у граду, а понекад кад је то било неопходно потребно, и ван града. Чета је учествовала и у многим борбама. Нарочито се истакла у борби против четника око Севојна и на Трешњици почетком новембра 1941. године.

На свом радном мјесту радници ложионице и колнице су направилиједну оклопну композицију, локомотиву са три вагона. Она је партизанима била прије потребна нарочито од оног часа када су четници заузели Пожегу и почели ометати транспорт војних потреба за фронт код Краљева и на Руднику. Њени вагони и локомотива били су ојачани челичним плочама, непробојним за пјешадијско наоружање. Тако је тај »оклопни воз« могао саобраћати нормално.

Исти ти радници су од једне композиције направили и санитетски воз, са 16 лежаја којим су рањеници брже пребацивани до болнице, а уз то се већ у њему могла указивати најнужнија помоћ. Чета је још располагала са три путничка и неколико теретних вагона и са три дресине; њима су превожени борци, рањеници, путници, опрема и наоружање.

Кројачко-обућарска чета је формирана од кројачких и обућарских радника. Командир чете је био Ратко Рогић-Ристовић, звани Раде Шанго, кројачки радник из Ужица, члан КПЈ.[161] Остали командни састав није нам познат. Чета је имала два вода. Командир вода кројача био је Живорад Марковић, звани Жико Бузо, кројачки радник из Ужица,[162] а командир вода обућара Милан Бурковић, обућар из Ужица.

Пекарска чета, јачине око 30 бораца, формирана је од радника пекара, опанчара и сарача. Командир чете је био Сретен Гудурић, пекарски радник,

1941 "8 Н6КИМ п о л а ц и м а Железничка чета је формирана на великом митингу 27. септембра

Као командант 3. батаљона 2. пролетерске брнгаде рањен у борбн протнв Није.маца у бици на Сутјески јуна 1943, погинуо приликом упада Нијемаца и усташа у Централну болницу НОВЈ у Шековићима код Власенице, јула 1943.

[160] Заробили га четници и стријељали у Буару, код Ужица, 9. јануара 1942.

[161] Погинуо у борби против Нијемаца на Кадињачи 29. новембра 1941.

Погинуо у борби против Нијемаца на Кадињачи 29. нове.мбра 1941.

рођен у селу Кратову, код Прибоја, а живио у Ужицу,[163] а политички комесар Душан Андрић, пекарски радник из Поточања, код Ужица.[164]

Раднички батаљон је формирао и по једну чету у ткачници и фабрици оружја. Командир чете ткачабио је Новак Бугариновић. Касније је, пред напад четника на ^жице, извршена реорганизација Радничког батаљона тако што су радници фабрике оружја и муниције сврстани у двије чете. Једном је командовао Мијо Савић, радник, а другом Младен Милорадовић, радник, металостругар, рођен у Великом Градишту, који је живио у Ужицу и радио у фабрици оружја и муниције.[165]

И док је главни задатак редовних партизанских чета био да се боре на положајима, припадници чета Радничког батаљона су с великим залагањем свакодневно радили на својим радним мјестима у производњи, израђујући све оно што је било потребно за оружану борбу. Но и они су били наоружани и на повременим су се војним вјежбама припремали за одбрану свог града. Извршавали су и неке задатке који су се тицали обезбјеђења града и живота у њему. У чланку »Читаве породице и занати у партизанима«, који је објавила Б о р б а 11. новембра 1941, говори се о масовности оружаног устанка, па се наводи примјер радника из Ужица, али се при том не именује мјесто:

»Групно устају, на пример, сви железничари једног града, па се намах роди железничарски батаљон, или пак радници ове или оне занатске гране, те ничу као из земље целе чете и батаљони који се називају кожарским, оружарским, опанчарским, пекарским и кројачким«.[166]

Борци овог радничког пролетерског батаљона велики су допринос дали и у снабдијевању осталих јединица Ужичког и других одреда борбеним и интендантским потребама, а и у самим борбама у којима су непосредно учествовали, дакле онда када је ситуација по Ужице и слободну територију била најтежа.

Командант Радничког батаљона био је двадест петогодишњи Андрија Буровић, металски радник, члан КПЈ, рођен у селу Дубоком, крај Ужица, који је раније радио у фабрици оружја и муниције, а прије доласка на ту дужност једно вријеме је био политички комесар партизанске милиције у Ужицу. За политичког комесара је одређен Александар Милинковић, пушкарски радник, члан КПЈ, рођен у селу Буару, код Ужица. За остали састав батаљона немамо података.

и као Посадна, односно Одборничка чета. У њој су били чланови народноослободилачких одбора из града, особље у канцеларијама, људство из Команде мјеста, интендантуре, а по потреби и других установа. Одборници су вршили своје редовне изборне дужности, али је зећина њих била укључена у ту војну јединицу, увијек спремну да с оружјем у руци брани новостворену народну власт. Градска чета је, поред осталог, обезбјеђивала и поједине комисије, које су слате у села ради откупа жита, конфискације имовине народних непријатеља и ради других акција и задатака примљених од Народноослободилачког одбора, Команде мјеста или Штаба Одреда. Ко-

[163] Погинуо у борби против четника на Златару 6. фебруара 1942. као командант 1. ужичког батаљона.

[164] Погинуо у борби притнв Нијемаца на Кадињачи 29. новембра 1941.

[165] Погинуо у борби против Нијемаца јуна 1943. на Сутјески као борац 1. пролетерске бригаде.

[166] *Историјски архив ЦК КПЈ,* том 1, књ. 1.

мандир Градске чете био је Нанко Томановић Пуста, кафеџија, рођен у селу Дубоком, а живио је у Ужицу,[167] а политички комесар - Радисав Пауновић.

АРИЛјСКИ БАТАЛјОН. Ариље је ослобођено у августу. Окупатор је туда повремено пролазио, али се није дуже задржавао, па чак није успио ни да поново пронађе л>уде од којих би створио органе своје власти.

Услијед тога што је Ариље с околним селима било дуго слободно, а и услијед тога што су Ариљска и Пожешка партизанска чета брзо стекле углед у народу и имале неколико успјешних судара с окупатором, овдје је још прије стварања слободне територије било могућно формирати нове јединице.

Тако су прије ослобођења Пожеге и Ужица овдје и биле формиране двије чете резервног састава. Оне су биле позване и укључене у борбу против Нијемаца код Горобиља. Послије те борбе догађаји су захтијевали да се те чете резервног састава претворе у активне. Тако су тада у борбама против Нијемаца око Јеминске Стене и приликом заузимања Пожеге постојале, у ствари, три ариљске чете. У таквом саставу оне су и дошле у Ужице. Штаб батаљона није формиран одмах, него тек пошто су Ивањицу и Ариље заузели четници Боже Јаворског. Да би се разбила та четничка група, све три ариљске чете прикупиле су се у Севојну и тада је - средином октобра - и био званично формиран Штаб Ариљског батаљона.

Командант батаљона није био одређен. Политички комесар је био Стеван Чоловић, замјеник команданта Драгослав Јојић, а замјеник политичког комесара Недељко Вукотић Нећо, обућарски радник из Ариља, један од оснивача прве партијске организације у ариљском крају и члан Среског комитета КПЈ за срез ариљски.[168]

Командни састав чета изгледао је овако:

- за командира 1. ариљске чете одређен је Ратомир Јовановић Ратко, металски радник, рођен у селу Крушчици,[169] а за политичког комесара Данило Крцић, земљорадник из села Радобуђе, члан Среског комитета КПЈ за срез ариљски;[170]
- у 2. чети је командир био Бурђе Поповић, земљорадник, рођен у селу Погледи,[171] а политички комесар Драган Радовић;
- у 3. чети је командир био Момчило Боновић, опанчарски радник, а касније је дошао Радомир Радовић, док је политички комесар био Божидар Поповић.

Укупно је у све три ариљске чете било око 300 бораца.

Сем тих чета постојала је и Резервна ариљска чета, формирана у селу Радобуђи, јачине 86 бораца, као и Омладинско-пионирски одред, такође формиран у Радобуђи.

НеШто слично је било и на терену среза рачанског. Бајина Башта је ослобођена средином септембра, па су се захваљујући том успјеху, као и ранијем, који је постигла 1. рачанска партизанска чета, л>уди масовно јављали у партизане, чему је, дакако, допринијело и то што четници у овом крају нису могли створити било какво јаче упориште. Прва рачанска чета је већ

[147] Заробили га Нијемци и стријељали у Крчагову, код Ужица, 13. децембра 1941.

[148] На дужности економа Друге чете, 1. батаљона 2. пролетерске бригаде погинуо у Мил>евини, код Фоче, 13. јуна 1943. у борби против Нијемаца.

[149] Погинуо у борби против четника на Водицама код села Катића 13. децембра 1941.

[170] Погинуо у борби против четника код села Катића 14. децембра 1941.

[171] Стријељали га четници у Ариљу 20. децембра 1941.

крајем августа 1941. била међу бројно најјачим у Ужичком партизанском одреду.

Аруга рачанска чета, јачине око 200 бораца, формирана је у Бајиној Башти 15. септембра 1941. Послије ослобођења Ужица добилаје из фабрике оружја за своје борце нове пушке - »партизанке«.

Командир чете је најприје био Благомир Туцовић, учитељ, родом из села Гостиље, на Златибору, касније, врло кратко вријеме Чубриловић, а послије њега Душан Поповић, студент. Политички комесар чете био је Илија Грбић,[172] такође учитељ. Чета је у свом саставу имала четири вода, а командири водова су били: Милош Јарић, Љубинко Јовановић, Млађо Ковачевић и Јаков Ловрић.

из околних села, 3. рачанска партизанска чета. Пошто су њени припадници били наоружани и донекле обучени у руковању оружјем, упућени су на фронт код Љубовије.

Командир чете био је Адам Терзић, учител., рођен у Ужицу, а када је он погинуо,[173] за командира је постављен Илија Грбић, дотадашњи политички комесар 2. рачанске чете. Политички комесар 3. рачанске чете је био Радиша Драгојловић, студент из села Пилице, а командири водова били су: Михаило Југовић, Живорад Вимић, Милан Павловић и Владан Жеравчић.

Осим ове три чете Рачани су негдје средином октобра 1941. године формирали и 4. чету (посадну). Она је била углавном гарнизонска јединица у самој Бајиној Башти, а уочи њемачке противофанзиве упућена је на фронт код Љубовије. Командир чете био је Светислав Кузмановић.[174]

Крајем октобра и почетком новембра формиране су још 5, 6. и 7. рачанска чета. Командири тих чета су били Јаков Ловрић, Тихомир Тришић и Тодор Павићевић.[175] И састав тих јединица чинили су углавном млади људи.

Укупно је рачански срез дао у то доба око 500-600 наоружаних бораца.

Штаб Рачанског партизанског батаљона није формиран јер су се Рачанске чете биле на разним одсјецима овог доста широког фронта који је држао Ужички одред. То је учињено тек послије завршетка непријатељеве противофанзиве, када су се готово све рачанске чете прикупиле на планини Тари. За команданта је одређен Спасан Јовановић (али није успио да прими дужност), за заменика команданта Рајак Павићевић, дотадашњи командант мјеста у Бајиној Башти, а за политичког комесара Миленко Топаловић.[176] Али ти другови нису стекли потребна борбена искуства у вријеме док је постојала слободна територија, те је и то био један од разлога што се у измијењеној ситуацији нису добро снашли и што су потпали под деморализаторски утицај неких колебљиваца, па су донијели фаталну одлуку - да распусте батаљон.

ПОЖЕШКЕ ЧЕТЕ. Током завршних борби око Пожеге, Пожешкој партизанској чети је из околних села и саме Пожеге приступио знатан број другова, тако да су и прије ослобођења цијелог овог краја постојале око села

[172] Као политички комесар батаљона у 6. пролетерској (источнобосанској) бригади погинуо у борби код Калиновика.

[173] Погинуо у борби против Нијемаца код Л>убовије, крајем новембра 1941.

[174] Заробл>ен и стријељан.

[175] Заробљен приликом повлачења из Ужичке републике и отјеран у концентрациони логор, стријељали га Нијемци у логору на Бањици 4. јануара 1943.

[116] Заробљен и отјеран у логор на Бањици, у Београду, гдје је стријељан 27. јула 1942.

Бакионице и Јеминске Стене и неке издвојене групе, које су одмах послије ослобођења града прерасле у посебну чету.

Изразит прилив у партизане настао је послије ослобођења Пожеге. Тако су већ првих дана након ослобођења града постојале три пожешке чете.

Прва пожешка партизанска чета је била матична јединица, формирана већ почетком првих дана оружаног устанка, само сада бројно знатно јача. Командни њен састав остао је исти: командир Велимир Мићић Вељa, политички комесар Аћим Ивановић,[177] замјеник командира Ратомир Станић и замјеник политичког комесара Јован Стаматовић, који је ускоро отишао на дужност политичког комесара 2. пожешке чете.

Аруга пожешка партизанска чета формирана је у Пожеги крајем септембра од новодошлих другова. Први њен командир био је Ратко Јоковић, учитељ>, рођен у селу Лисицама у Драгачеву, члан КПЈ.[178] Нешто касније за командира је одређен Миладин Поповић, студент. Послије његове погибије у борби против четника код Пожеге 3. новембра 1941, на ту дужност је дошао Радослав Ковачевић, свршени ученик гимназије, приватни намјештеник из села Средње Добриње, код Пожеге.[179] Политички комесар чете је све време био Јован Стаматовић, радник.

Неких десетак дана постојала је и 3. пожешка посадна партизанска чета. Она је, са око 50 бораца, обезбјеђиЕала складиште бензина у селу Јеминској Стени. Формирана је одмах послије ослобођења Пожеге, а на тој својој дужности била је до 5. или 6. октобра. Тада су четници напали Пожегу, а дијелом и ту чету, па су је том приликом разбили. Након тога њеним су људством попуњене 1. и 2. пожешка чета. Командир чете био је Лазар Обреновић.

Све три, а касније двије пожешке чете, имале су нешто око 200 добро наоружаних бораца.

Нешто касније почетком новембра, формирана је нова Посадна чета која је обезбјеђивала складишта у Јеминској Стени, саму Пожегу и железничку станицу у Пожеги. Вјероватно је командир ове чете био Десимир Смиљанић, раније борац Пожешке чете, иначе подофицир бивше краљевске југословенске војске.[180]

ЗЛАТИБОРСКЕ ЧЕТЕ. Сутрадан послије ослобођења Ужица 1. златиборска чета се вратила на Златибор и 27. септембра спријечила четнике Боже Јаворског да преотму Чајетину.

Почетком октобра извршена је реорганизација 1. златиборске чете. Умјесто Војка Петровића и Љубодрага Буриħа, који су, заједно с групом бораца из раније 2. ужичке чете отишли у Ужице и тамо примили нову дужност, за командира је постављен Мишо Дринчић, пољопривредни техничар, а за политичког комесара Азубиша Томић. Тада је у чети било око 90 наоружаних бораца.

Добровољни прилив и мобилизација новог људства омогућили су да се формира још једна чета. Друга златиборска чета је формирана 9. октобра

[177] Умро у Пожеги 1960.

[1,1] Погинуо у борби против четника у селу Комарану на Увцу 7. фебруара 1942.

[179] Као тешки рањеник умро у Централној болници у селу Вуреву, код Фоче, јула 1942. на дужности команданта 1. батаљона 2. пролетерске бригаде; проглашен за народног хероја.

[180] Погинуо као командир Минобацачке чете 6. пролетерске (источнобосанске) бригаде у борби против Нијемаца 1944.

1941. у Чајетини од 12 бораца 1. Златиборске чете и новодошлих бораца. На дан формирања чета је имала два вода и четири десетине (одјељења) са укупно 58 бораца, наоружаних пушкама и са два пушкомитраљеза.

Сутрадан послије формирања чета је положила заклетву.

Командир чете је био Ратко Гардић, пекарски радник из села Качера, код Ужица,[181] политички комесар Бранко Делић, студент; замјеник командира Рађен Симовић, столарски радник[182] и замјеник политичког комесара Миливоје Јечменица, студент права из села Дријетња, код Ужица.[183] Командир 1. вода је био Миливоје Боровић, ткачки радник из Мачката,[184] а командир 2. вода Боривоје Теодосијевић, ученик гимназије из Гостиља, на Златибору.[185] За четну болничарку одређена је другарица Милица Ковачевић, радница из Ужица.

ЦРНОГОРСКА ЧЕТА. За командира 1. црногорске партизанске чете је, послије планираног одласка Јордана Букановића у Македонију, дошао Станимир Миливојевић, земљорадник из Варде, код Косјерића, члан КПЈ.[186]

Групом бораца упућеном на ваљевски фронт командовао је поручник бивше југословенске војске Милак Бобић.[187]

МОРАВИЧКА ЧЕТА. У Моравичкој партизанској чети је командни састав остао углавном исти као и прије ослобођења Ивањице.

СЛОВЕНАЧКА ЧЕТА »Иван Цанкар«. У Ужицу је 5. новембра 1941. у згради гимназије од л>уди изгнаних из Словеније званично формирана Словеначка партизанска чета »Иван Цанкар«. Формирању чете присуствовали су другови Едвард Кардељ и Иван Мачек. Циљеве формирања чете објаснио је Иван Мачек. Чета је требало да окупи све Словенце који су се налазили по разним партизанским јединицама у Србији, а који су тамо доспјели интернацијом од стране Нијемаца. Послије формирања, обуке и наоружања требало је да се чета преко Босне и Хрватске пребаци у Словенију и придружи словеначким партизанима. На дан формирања чета је била јачине око 25 наоружаних бораца, међу којима су се налазиле и три другарице: Јулка Приберник, Нева Мајцен и Марија Долхау. Касније је чета нарасла на око 60 наоружаних бораца.

За командира чете изабран је Албин Приберник, радник жељезаре из Јесеница, члан КПЈ,[188] за политичког комесара Оскар Шавил, професор из Марибора,[189] и за замјеника политичког комесара Павел Жанцер, инжињер

[181] Погинуо у борби против Нијемаца код Љубовије крајем новембра 1941.

[1,2] Као замјеника командира 1. чете 4. батаљона 2. пролетерске бригаде заробили га четници код Милића, у источној Босни, и стријељали 16. марта 1942.

[183] Погинуо у борби против Нијемаца код Љубовије 27. новембра 1941.

[184] Погинуо у Шеховићима, у источној Босни, јула 1943. приликом напада Нијемаца на Централну болницу НОВЈ.

[1,5] Погинуо у Тарчину, код Сарајева, у борби против усташа 4. јула 1942. као командир вода у 2. чети 4. батаљона 2. пролетерске бригаде.

[186] Погинуо у Прањанима, код Горњег Милановца, у борби против четника новембра 1941.

[187] Заробили га Нијемци и стријељали приликом повлачења из Ужичке републике крајем 1941. (Према изјави Јована Стаматовића Бобић се повукао у Босну и у 1942. био у Јахоринском партизанском одреду).

[188] Албин Приберник је прије рата преко Караванки обезбјеђивао пријелаз југословенским добровољцима за Шпанију. Нијемци су га интернирали у Ариј>е са женом и сином. Био је борац Пожешке партизанске чете. Супруга му је била у партијској школи у СССР-у и радила међу словеначким револуционарима. Погинуо у борби 1943.

[1,9] Оскар Шавил се прикључио чети тек приликом повлачења из Ужица.

агрономије из Селнице об Драви. V чети је било 5 чланова КПЈ и 7 чланова СКОЈ-а. Партијску ћелију су сачињавали: Албин и Јулка Приберник, Жане Долхор, Антон Божец и Павел Жанцер. Скојевску организацију водио је Миленко Шобер, а агитационо-пропагандну активност Жане Долхар.

Међутим, нијесу сви партизани Словенци са овог подручја ступили у ту чету, јер их је доста остало у јединицама Ужичког и других одреда. Мада није имала више наоружаног људства, чета је испољила велику храброст у свим сударима с непријатељем, дала је и прилично жртава, те тако на најувјерљивији начин испољила и ширила братство и јединство.

Осим тих чета Ужичког партизанског одреда, било је и других оружаних формација с посебним задацима. Тако су у свим мјестима у којима су постојали општински и сресни народноослободилачки одбори формиране јединице народне милиције, односно народне страже, јачине 6-15 људи при сеоским и општинским народноослободилачким одборима, а при градским се тај број пео и до 60 наоружаних л>уди. Страже и милиција су биле потпуно у служби и под управом народноослободилачких одбора. У селу Костојевићима постојала је посебна Посадна чета.

Одмах послије ослобођења у Ужицу је формирана градска стража, која је ускоро прерасла у чету градске милиције (у нашој ратној литератури се среће и као батаљон милиције). Та је чета била први успостављени орган Градског народноослободилачког одбора у Ужицу за заштиту поретка, а уједно и орган контраобавјештајне службе, мада су постојали и посебни контраобавјештајни органи. Чета је имала 35 до 40 милиционара, регрутованих махом из редова ученика и млађих радника и сељака. Људство је било обучено у војничку униформу, на капама су носили петокраку звијезду, а на реверу блузе, с лијеве њене стране, траку с натписом м и л и ц и о н а р . Наоружање чете се састојало од пушака, рјеће од аутомата и пиштоља.

Командир чете је био Живорад Живановић, политички комесар Милутин Мијатовић и замјеник командира Милун Жилић.

У Ужицу је постојала и градска стража, као посебна организована оружана формација. Стражари нису, као, на примјер, припадници милиције, били обавезни да све вријеме проводе у касарни, односно нису ни били смјештени у посебној просторији, већ су по утврђеном распореду долазили на одређено мјесто у Општину, тамо добијали пушке и муницију, и при томе су им саопштавани задаци и вријеме када их треба извршити. Послије обављена посла враћали су оружје и опрему којом су били привремено задужени, а дужност су преузимали други. То су махом били старији људи који су, изван распореда, били позивани само у случају пријеке потребе.

И у Бајиној Башти је одмах након ослобођења формирана чета народне милиције до 60 људи. Командир је био Светислав Кузмановић.

чине око 50 наоружаних партизана коњаника. Служио је за брзе интервенције по планинском терену и за хитне потребе службе везе. Убрзо је био преименован у Коњички ескадрон. Командир ескадрона је био Миодраг Поповић, месарски радник, рођен у Ужицу,[190] а политички комесар Милоје Дринчић, учитељ, рођен у Ужицу, члан КПЈ.[191] Ескадрон је доцније био придат Врховном штабу НОПОЈ и Централном комитету КПЈ.

Заробили га Нијемци и стријељали у Крчагову, код Ужица, 14. децембра 1941.

[1,1] Погинуо у борби против Нијемаца у Стапарима, код Ужица, 13. децембра 1941.

Познато је да су партизанске јединице у то вријеме углавном сачињавали борци наоружани пјешадијским наоружањем. Такав је био и Ужички партизански одред, али је он у свом саставу имао и елементе неких родовских јединица.

Пронађен је и један противавионски митраљез, који је био постављен на ватрени положај на брду Доварју, одакле је бранио град од честих ваздушних напада њемачких »штука«. Касније је тај митраљез био уграђен на камион, па је могао мијењати ватрени положај. У борби против четника на Трешњици и код Пожеге и, доцније, против Рачићевих четника код села Карана, његови су погоци уносили праву панику у четничке редове.

Да би ојачали противваздушну одбрану, партизани су употребили још и три тешка митраљеза »шварцлозе«: један су поставили на ватреном положају на Малом Забучју, други на крову хотела »Златибор«, а трећи на брду Пори. Противваздушном одбраном је руководио Михаило Томић, учитељ, рођен у Горобиљу, код Пожеге.[192] Та је одбрана имала успјеха. Њемачки пилоти су се у својим извјештајима неријетко жалили како су њихови авиони били директно погођени и како су при том с тешком муком доспијевали до аеродрома.

Ужички одред је имао и нешто оруђа земаљске артиљерије. Користио га је у борбама и против четника и против Нијемаца. Ријеч је о три исправна топа 76 мм, којима није било могуће тактички постићи неке веће борбене резултате, али су они имали прије свега морални значај - у непријатељевим редовима сијали су страх, а партизанским борцима су уливали сигурност.

Нешто касније, средином новембра, по наређењу Врховног штаба формирана је Артиљеријска батерија, састава три топовска одјељења (свако одјељење је имало по један пољски том 75 мм М-12). За командира батерије је постављен активни артиљеријски поручник бивше југословенске воЈске Момчило Смиљанић.

Непосредно пред њемачки концентрични напад на слободну територију Ужичке републике, у Ужицу су формиране групе за рушење мостова и путева, с циљем да се успори брз покрет нападачевих трупа. Пошто нису биле довољно обучене, а располагале су слабим средствима, нису ни постигле неке веће резултате. Ипак су порушиле неколико мањих објеката на путевима и разрушиле путеве на више мјеста.

Одмах послије ослобођења Ужица, само неколико дана касније, 27. и 28. септембра, формирана је по одлуци Окружног комитета КПЈ за округ ужички и Умјетничка партизанска чета, као посебан облик војне организације. Чета је различито називана: Умјетничка секција, Умјетничка група, Умјетничко партизанско позориште, Умјетнички партизански одбор у Ужицу итд. Припадала је Ужичком одреду, иако се за н>ен умјетнички садржај и рад доцније бринуо, углавном, Агитпроп Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Поред културно-умјетничког рада чета је обављала и чисто војничке задат*ке. Била је смјештена у Соколском дому. Свакодневно су њени борци, у преподневним часовима, изводили војну обуку, а увече су ишли у патроле и давали стражу у граду; често су, такође, на таквим задацима замјењивали борце Радничког батаљона.

Умјетничку чету сачињавали су претежно чланови радничко-умјетничке секције »Абрашевић«, а затим и чланови културно-умјетничког друштва Државне реалне гимназије и Учитељске школе у Ужицу. У чети је било из-

[1,2] Ухватили га четници и стријељали у Пожеги 13. децембра 1941.

међу 80 и 90 бораца, а попуњавала се борцима из јединица и омладинцима и радницима из града и околине. Било је у њој и избјеглица, углавном интелектуалаца, из Босне и Херцеговине, Словеније и Хрватске. Њени културно-умјетнички програми извођени су у згради Соколског дома. Ту су наступали хорови и оркестри, који су поред популарних пјесама и композиција изводили tf дјела класика музике: Дворжака, Мусоргског, Шопена, Чајковског и Зајца, солисти и рецитатори, извођачи »врапца«, интерпретатори народних пјесама, карикатуристи и извођени позоришни комади са разним скечевима и једночинкама.

Командир чете је био Војислав Вељић, а политички комесар најприје Миле Еирић, а затим студент права Александар Тодоровић, који је рођен у Пријепољу, а живио у Ужицу.[193]

При Штабу одреда образован је и Војни оркестар који се састојао од већине музичара војног оркестра бившег 4. пјешадијског пука »Стеван Немања« краљевске југословенске војске. Они су се добровољно са својим инструментима окупили и ставили на располагање Штабу одреда. Оркестар је учествовао у свим дефилеима јединица, дочекивао их и испраћао и учествовао у свим већим скуповима и манифестацијама народа и војске.

ска радна бригада, прва такве врсте у народноослободилачком рату. Од око 150 омладинаца и омладинки, колико их је било у чети, само је тридесетак имало преко 15-16 година - сви остали су били млађи, прави пионири. Бригада је убирала љетину у Добруну, код Вишеграда, и обављала друге послове за потребе Ужичког партизанског одреда, народне власти и становништва.

Тих дана су бајинобаштански малишани, по угледу на своје старије другове, формирали Пионирску партизанску чету. Њихов командир је био четрнаестогодишњак Марко Милановић. Чета је била »наоружана« кратким дрвеним пушкама. У току дана пионири су радили у Дуванској стаДици, резали дуван и савијали цигарете »партизан«. Радили су без икакве награде, а само су они сиромашнији добијали понеки оброк хране у заједничкој партизанској кухињи. Неки од дјечака су ишли и на фронт да би однијели партизанима сљедовање дувана. Та чета пионира је у Бајиној Башти била посебно запажена и радо виђена, пријатно дјелујући својом младалачком ведрином. Б о р б а је 28. октобра 1941. писала о њима:

»Песму су прихватили и најмлађи, који са дрвеним пушчицама, кад не могу ништа више, желе бар својом детињом радошћу да помогну велику борбу коју води данас цео српски народ за своју част, лепшу и светлију будућност. Гледамо свако вече ту чету зеселих малишана, који марширају у строју са дрвеним пушчицама и дечијом руком исписаним транспарентима«.

чака. Пионирска партизанска чета је била израз и дио оног масовног народног покрета који се свом снагом испољио у оружаном устанку за слободу 1941. године.

Слична пионирска чета је постојала и у Ужицу. Она је учествовала и на паради војних јединица посвећеној прослави велике октобарске револуције.

Премда је у свом саставу имао неке батаљоне и њихове штабове, Ужички партизански одред није могао потпуно спровести све одлуке војно-поли-

Заробљен и отјеран у логор на Бањици, а одатле у један логор у Аустрији, гдје је убијен почетком 1945.

тичког савјетовања у Столицама код Крупња, које је организовао Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије. Једна од одлука Савјетовања била је, на примјер, да се пређе на чвршће и јединственије војне формације партизанских одреда: чета да буде основна јединица, јачине 80-120 бораца, састављена од по два до три вода, а водови од десетина; батаљон да сачињавају три до четири чете, а два до четири батаљона да чине партизански одред као највишу партизанску војну формацију. То значи да је Ужички партизански одред требало што прије војно тако чврсто устројити да се њиме може што лакше руководити и командовати у борбама.

Међутим, то није учињено, вјероватно због тога што Штаб Ужичког партизанског одреда није имао времена да постепено организацијски среди чете по батаљонима. Борбена дејства настављена су одмах послије ослобођења ужичког округа. Она су била снажна, врло жива и свакодневна. Требало је стално у новим и разноврсним борбеним ситуацијама хитно доносити одлуке. Да су услови допустили, па да су створени штабови батаљона и да су се све чете уклопиле у батаљоне, зацијело би се тај широки нападни фронт морао подијелити на уже секторе и сваки би од њих био повјерен штабу батаљона или штабу групе батаљона који би лакше обједињавао дејства чета током операција. Тако би се положаји чвршће држали, а резултати борби били би већи и успјешнији.

Посљедица таквог стања у Одреду била је та да је његов штаб имао готово петнаест директних веза с разним секторима који су један од другог били удаљени чак и до сто километара. Касније је обједињавање вршено на тај начин што је по један члан Штаба Одреда одлазио на фронт и личним присуством повезивао борбена дејства јединица. Тако су се положаји солидније бранили, али услијед честог мијешања јединица, које се нису довољно познавале, садејство није било на потребној висини.

Д£ЈС1£*А

УЖИЧКОГ ОДРЕДА ТОКОМ ОКТОБРА

1. НАПАД ЧЕТНИКА НА КОСЈЕРИЋ

ДОТАДАШЊЕ тековине народноослободилачке борбе, стечене уз огромне напоре и многобројне људске жртве које су пале у борби од почетка оружаног устанка, биле су стално угрожене и од њемачких офанзивних подухвата, јер је окупатор могао ангажовати велике војне снаге с јаким наоружањем, али и од Михаиловићевих војночетничких одреда. Због подмукле, дволичне улоге Драже Михаиловића, који је у исто вријеме одржавао везе и са квислинзима Миланом Недићем и Миланом Ађимовићем, а преко њих и с њемачким окупатором, чак и онда док је имао додире и с руководством народноослободилачког покрета, изјашњавајући се, тобоже, за сарадњу у борби против окупатора, - поједине су четничке групе непрекидно нападале разна мјеста на ослобођеној територији и јединицама Ужичког партизанског одреда наметале оружану борбу. Сарадње је било само тамо гдје су неки нижи четнички команданти, будући патриотски расположени, били за народну борбу, или пак тамо гдје су само због притиска народа сарађивали с партизанима.Иначе је свуда, на другим странама, долазило до тешких оружаних провокација и сукоба. У ослобођеном Ужицу и Пожеги, у Ивањици и Чајетини, као и на другим мјестима, партизанско-четнички односи били су оптерећени тешком кризом, јер је стално постојала опасност од четника, увек спремних да из потаје нападну.

И поред све више јасних знакова непријатељства Михаиловићевих четника према партизанима, политичко и војно руководство народноослободилачког покрета настојало је да по цијену многих жртава спријечи братоубилачки рат и оствари сарадњу.

бијом тачком у одбрани слободне територије Ужичког партизанског одреда. С обзиром на близину Равне горе, гдје је било сједиште њихове Врховне команде, и с обзиром на то што су знали коликим снагама располаже Ужичка партизанска чета, они су прикупили око 300 четника и довели их на неколико километара од Косјерића, у село Шевриуге. Ту су детаљан план за оружани напад сачинили четнички команданти капетан Момчило Петровић и жандармеријски подофицир Филип Ајдачић. Они су били убјеђени да ће им 300 наоружаних четника бити довољно да савладају отпор Црногорске партизанске чете, уколико се ова усуди да брани Косјерић, пошто је имала свега око 40 наоружаних партизана.

Најприје су, 26. септембра пред вече, послали ултимативни захтјев партизанским снагама у Косјерићу, тражећи - с позивом на краља! - од Команде мјеста и Команде Црногорске партизанске чете да предају варошицу јер су опкољени од 300 четника, а у противном, биће уништени. Команда мјеста и Команда чете су одбациле ултиматум и спремиле се за оружани отпор.

И заиста, истог дана око 22 часа четници су отпочели напад на Косјерић. Главни удар су усмјерили с источних прилаза варошици, правцем Шеврљуге-Косјерић и од брда Градине (кота 778). Но видећи да не могу само с тих страна савладати упорну одбрану партизана, почели су своје дијелове са гребена Црнокосе забацивати према сјеверозападу. Цијелу ноћ је трајала жестока борба. Четници су изводили јуриш за јуришем, али су их, мада бројно слабији, борци Црногорске партизанске чете, бранећи се из тврдих зграда, с успјехом одбијали. Једини пушко.митраљез, којим је располагала чета, пребациван је из једне у другу зграду и тако стваран утисак да наши борци располажу са више аутоматских оруђа Чим је свануо дан, 27. септембар, четници су се повукли на оближње висове и одатле само припуцавали, држећи варошицу у блокади.

Штаб Ужичког партизанског одреда, увиђајући да Црногорска партизанска чета неће моћи сама да изађе на крај с овим четницима, послао јој је у помоћ 3. ариљску и 2. пожешку партизанску чету.

Тако су четници при поновнсм нападу, у ноћи између 27. и 28. септембра, наишли на знатно јачи и организованији отпор. Опет се огорчена борба водила цијелу ноћ и опет су четници, пошто је свануло, 28. септембра, с околних коса само припуцавали. Тога дана је на прилазе Косјерића стигла и Рачанска партизанска чета и прихватила борбу, а већ те ноћи, између 28. и 29. септембра, напад четника је био коначно сломљен и они су се разбијени, стали повлачити. Сутрадан су у групама умакли ка Равној гори.

Борба за Косјерић је била прилично тешка. Трајала је два дана и три ноћи готово непрекидно. Четници су претрпјели осјетне губитке - имали су 15 мртвих и неколико десетина рањених. На страни Црногорске партизанске чете погинуо је борац Адам Јокић, земљорадник из села Полошнице. Сви борци партизанских чета храбро су се понијели, а нарочито су се истакли Јордан Букановић, командир Црногорске партизанске чете, Мирољуб Игумановић Мито, политички комесар чете, и Станимир Миливојевић, борац те чете.

Пошто су их разбиле код Косјерића, партизанске јединице су гониле четнике преко села Тубића и Субјела ка Равној гори. Руководство Црногорске партизанске чете је тек тада, у тим условима, могло да активније дјелује и на овој територији свог среза, па су том приликом биле попаљене општинске архиве у Субјелу, Тубићима и Ражани.

2. ДОЛАЗАК ДРУГА ТИТА У УЖИЦЕ

Док је постепено ослобађан ужички крај, у Београду су извршене посљедње припреме за одлазак чланова Политбироа Централног комитета КПЈ и Главног штаба НОП одреда Југославије на слободну територију западне Србије, ради непосреднијег руковођења оружаним устанком. Друг Тито се упутио на слободну територију 16. септембра возом до Пожеге у пратњи Јаше Рајтера, Веселинке Малинске, Даворјанке Пауновић и попа Милутиновића. Око 19 часова 17. септембра стигао је у Пожегу и ту преноћио. Сутрадан је напустио Пожегу да би фијакером и пјешке преко Косјерића и Ражане отпутовао у село Робаје, код Ваљева, гдје се налазила Колубарска чета Ваљевског партизанског одреда. На самом врху Букови друг Тито је с пратњом наишао на четнике који су сарађивали с партизанима и који су га отпратили до близу Робаја гдје се сусрео с партизанском патролом и она га је довела у Робаје, у кућу Секуле Гајиновића. Одмах по доласку у Робаје друг

Тито се састао са инструктором Покрајинског комитета КПЈ за Србију при Окружном комитету КПЈ ваљевског округа другом Милошем Минићем, који га је упознао са ситуацијом на терену и активношћу Драже Михаиловића и његовим ставовима, јер се Минић, прије доласка друга Тита, два пута срео с Михаиловићем и безуспјешно покушавао да га наведе на оружану акцију против окупатора и сарадњу са партизанима.

За то вријеме су остали чланови Политбироа изашли из Београда преко Чукарице и отишли најприје у Посавски партизански одред, а затим на слободну територију у околини Крупња. Слично путовање је од Београда имао и Едвард Кардељ, који је долазио из Словеније.

Деветнаестог септембра друг Тито је отишао у село Струганик и у кући мајора Александра Мишића састао се са Дражом Михаиловићем и члановима његовог штаба, ради договора о заједничкој акцији против окупатора. У битним стварима споразум није постигнут јер командант четничких одреда пуковник Дражa Михаиловић, под изговором да још нису сазрели услови, није прихватио приједлоге друга Тита о оружаној борби против окупатора. Постигнут је договор да се четници и партизани узајамно не нападају.

Послије састанка Тито-Дражa у Струганику, друг Тито се вратио у Робаје, а затим кренуо према ослобођеном Крупњу да се тамо, по договору, састане са осталим члановима Политбироа Централног комитета КПЈ и Главног штаба НОП одреда. Идући за Крупањ друг Тито је обишао неколико положаја јединица Ваљевског партизанског одреда и Штаб одреда. Неколико дана се друг Тито задржао у селу Толисавцу, а онда прешао у Столиие, гдје је одржано војно-политичко савјетовање највишег руководства народноослободилачког покрета Југославије.

Око 10. октобра, послије савјетовања у Столицама и краћег задржавања у селу Толисавцу, друг Тито је с Александром Ранковићем, ужим дијелом Централног комитета КПЈ и Врховним штабом НОПОЈ прешао с ваљевске територије у Ужице. До Ужица друг Тито је путовао аутомобилом који је у Тамнави заплијенио Посавски партизански одред и послао га Врховном команданту. На путу су друга Тита пратили, укрцани у камионе, борци Пратеће чете Врховног штаба, која је била формирана крајем септембра.

Одлука о премјештању руководећег центра оружаног устанка из Београда на слободну територију код Крупња, а затим у Ужице, била је у складу с Титовом стратегијом народноослободилачког партизанског рата, по којој се тежиште оружаног устанка помјерало и ширило на територије изван градова како би се деконцентрисала и смањила ударна снага непријатеља.

О томе друг Тито каже:

»У првој фази организације устанка и првих борби Београд је за то био најподеснији. Овдје је Централни комитет донио своја прва рјешења и судбоносне одлуке ... Из Београда смо ми почели стварати прве партизанске одреде и руководити њима, али из Београда, према тадашњим условима, није било могуће успјешно руководити и стварати веће војне формације, веће партизанске одреде. Зато смо ријешили да изађемо ван, на терен, у непосредну средину народа; да заједно с њим, раме уз раме дијелимо сва зла и све патње«.

Као један од битних разлога за доношење одлуке о премјештању у Ужице, друг Тито истиче револуционарне традиције ужичког краја, јер су, како каже: »Ужице и његова околина дали у прошлости истакнуте борце и неимаре савременог радничког покрета - Радована Драговића, Димитрија Туцовића, Душана Поповића и друге, који су, као револуционари и марксисти,

дали знатан допринос развоју револуционарног покрета не само у Србији већ и у Југославији, а улога неких од њих имала је и шири значај.«"[4]

Од осталих, такође битних разлога за премјештање сједишта највиших форума устаничког руководства у Ужице, друг Тито наводи: да је »ово подручје било погодно географски«, да су ту постојали и материјални услови и да је »требало некако обезбједити мало више мира да бисмо могли радити и припремати даљи развитак револуције у нашој земљи«.[195]

народноослободилачких партизанских одреда за Србију, а такође и чланови Врховног штаба Иван Милутиновић и Сретен Жујовић Црни. С њима је дошао и друг Иво Лола Рибар, секретар Централног комитета СКОЈ-а. Они су као чланови најужег централног војно-политичког руководства имали и широка овлашћења и велико искуство, неопходно потребно за задатке који су предстојали. Локално устаничко руководство је до доласка ових другова било приморано да делује сасвим самостално, прихватајући и сву одговорност за одлуке које је морало доносити у тако сложеној револуционарној ситуацији.[196]

тије смјестили у згради Народне банке, гдје их је једно вријеме обезбјеђивао дио 1. пожешке партизанске чете, а затим вод Моравичке партизанске чете.

Тако је Ужице, од доласка врховног команданта друга Тита и његових најближих сарадника из најужег руководства оружаног устанка, постало не само привремено сједиште Врховног штаба и Централног комитета КПЈ него и војно и политичко средиште велике ослобођене територије која је обухватала западну Србију са дијелом Шумадије и Поморавља и која је у народу добила име »Ужичка република«. Одатле се сада руководило народноослободилачком борбом у читавој Југославији. Тај долазак је био од огромног значаја за организовање одбране слободне територије, за стварање нове, народне власти и за руковођење свим областима живота. Из Ужица су свакодневно, у току више од два мјесеца, колико је Ужичка република живјела, слата упутства и директиве друга Тита, Кардеља и других наших најистакнутијих руководилаца како да се организује живот на ослобођеној територији, а прије свега како да се мобилишу и организују све народне снаге за вођење започетог ослободилачког рата. Присуство врховног команданта и генералног секретара КПЈ друга Тита дошло је нарочито до изражаја приликом формирања Главног народноослободилачког одбора Србије, који се може сматрати првом народном владом Србије. Као највиши орган народне власти у Србији, тај одбор, с Драгојлом Дудићем на челу, именован је 17. новембра 1941, пошто је већ билсгорганизовано око 240 мјесних, среских, градских и окружних народноослободилачких одбора само у западној Србији. Исто тако, присуство друга Тита нарочито је дошло до из-

[194] *Борба* од 9. маја 1972.

[195] Исто.

[196] Од 18. августа, када је друг Милан Мијалковић, инструктор Покрајинског комитета КПЈ за Србију, погинуо на дрежничкој Градини, окружно руководство КПЈ и Штаб Ужичког одреда су морали више пута сами да доносе значајне одлуке, без консултовања с вишим руководством. Вријеме и догађаји који су се одиграли у ужичком округу - ослобађање свих већих градова и других мјеста - показали су да је руковођење устаничком борбом у овом крају било исправно.

ражаја у вријеме реорганизације и стварања чвршћих партизанских одреда и у вријеме када су Ужичку републику напале знатно јаче и концентрисане четничке снаге. Захваљујући Титовој помоћи у изради операцијског плана и правилној употреби партизанских снага, његовом непосредном руковођењу јединицама ангажованим у тим борбама, тај напад је био разбијен.

Наша политичка линија - избјегавање братоубилачке борбе и укључивање у борбу против окупатора свих родољубивих снага, свих оних који желе да се боре, без обзира на политичку припадност - одржала се у то вријеме захваљујући сталној бризи друга Тита, што је довело до политичке изолације четника Драже Михаиловића, јер су се они током тих борби афирмисали као отворени сарадници и слуге фашистичких окупатора.

те офанзивних операција партизанских снага на исток, према Краљеву, и на запад, гдје је требало ослободити Вишеград. Тиме би се слободна територија у западној и средњој Србији повезала на истоку с растућим оружаним устанком у источној и јужној Србији, а на западу све до Романије, па и дал>е. То је било могуће, јер су Краљево бранили дијелови њемачке 714. и 717. посадне дивизије, које су у дотадашњим борбама против Чачанског, Краљевачког и Копаоничког партизанског одреда претрпјеле знатне губитке око тога града. Да би сломиле отпор Нијемаца и заузеле Краљево, јединице Чачанског, Краљевачког и Копаоничког одреда водиле су током октобра жестоке борбе. На сектор Вишеграда, поред већ поменутог вода 1. ужичке партизанске чете, нешто касније су упућене најприје двије чете из Ариљског партизанског батаљона, а кад су оне повучене, послате су 2. и 3. ужичка партизанска чета. Да је намјера да се заузме Вишеград постојала, види се већ и по снагама које су тамо упућиване, а такође и по томе што је из Врховног штаба дошао мајор Бранко Пољанац Станко да сачини план тог напада. У нападу би, како је предвиђено, поред јединица Ужичког партизанског одреда учествовале и партизанске јединице из источне Босне, а и неке четничке јединице које су у то вријеме, на овом сектору, бар привидно сарађивале с партизанима.

Офанзивна дејства на сјевер нису планирана због тога што се на територији Мачве и Јадра налазила њемачка ојачана 342. пјешадијска дивизија, која је бројно била прилично снажна и која у дотадашњим борбама против партизана није претрпјела веће губитке. Уз то су на овом подручју били и дијелови њемачке 704. посадне дивизије, а и неке друге њемачке полицијске и безбједносне снаге. Због тога напад у том правцу вјероватно не би дао значајније резултате. Исто тако, крупније снаге нису одвојене ни према Санџаку, јер се није могло у исто вријеме офанзивно дејствовати и у том правцу, на којем је било доста јаких талијанских гарнизона. Иначе, тамо се оружани устанак ширио повољно. Санџачке партизанске јединице су биле у сталном успону и офанзиви.

Тако је и даље остало на томе да се од евентуалног напада Нијемаца из Ваљева и продора Талијана с југа, из Санџака, слободна територија Ужичког одреда заштити само мањим снагама.

Остале снаге Ужичког одреда, које су биле знатне - готово 3.000 људи - вјероватно би, послије разбијања четника код Косјерића, биле пребачене на неки фронт против окупатора да није дошло до нових, све јачих четничких напада.

3. НАПАД ЧЕТНИКА НА ПОЖЕГУ, ИВАЊИЦУ И АРИЉЕ

Најприје: Пожега

Послије пораза код Косјерића четници са Равне горе су тежиште својих дејстава пренијели на Пожегу. Поучени неуспјехом у борбама код Косјерића, они су се за напад на Пожегу солидније припремили.

Четници су знали да се у Пожеги налази 1. пожешка, а у Јеминској Стени 3. пожешка посадна партизанска чета, и да обје чете немају више од неколико стотина бораца укупно. Пошто су се надали да могу прикупити бар 500-600 људи, рачунали су на повољан исход планираног напада.

Први знак о припремама четника за напад био је ултимативни захтјев њихових представника у Пожеги упућен партизанској Команди мјеста да им се преда сва власт у граду, јер они »неће да дијеле власт у граду који су Нијемци њима предали«. Затим, у Пожегу су стално долазили сељаци из околних села и причали о четничкој пропаганди да треба напасти и истјерати партизане из града. Хвалили су се да ће то ускоро и учинити. Стога су у војноче тничке јединице позвали све војне обвезнике које су раније били унијели у мобилизацијске спискове. Истина, тих дана у Пожеги је било врло живо, јер су сељаци долазили да виде како ради нова, народна власт.

Увиђајући да су четничке пријетње оружаним нападом врло озбиљне, а да би се избјегла братоубилачка борба и иначе пренијели закључци Савјетовања у Столицама, у Пожегу су у име Врховног штаба из Ужица дошли Иван Милутиновић, члан Врховног штаба, и Сретен Жујовић, командант Главног штаба Србије, који су одржали састанке са члановима Среског комитета КПЈ и Команде мјеста и пренијели им директиву друга Тита да учине све што могу како до сукоба са Михаиловићевим четницима не би дошло.

У вези с тим наредили су да се из затвора пусти четничка делегација која је у Горобиљу ухваћена уочи уласка наших снага у Пожегу.

Када су извршили потребну мобилизацију људства, четници су се скупили у селу Глумчу, удаљеном неколико километара од Пожеге.

Да би избјегли сукоб, другови из команде мјеста покушавали су да преговарају са четничким командантима, капетанима Милошем Глишићем, Вучком Игњатовићем и другима. Предлагали су им да се учини све како би заједничка власт дјеловала у духу заједничке борбе против њемачког окупатора. Међутим, четнички команданти су били против тога, упорно одбијајући да »дијеле« власт. Касније су ти преговори вођени и у Ужицу, али су четници у ствари, иако су пристајали на неке тачке приједлога партизанског врховног руководства, гледали само да добију у времену.

Када су довољно ојачали, а то је било првих дана октобра, четници су поново извршили притисак на Команду мјеста у Пожеги да им се преда град. Захтијевали су да у село Глумач, у којем је била њихова Команда мјеста, дођу партизански руководиоци из Пожеге, Миливоје Радовановић Фарбин, командант мјеста и члан Среског комитета КПЈ, и Љубомир Мићић, предсједник Среског народноослободилачког одбора.

Осјећајући да непосредно предстоји оружани четнички напад на град и да четници на тај начин желе да одвоје руководство из Пожеге, на састанку Среское комитета КПЈ донијета је одлука да ти другови не иду на састанак у Глумач, већ је четничким командантима предложено да они дођу у Пожегу на преговоре.

Када је врховни командант друг Тито стигао у Ужице, оцијенио је одлуку другова из Пожеге да не иду на састанак као неисправну и при том је рекао:» Требало је ићи на преговарање и учинити све што до нас стоји да би се избјегла братоубилачка борба«.

Послије више покушаја да се избјегне борба, до ње је ипак дошло.

Пошто четнички команданти нису хтјели доћи на преговоре у Пожегу, 4. октобра су са свим својим јединицама у стрељачком строју почели да наступају ка граду. Партизани су имали строго наређење да не пуцају.

Главне четничке снаге надирале су са сјевера, правцем Глумач-Пожега, а помоћне снаге, којима је командовао четнички капетан Милош Марковић, оријентисале су се на 3. пожешку партизанску чету у Јеминској Стени, а затим су наступања усмјериле на Пожегу са тога правца, односно с истока.

ги. Другови из партизанске Команде мјеста упутили су им приједлог да уђу, али у колони, а не у борбеном распореду. Међутим, на тај предлог четнички команданти нису ни одговорили. Њихове су јединице наставиле да надиру и окружују град.

Тада је из Ужица у Пожегу стигла 1. ужичка пгртизанска чета са Слободаном Секулићем. Ситуација је била врло озбиљна и сложена. Требало је некако избјећи оружану борбу, али су је четници просто наметали. Чим су продрли у град, отпочео је њихов терор. Хватали су, разоружавали и тукли партизане. Хапсили су и прогонили присталице народноослободилачког покрета и њихове породице. У тешкој ситуацији која је наступила, командир 1. ужичке чете Слободан Секулић и другови из Команде мјеста су одлучили да пруже отпор и оружјем узму у заштиту присталице народноослободилачког покрета.

Почела је жестока борба која је трајала цијелу ноћ. Ујутру 5. октобра партизанске су се јединице повукле из Пожеге, дијелом преко Висибабе, а дијелом жељезничком композицијом према Ужицу. Четници су ушли у град, заробивши око 60 наших другова, које су сутрадан пустили.

да сасвим лако разбију четнике и поврате Пожегу. У помоћ 1. ужичкој и Пожешкој чеги кренуо је 5. октобра из Ужица Душан Јерковић с 1. рачанском четом. Јерковић је као командант Ужичког одреда пошао да преузме и појача руковођење борбом против четника у Пожеги, а борцима је објашњен правац и циљ пута - да се иде у помоћ јединицама Ужичког одреда које се боре за .одбрану Пожеге. Да би стигли што прије, укрца\и су се у воз, али су пошли касно, јер су се у то вријеме наше јединице које су браниле Пожегу већ биле укрцале у други воз и кренуле ка Ужицу. Тако је у рејону жељезничке станице Узића дошло до судара та два воза, али без тежих посљедица. Тада је цијела ова група сишла с воза и кренула преко села Висибабе ка Пожеги.

Са четницима је дошдо до новог оружаног сукоба на прилазу Пожеги, код моста преко ријеке Скрапежа. Ватру је отворила четничка засједа забарикадирана крај моста. На ватру је одговорено ватром. Борба је била оштра. Послије упорног захтјева и одлучне интервенције Душана Јерковића да се борба прекине и да њихов старјешина дође на преговоре, четници су, најзад, обуставили ватру и пристали да упуте свог представника ради успостављања додира. Након дужег натезања су одговорили да желе да преговарају, али да претходно морају питати свој штаб на Равној гори. Јерковић је пристао на то и предложио да се борбе обуставе док не стигне одговор, што су

и четници прихватили. Јерковић је, затим, издао наређење да се без његове команде не смије испалити ниједан метак. Али док су они разговарали, четници су прешли Скрапеж и изненада напали 1. рачанску чету, при чему су успјели да опколе и заробе једну десетину и чету одбаце ка селу Висибаби. Чета се морала повући према Висибаби да би се средила и сачекала будући развој догађаја.

На нову одлучну интервенцију команданта Ужичког одреда Душана Јерковића дошло је до нове обуставе ватре и поведени су преговори да се заоштрени сукоб ублажи. Поново је у име Врховног штаба на преговоре у Пожегу дошао Сретен Жујовић. Тада је склопљен споразум да четници остану у Пожеги, односно да је они сами држе, али да се партизанима омогући слободан рад на организовању народноослободилачког покрета у Пожеги и околини и допусти саобраћај комуникацијама кроз Пожегу између Ужица и фронта код Краљева, као и до фронта сјеверно од Чачка, у подручју Рудника. Врховни штаб је прешао преко овог отвореног оружаног иступа четника и покушао да дође до споразума са пожешким четницима, што му је, привремено, и пошло за руком.

Послије тога је Штаб Ужичког народноослободилачког партизанског одреда склопио с четничком командом у Пожеги споразум ове садржине:

»1. Неометани пролаз кроз Пожегу са уредним исправама. Пролаз може бити пешачки, колски, аутомобилски и железнички. Уредном исправом сматра се било четничка било партизанска легитимација, објава или дозвола, потписана од команданта одреда или од команданта места. Исправа мора имати одговарајући званичан печат.
2. Наоружани појединци морају имати у својим исправама назначено да су наоружани. Наоружана одељења или веће формације могу се кретати само по претходном одобрењу команданта одреда.
3. Слободан рад у Пожеги и пожешком срезу на организацији партизана и четника (Команда места у Пожези ставиће на располагање потребне просторије).
4. Слободна пропаганда обеју страна у духу борбе против непријатеља и његових слугу. Зборови се морају претходно пријавити супротној страни. Дозвољено је иступање говорника обеју страна. У јавним говорима, лецима и натписима не смеју се вређати идеали и схватања ни једне стране. Под овим се подразумевају и амблеми обеју страна.
5. Слободан пролаз транспорта и материјала. Превоз наоружања има се претходно пријавити.
6. У случају лишавања слободе припадника друге организације, у року од 24 часа морасе доставити извештај организацији којој припада лишени слободе са кратким образложењем зашто је ухапшен, после чега ислеђење преузима мешовита комисија састављена од подједнаког броја четника и партизана. У случају неслагања, лишенк слободе се даје својој организацији на даљи поступак.
7. Никаквој дивл>ој руљи не сме се дозволити пролаз кроз пожешки и ужички срез. Једна и друга страна дужне су да се међусобно обавештавају и потпомажу.
8. Оружане снаге ни једне стране не смеју прелазити постојећу политичку границу срезова без претходног пристанка друге стране.«[197]

[1,7] Наредба бр. 7 Штаба Ужичког одреда (Архив ЦК СКЈ, инв. бр. 1/583).

Издато је и слиједеће заједничко саопштење:

»Поводом несрећног и небратског сукоба између појединаца и појединих одељења војних четника пуковника г. Драже Михаиловића и партизана народноослободилачких партизанских одреда који се десио код Пожеге 4. ов. месеца, најављујемо своје жаљење и готовост да убудуће свим силама спречимо овакве догађаје.

Сукоб се није десио вољом нити команде војночетничких одреда нити команде народноослободилачких партизанских одреда, већ је дело туђинских агената и непријатеља јединствене народноослободилачке борбе и ослобођења нашег народа од окупатора и издајника, које ћемо немилосрдно гонити и уништити. Кривци за овај сукоб биће кажњени.

С обзиром на постигнути споразум између команданата војночетничких одреда пуковника г. Драже Михаиловића и Врховног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије и с обзиром на споразум и братски ликвидиран сукоб код Пожеге налажемо да се не подлеже непријатељској пропаганди која иде за тим да изазива мржњу и ствара сукобе између четника и партизана, а да спорове уколико их буде било пријављују својим командама које ће их споразумно и у братској слози решавати«.[198]

Саопштење су потписали у име Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда за Србију Новак Животић (односно Сретен Жујовић), а у име Команде мјеста војночетничких одреда у Пожеги капетан I класе Вучко Игњатовић.

Ипак, до тада је Штаб Ужичког партизанског одреда већ стекао довољно лоших искустава с четницима, прије свега да им никад не треба потпуно вјеровати, na је, ради сваке сигурности, оставио 1. ужичку чету на положајима код Рујкића механе и села Висибабе да затвори правце и контролише превоз од Пожеге ка Ужицу, а Рачанску и Пожешку чету пребацио у Ужице. Дио Пожешке чете поставио се на положај између Овчар-Бање и Пожеге и јужно од Пожеге, а дио у рејон села Здравчића, на положај код Пјевчеве механе.

Затим: Ивањица и Арiivbe

На сектору Ариља и Ивањице у то доба су и дал>е вршљале четничке јединице надменог војводе Боже Босовића Јаворског. Мада он није признавао Дражу Михаиловића за свог команданта, успјех четника код Пожеге охрабрио је и овог силника и разбојника, те је организовао напад на Ариље и Ивањицу. То је могао учинити зато што је на овом одсјеку била у Ивањици само Моравичка партизанска чета, а у Ариљу мања група партизана.

Све три чете Ариљског партизанског бахаљона биле су у том тренутку или на одсјеку Вишеграда, гдје су код села Бијелих Брда нападале дијелове талијанских јединица, или су водиле борбу против четника на простору око Косјерића.

Најприје су четници Боже Јаворског и групе четника Драже Михаиловића, упркос споразуму склопљеном у Пожеги два дана раније, напали Ивањицу 8. октобра у рано јутро. У граду се Моравичка чета баш тог тренутка постројавала у дворишту зграде бившег среског начелства. Намјеравала је да с другим партизанским четама из Санџака, Ариља и Рашке крене у офанзивну акцију већег обима према Сјеници и Новом Пазару како би се слобод-

[1,8] Историјски архив Титовог Ужица.

на територија спојила са партизанским одредима и слободном територијом Црне Горе и Санџака.

Четници су одмах отворили ватру. Немајући добрих обавјештења о намјерама четника, а све дотад стално потцјењујући опасност која им је од њих пријетила, другови из Среског комитета КПЈ и Команде Моравичке чете били су нападом изненађени. Ситуација је захтијевала брзо реаговање, а они се нису одмах снашли. Придржавајући се упутства Штаба Ужичког одреда да се сукоби с четницима на сваки начин избјегавају како би се спријечила братоубилачка борба, Команда чете је наредила да се без борбе одступи из Ивањице. Због тога се чета преко Моравице и Метаљке повукла у село Рашчице, а касније у подручје Ужица.

Четници су у Ивањици претходног дана у селу Кушићима заплијенили око 200 пушака и приличну количину муниције. То оружје и муниција били су послати из Ужица да се њима дијелом наоружају омладинци који су из Ивањице и околних села дошли и пријавили се у партизане, а да се остали дио достави Златарској партизанској чети, која се налазила на одсјеку фронта код Сјенице.

Да би успоставили додир с четницима и почели преговоре с њима, Мићо Матовић и Венијамин Маринковић су отишли ненаоружани у Ивањицу. Међутим, четници су заробили и њих, а и Вучића и Миодрага Стамболића, Богосава Оцокољића, Лзуба и Вукадина Стојановића, Александра-Ацу Чизмића, Мика Велимировића Шарца, Словенца Страшног и још неке борце које су ухватили у варошици. Маринковић и Матовић су протествовали против таквог поступка, јер је он значио кршење споразума постигнутог у Пожеги. Но видећи да од преговора нема ништа и да им лично пријети опасност по живот, Матовић и Венијамин Маринковић су једног тренутка искористили небудност четничких стражара и успјели да побјегну. Још неки заробљеници су побјегли или су били пуштени. Они су се прикључили Моравичкој чети у Рашчићима. Вукадин Стојановић, Вељо Миливојевић, Коса Рацић и Ацо Чизмић отишли су преко Гуче у Чачак, а одатле према Ужицу. Четници су их пресрели у Пожеги и опет ухапсили и затворили. Вучића и Миодрага Стамболића су из Ивањице повели са собом према Ариљу и Пожеги. Касније им је побјегао и Миодраг, па су четници јединог који им је остао у рукама, Вучића Стамболића, убили на улици у Пожеги.

Јаворски је са својим четницима затим наставио покрет друмом низ реку Моравицу ка Ариљу. У самом Ариљу и околини није било већих партизанских снага. Партизанска стража која се налазила при Команди мјеста није била довољна да Ариље заштити од четничког напада. Због тога четницима није било тешко да заузму и само Ариље и нека околна села. И овдје се поновила слика из Ивањице: опљачкали су све партизанске магацине, а пошто им то није било довољно, пљачкали су, прогањали и тукли поједине људе и жене, симпатизере народноослободилачког покрета.

Послије заузимања Ивањице и Ариља Божо Јаворски је са неколико својих »истакнутих« пратилаца отишао у Пожегу. Тамо је четничким командантима Глишићу и Игњатовићу чак предлагао да заједно нападну и заузму Ужице. Пошто ова пожешка четничка групација није тада била спремна за такву акцију, а била је у преговорима са Штабом Ужичког партизанског одреда у Ужицу ради уступања оружја и муниције из ужичке фабрике, одбила је тај приједлог Јаворског.

Оружаним препадима и заузимањем Ивањице и Ариља, а нешто раније и Пожеге, сва већа мјеста у долини Моравице била су стављена под четнич-

ку власт. Тиме је била прекинута ослобођена територија. Четници су у свим тим мјестима наставили да малтретирају партизанске породице и све оне у које су сумњали да су наклоњени народноослободилачком покрету.

Све се то одигравало у почетном периоду устанка, па је и схватљиво што су неке партизанске јединице испољиле несналажење. Аиректива је била да треба избјегавати борбу са четницима, јер би братоубилачка борба одговарала само окупатору. Но док се партизанско руководство на сваки начин клонило сукоба, четници су га наметали. Али све је морало имати и своје границе. Несналажење неких другова у Ивањици и другова из Команде Моравичке чете, који нису знали проценити новоискрслу ситуацију, имало је знатних негативних посљедица. Народ и борци нису могли схватити да се не пуца на оног који хоће да те убије. Зато је спало приступање у партизанске редове. У таквој ситуацији су Окружни комитет КПЈ за Ужице и Штаб Одреда морали хитно реаговати.

4. РАЗБИЈАЊЕ ЧЕТНИКА БОЖЕ ЈАВОРСКОГ И ДРУГО ОСЛОБОБЕЊЕ АРИЉА И ИВАЊИЦЕ

Упади четничких хорди Боже Восовића Јаворског у Ивањицу и Ариље створили су тешку и непријатну ситуацију и у околини Ужица. Моравичани у Ужицу стално су добијали вијести о терору и пљачки Косовићевих четника. Тражили су да чета крене у Ивањицу и растјера ту банду. То је тражила и Ариљска партизанска чета. О том захтјеву су били обавијештени и Врховни штаб и Главни штаб народноосдободилачких партизанских одреда за Србију. Међутим, није било једноставно донијети одлуку да се у том тренутку поведе оружана борба против четника. Тежило се да се до краја истраје у настојању да се спријечи братоубилачки рат.

Тада је у Врховни штаб позван представник Драже Михаиловића, официр за везу капетан Милорад Митић,[199] коме су изнесени убједљивији аргументи о Јаворском и његовим четницима као обичним разбојницима, пљачкашима и братоубицама. Захтијевано је да Митић хитно упозна Михаиловића са тим злочинима и тражи да се одобри акција против Јаворског. Послије неколико дана Аража Михаиловић се одрекао Јаворског, истина, како ће се касније видјети, само привидно.

Како о некаквом споразуму са четничком групом Боже Јаворског није могло бити ни говора, јер је она припадала четницима Косте Пећанца, отворено помагала окупатора и пљачкала и малтретирала становништво, Врховни штаб и Штаб Ужичког одреда су одлучили да се изврши напад на њу и поново ослободе изгубљена мјеста. Тај задатак је повјерен Ариљском батаљону и Моравичкој чети Ужичког одреда.

Штаб Ужичког одреда издао је проглас да би се народу објаснила издајничка и братоубилачка борба четничке формације Боже Јаворског. У прогласу је поново истакнут став наше Партије о избјегавању братоубилачке борбе, што је потврђивала и сарадња с четницима из групе Драже Михаиловића у Пожеги, али да се не може допустити разбојничким и пљачкашким групама да нападају ослобођена мјеста, тероришу народ и убијају

Капетан Митић је био двојни агент: био је Дражин официр, плату примао од Милана Недића, а радио за њемачку војнообавјештајну службу. За Нијемце је радио до краја рата, па је с њима и побјегао из земље.

борце за слободу у часу када наше јединице на фронтовима воде тешке борбе против окупаторских снага.

Народ је потпуно одобрио ову акцију Ужичког одреда, јер је тих десетак дана, колико су четници Боже Јаворског држали Ариље и Ивањицу, имао прилике да се из њиховог понашања увјери у истинитост ријечи у прогласу - да је то стварно обична, разуларена руља. За напад је Штаб Ужичког одреда одредио све три чете Ариљског батаљона и Моравичку чету - све под командом Стевана Чоловића, политичког комесара Ариљског батаљона. Тимјединицамајенаређено дасе прикупе 15. октобрау селу Севојну, код Ужица. Ариљске чете су повучене са вишеградског сектора и од Косјерића, док се Моравичка чета, послије повлачења из Ивањице, налазила у селу Врелима, недалеко од Ужица, гдје је обезбјеђивала велико складиште муниције.

Под руководством политичког комесара Ариљског партизанског батаљона Стевана Чоловића ноћу уочи 16. октобра извршен је покрет правцем Севојно-Рупљево-Радобуђа. Осим борби против неких мањих четничких група које су биле лако разбијене, током овог покрета није долазило до већих сукоба. У Радобуђи се та ударна група одморила и наредне ноћи пребацила у село Вигоште, изнад самог Ариља.

У рано јутро 18. октобра партизанске чете су кренуле у напад. Хладно и влажно јутро није сметало борцима Моравичке и ариљских чета да се у трку сјуре низ косе и да се врло брзо нађу пред Ариљем. Четници су осјетили близину партизана, па су се спремили за одбрану. Почела је вишечасовна жестока борба.

На десном крилу је преко Пискавице и од Миротина нападала 3. ариљска партизанска чета. Она је тиме спријечила четнике да се друмом повуку ка Ивањици.

Правцем преко гробља и даље, на саму варош нападала је 2. ариљска партизанска чета. Пошто је гробље било врло важна отпорна тачка у систему четничке одбране, Стево Чоловић је одредио групу бомбаша, под руководством Данила Крцића, да ликвидира непријатеља који се ту био утврдио.

Прва ариљска партизанска чета добила је задатак да напада низ реку Рзав, да обухвати варош са сјевера и спријечи извлачење четника према Пожеги.

Жељни да што прије разбију ове четнике, партизани су јуришали храбро, али их је дочекала јака и прецизна ватра непријатеља, који се био добро утврдио по околним кућама и двориштима.

Четника је било око 500-600, све окорјелих зликоваца, који су за ово вријеме направили доста зла недужном народу, па су се сада, бојећи се праведне казне, борили упорније него обично. Међутим, послије четворочасовне врло оштре борбе били су приморани да се повлаче. У ствари, четници су се упорно држали све док група бомбаша није успјела да ликвидира отпорну тачку у рејону гробља. Послије тога су наставили да пружају отпор из кућа, пуцајући са тавана и прозора. Али тај је отпор сада био све слабији. Претрпјевши велике губитке у мртвима, рањенима, а нарочито у заробљенима, остатак групе четника почео је да се у нереду повлачи једино могућним правцем - ка реци Моравици, и даље уз њу - према Ивањици.

У тој борби убијено је око 30, а заробљено око 150 четника. Најпознатијим злочинцима и пљачкашима, било их је тридесетак, судио је народни суд у Ужицу. Остали су пуштени кућама.

Из Ариљског партизанског батаљона су погинули: Душан Бунарџић, опанчарски радник из Ариља, Лука Мијушковић, абаџијски радник из Бого-

јевића, код Ариља, Милосав Јевтовић, земљорадник из Вигошта, код Ариља, и Љубинко Кирковић, земљорадник из Погледа, код Ариља.

Пошто је заузела Арил>е, ова партизанска нападна групација почела је да наступа ка Ивањици, с циљем да онемогући четнике Боже Јаворског да се среде и пруже јачи отпор при ослобађању овог мјеста.

И стварно, 24. октобра, чим су наше јединице пришле Ивањици, четници су без отпора напустили варош и побјегли према планини Јавору. V потјеру за њима упућена је Моравичка чета, ојачана једним водом 1. ариљске чете. Четници су избјегавали борбу маневрујући пошумљеним планинским крајем моравичког среза, али нису избјегли и оне мање сударе с партизанима, па је у једном од таквих изненадних окршаја погинуо и замјеник Боже Јаворског, четнички бандит Селаковић.

Тако се у другој половини октобра 1941. ситуација на томе дијелу оперативног простора Ужичког одреда донекле смирила. Четници самозваног војводе Боже Јосовића Јаворског били су разбијени и требало им је доста времена да се поново среде. Четничке јединице које су стварали официри Драже Михаиловића такође су жељеле да искористе новонасталу ситуацију послије разбијања Иосовићевих четника како би своје позиције у народу ојачале и створиле што јаче властите оружане формације. А пошто је партизанско руководство имало с њиховим командама споразум о сарадњи, Михаиловићеви четници кретали су се слободно и неометано дјеловали.

Вршљање разних четничких група по терену ужичког округа захтијевало је присуство јаких партизанских снага. Због тога је Штаб Ужичког одреда морао да остави на овом простору четири своје чете са задатком да заштите тај дио слободне територије.

0 разбијању четничких банди Боже Јаворског код Ариља, Борба, која је тада излазила у Ужицу, 21. октобра је писала слиједеће:

»Ариљски батаљон Ужичког партизанског народноослободилачког одреда извршио је успјелу акцију чишћења Ариља од недићевско-Пећанчеве пљачкашке банде Боже ‚Јаворског', која је угрожавала сигурност слободне територије. Заробљено је 150 бандита који ће бити изведени пред Народни суд и заплењено је близу 200 пушака. Гоњење разбијених остатака ове банде се наставља«.[200]

Тако су се у Ариље и Ивањицу поново вратили слобода, мир и ред. Ста-.човништво и органи народне власти могли су опет сву пажњу поклонити стварању услова за што успјешнију борбу партизанских јединица на оближњим фронтовима.

5. ДЕЈСТВА НА ВИШЕГРАДСКОМ СЕКТОРУ

Напад на талијански батаљон у Бијелим Брдима

На територији у међуријечју Дрине и Лима, око Вишеграда, није у септембру и октобру 1941. било већих јединица окупаторске војске. Једино су Талијани имали у Рудом свој мањи гарнизон, али је близина Прибоја рјешавала проблем обезбјеђења окупаторске управе и на том простору. Ту су власт дијелили усташе и четници. Усташе су држале Вишеград, а сва околна села у којима је био српски живаљ била су под контролом четника. Становници

[200] *Нови пораз окупатора и њихових помагача, Борба* од 21. октобра 1941. *(Историјски архив КПЈ,* том I, кн>. 1).

муслиманских села, као, рецимо, Добруна, морали су пред четничким терором напустити своје куће и побјећи у Вишеград или, још даље, у Сарајево, Брчко и друга мјеста да би спасли голи живот. Њихови су домови били опљачкани и попал>ени. Само су јабуке и шљиве ниско објесиле гране пуне рода који није имао ко да обере. Језиво су изгледале куће, воћњаци и њиве села Добруна тих јесењих дана 1941. године.

На том одсјеку су се налазиле јединице четничког поручника Каменка Јефтића и такозваног Златиборског четничког одреда комитског војводе Радомира Бекића. Тај војвода је са својом групом четника овамо дошао послије бјекства из Ужица. Повремено су на то подручје долазиле и снаге четничког мајора Јездимира Дангића, а читавом опсадом Вишеграда је командовао четнички мајор Бошко Тодоровић.[201]

Командант мјеста у селу Доњем Вардишту био је Душан Богдановић Рочки, машиновођа, родом из Мокре Горе, који је раније био запослен на жељезници у Ужицу. Он се осјећао блиским борби радничке класе, али му је сметала пролетерска револуционарна дисциплина. Изгледа да је највише због тога пришао четницима. Ипак је са симпатијама гледао на борбу и успјехе партизана.[202]

Зато су управо Богдановића четници и послали једног дана послије ослобођења Ужица да од Штаба Ужичког партизанског одреда тражи муницију ради напада на Вишеград. Сматрали су да ће његово познанство с партизанима и симпатије према њима помоћи да се муниција лакше добије. Штаб Ужичког одреда је пристао да пружи ту помоћ четницима, али је поставио захтјев да, ради контроле тога правца, упути тамо и нешто својих снага. Богдановић се сложио с тим, али су остали четнички команданти негодовали, не желећи присуство партизана на*вишеградском простору.

Но, без обзира на сва четничка негодовања и отпор, један вод 1. ужичке партизанске чете, јачине око 50 бораца, који је од наоружања имао пушке и два пушкомитраљеза, дошао је 28. септембра возом у село Котроман, крај Доњег Вардишта.

Неколико дана касније, на опште запрепашћење четника, овамо су стигле и 1. и 2. ариљска партизанска чета. Ради обједињавања дејстава свих тих партизанских снага, формирана је Команда сектора.

Усташки гарнизон у Вишеграду осјећао се у то доба угроженим. Тада је оружани устанак у источној Босни примао широке размјере. Нарочито су велики успјеси постигнути на ширем простору планине Романије. Ослобођене су варошице Власеница, Рогатица, Сребреница. И док су се источнобосанске устаничке снаге примицале Вишеграду с једне стране, ево сад долазе и ужички партизани с друге стране! Усташка посада Вишеграда, уплашена за своју безбједност, затражила је од Талијана помоћ. Међутим, како је баш саме Талијане највише забрињавало ширење слободне територије у овом правцу, јер су свакако осјетили да послије Вишеграда може доћи у обзир и напад на њихове гарнизоне у Прибоју и Рудом, у.долини Лима, они су, да би обезбиједили та своја упоришта и да би се примакли ближе Вишеграду, избацили један свој батаљон на положај код села Бијелих Брда, на путу Прибој-Добрун.

Тачних података о распореду и јачини тих талијанских снага партизанска Команда сектора није имала. Зато је чим су ариљске чете стигле, однос-

[201] Извјештај команданта Златиборског четничког одреда од 2. децембра 1942. (Архив ВИИ, кут. 30, бр. рег. 14/1).

[202] Богдановића су на превару ухватили Талијани и убили крајем 1941.

но када су с доласком нешто већих снага били створени услови за напад, извршено извиђање непријатељевих положаја под Бијелих Брда. Са виса Тавнице (тригонометар 1072), сјеверно од села, могло се у рано јутро једнога дана почетком октобра видјети како се талијански војници крећу око засеока Чемерна и око кућа села Бијелих Брда. На неколико мјеста су примијећени разапети шатори. Таквих је логора било у једном воћњаку засеока Чемерна и код засеока Осоја. У близини је било доста товарних грла, која су мирно чупкала траву на ливадама. Од мјештана се сазнало да се талијански штаб батаљона налази у кафани на превоју пута усред Бијелог Брда.

С обзиром на јачину Талијана на тим положајима, одлучено је да се изведе ноћни напад, и то на издвојени логор у воћњаку код Чемерна, који је био најбоље осмотрен с брда Тавнице. Планирано је да напад изврше једна ариљска чета и вод 1. ужичке чете. Још за дана је цијела група кренула из Доњег Вардишта, долином Црног Рзава, према Горњем Вардишту. Четницима који су се налазили такође код Вардишта партизани нису смјели рећи куда иду, јер су они били енергично против било каквог напада на Талијане.

Ноћ је била већ добро поодмакда кад су партизанске чете стигле до села Трнаваца. Потом су продужиле удолином између засеока Чемерна и брда Тавнице, а одатле су оријентисане на своје нападне правце. Ариљска чета је нападала с истока, преко Чемерна, а вод 1. ужичке чете косом на правцу Осоја.

Талијани су изабрали добар положај. Вјешто су распоредили батаљон и поставили јака обезбјеђења. Знали су да су четници свуда око њих, али о присуству дијелова Ужичког партизанског одреда на овом терену нису, изгледа, били обавијештени. Зато су партизани, када су пришли ближе, имали дојам да Талијани мирно и безбрижно спавају, потпуно се, ваљда, уздајући у своје пријатеље - четнике.

Ноћ је била осредње видљивости и топла. На талијанске заштитне дијелове, на стотинак метара од логора код Осоја, први је наишао вод 1. ужичке чете. Брзо их је под борбом протјерао, али баш због те прерано отворене обостране ватре није могло бити постигнуто потпуно изненађење. Борци тога вода су се ускоро нашли близу шатора - на свега двадесетак метара, а можда и ближе. Лијепо се чуло како унутра талијански војници у страху вичу »мама миа«. Ускоро је и Ариљска чета стигла у близину логора код Чемерна. У том тренутку су се неке талијанске старјешине и војници из сусједних логора, који нису били нападнути, снашли и отворили снажну ватру. Отпочела је у исто вријеме и прилично јака непријатељева ватра из минобацача и артиљеријских оруђа с положаја на коти 830, код села Будимлија.

Услијед неочекивано снажног от^пора и жестоке ватре, а и због тога што је овим партизанским јединицама то био први већи оркршај, није био постигнут онакав успјех какав би, зацијело, могла постићи исто тако јака али борбено искуснија партизанскајединица. Послије борбе која је трајала нешто дуже од једног сата, обје су се нападне колоне повукле.

Тај је напад страшно наљутио четнике и - уплашио Талијане. Сутрадан су четнички команданти отишли талијанском команданту у кафану на Бијелом Брду и извињавали се што је до тога дошло, тврдећи да су се кроз њихов распоред неопажено провукле неке партизанске групе и извршиле напад с намјером да њих, Талијане и четнике, међусобно заваде.

Талијански командант је тврдио да је имао жесток окршај, да је овај изненадни напад деморализаторски дјеловао на батаљон, па су током цијелог дана патроле талијанских војника морале по потоцима тражити и скупљати

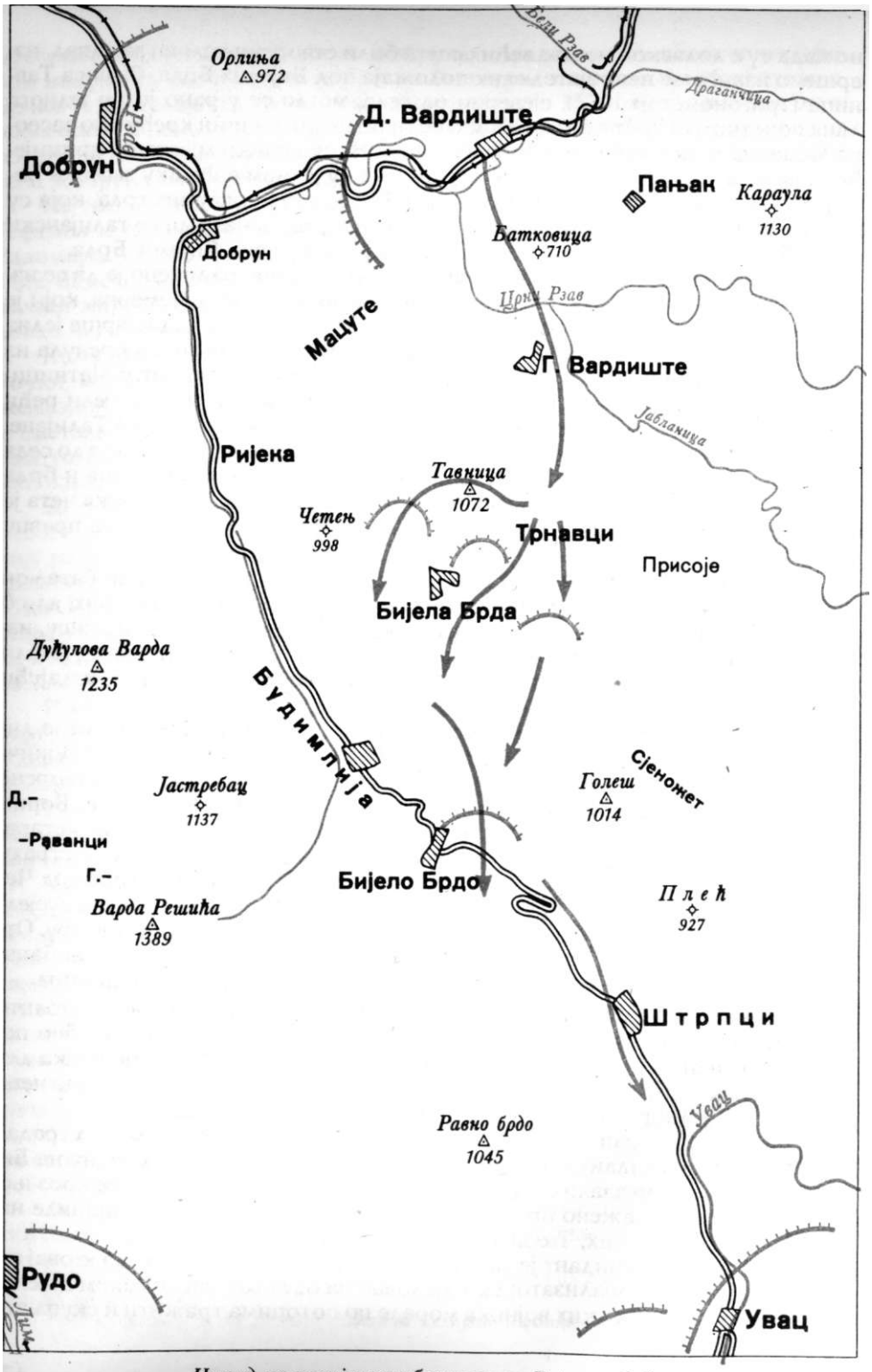

Напад на талијански батаљон на Бијелим Брдима

разбјежале војнике и старјешине. Жалио се четничким официрима како је имао око 10 мртвих и 18 рањених војника.

Неколико дана касније на овом одсјеку су 2. и 3. ужичка партизанска чета смијениле ариљске чете, а ариљци су упућени на моравички сектор да би учествовали у већ помињаном противнападу на четнике Боже Јаворског у Ариљу и Ивањици.

Некако је у то доба из Врховног штаба дошао у Вардиште мајор бивше југословенске војске Бранко Пољанац Станко, који је добровољно пришао партизанима. Он је тврдио да је послат од нашег Врховног штаба да сачини план напада наших јединица како бисмо заузели и ослободили Вишеград и повезали слободну територију у западној Србији са слободном територијом у источној Босни.

Обје ове чете, 2. и 3. ужичка, да би биле ближе нападним правцима, смјестиле су се у Добруну. Једног дана, када су, из неопрезности, команде 2. и 3. чете допустиле да се људство обију чета прерано скупи за вечеру око зграде бивше општине и цркве у Добруну, изненада су се појавила два усташка авиона, и чим су примјетили окупљене људе, почели су да бомбардују и митраљирају. На уском простору између стрмих страна без заклона, борци су били изложени убитачној ватри митраљеза и бомби, те је из обје ове чете избачено из строја двадесетак другова, које мртвих, које рањених. Том приликом тешко је рањен и командир 2. ужичке партизанске чете Миливоје Којадиновић, који је касније, 4. новембра 1941. подлегао задобијеним ранама у болници у Ужицу.

Међутим, напад на Вишеград није се могао извести све дотле док се у селу Бијелом Брду и селу Бијелим Брдима буду налазиле јаче талијанске снаге. Увући јединицу на простор између ријека Лима, Дрине и Црног Рзава, а иза леђа оставити јаче талијанске окупаторске дијелове, који могу у свако доба напасти из позадине, било би врло ризично. Зато је команда сектора одлучила да се понови напад на талијанске положаје код тих села како би се ти непријатељеви дијелови одбацили према Прибоју.

За напад су одређене 2. и 3. Ужичка чета и вод 1. ужичке чете Ужичког партизанског одреда. Јединице су из Вардишта кренуле 16. октобра чим се смркло. Маршевале су преко Горњег Вардишта и Трнаваца и пред зору 17. октобра избиле у близину талијанских положаја. Свуда је владала тишина. Освануло је прохладно јутро, а на оближњим висовима Тавници, Четењу, Црном брду и Диреку бијељела се јесења слана.

Испред положаја талијанских војника партизанске су се јединице развиле у стрељачки строј, а затим наставиде да се обазриво крећу напријед, провлачећи се између младих борових стабала. Очекивали су се сваки час талијански пуцњи, али је и даље владала тишина. Наше су јединице биле веома изненађене када су упале у празне талијанске положаје код Чемерна и Осоја. По свјеже угаженој земљи и разбацаним стварима видјело се да су их Талијани ноћу на брзину напустили. Или су правовремено осјетили наш иокрет, или су их, што је вјероватније, о томе обавијестили четници.

Сад су јединице ужичких партизанских чета наставиле знатно брже наступање ка Бијелом Брду и мјесту гдје се налазио штаб талијанског батаљона. Из даљине је примијећено неко комешање око мјесне кафане. Вјероватно су то били заштитни остаци талијанске колоне. Зато смо убрзали кретање према кафани. Међутим, када су чете стигле до мјеста гдје је био непријатељев штаб, откриле су како према селу Штрпцима замичу задње

групе Талијана. Толико су брзо одступали да нису стигли ни заставу да скину с куће у којој им је био смјештен штаб.

Сутрадан су партизани заплијењену заставу донијели у Вардиште. На перону жељезничке станице одржан је митинг партизана и припадника Омладинске радне бригаде, која је чекала воз да се укрца и врати у Ужице са успјешно завршене акције скупљања љетине код Добруна. На митингу је говорио командир 3. ужичке чете. Чим је завршио говор, зачас се фашистички симбол нашао под ногама бораца и омладинаца. Сви присутни партизани и омладинци су прегазили заставу и тиме симболично показали да ће се борити све дотле док и фашизам не доживи судбину сличну судбини и овог његовог стега.

О борби код Бијелих Брда је ужичка Борба 23. октобра 1941. писала слиједеће:

»Партизански одреди, ужичке чете под командом Којадиновића, Љубичића, Вишића и Смиљанића, успешно су извршиле задатак протеривања непријатеља са Бијелих Брда«.[203]

Борба је о тој акцији писала поново када је 2. ужичка чета дошла у Ужице с талијанском заставом. У чланку се износи да је на тим положајима било око 1.400 талијанских војника, једна артиљеријска батерија, доста минобацача, митраљеза и другог наоружања.

Послије тога је са вишеградског одсјека 2. ужичка чета повучена и упућена на фронт према Ваљеву како би се ојачала одбрана овог одсјека од учесталих њемачких и четничких напада. На фронту код Вишеграда остала је 3. ужичка чета и вод 1. ужичке чете. Ради лакшег командовања извршено је спајање тих јединица и створена је нова, доста јака, чета - 3. ужичка (омладинска) чета, за чијег је командира постављен Никола Љубичић, а за замјеника командира Милинко Никитовић, дотадашњи командир 3. чете. Остали командни састав - Пане Срдановић, политички комесар, и Радоје Љубичић, замјеник политичког комесара, - остао је исти.

Напад на Талијане у селу Штрпцима

Послије бјекства из подручја села Бијелих Брда и Бијелог Брда, талијански војници су се осјећали прилично несигурним. Плашили су се непосредног напада на њихове гарнизоне у Рудом или Прибоју. У исто вријеме је усташко-домобрански гарнизон у Вишеграду вапио за помоћ.

Талијани су знали да су у подручје Бијелог Брда продрле јаче партизанске снаге, али им ни одлазак 2. ужичке чете није остао непознат. Њих су о свим промјенама и стању на том одсјеку фронта добро и на вријеме обавјештавали четници Драже Михаиловића.

Осјећајући се угроженим, Талијани су замолили састанак с представником партизана. Негдје изнад села Штрбац, ка Бијелом Брду, дошао је један њихов капетан и састао се с командиром 3. ужичке партизанске чете.

Током овог разговора талијански се официр осјећао врло неугодно и стално се осврtао - очевидно је био уплашен. Изнио је захтјев своје команде да им допустимо слободан саобраћај ка Вишеграду, тврдећи да они немају намјеру да продиру на територију преко талијанско-њемачке демаркационе линије. Позивајући се на сарадњу с четницима, предлагао је сличан споразум и с партизанима.

[203] *Партизанска борба успешно се развија у скоро целој Југославији, Борба* од 23. октобра 1941. *(Историјски архив ЦК КПЈ,* том I, књ. 1).

Када му је на то одговорено негативно, захтијевао је примирје од два дана. Тиме је талијанска команда вјероватно жел>ела само да добије у времену, јер је рачунала да ће јој дотле стићи нека ојачања.

Пошто никакав споразум није могао бити постигнут, овај је талијански капетан једва дочекао тренутак кад је могао да се врати назад.

Талијански дијелови најближи 3. ужичкој чети биле су јединице које су држале положај на десној обали Увца, код села Кнегиње. Да бисмо им ставили до знања да нема никаквог примирја док они - окупатори - газе нашу земљу, постављена им је засједа на цести која води од села Увца према Бијелом Брду, испод села Штрбаца, те када је наишла једна њихова повећа група војника, отворена је ватра. Та се група разбјежала, али су остали талијански војници, с лијеве обале ријеке Увца, из заклона отворили јаку ватру, па се наша засједа морала повући.

Борба је 24. октобра 1941. донијела слиједеће саопштење о том догађају:

»Иза Бијелог Брда према Увцу, када су Талијани побегли, дошло је до састанка између представника наших снага и талијанског представника, Талијани су тражили примирје од два дана. Међутим, већ данас је опет дошло до сукоба, јер су Талијани покушали да надиру према Бијелом Брду. Наше снаге успеле су да их разбију«.[204]

Послије тог сукоба Талијани су у заселак Бјелушине села Штрбаца упутили јачу посаду с циљем да обезбиједе оне своје дијелове који су се налазили на лијевој обали Увца осигуравајући гарнизон у Прибоју.

Команда 3. ужичке чете је донијела одлуку да ту посаду у Штрпцима нападне. Двадесет петог октобра увече, око 21 час, чета је кренула из села Бијелог Брда.

Била је права јесења ноћ. Сипила је киша, те се готово ништа није видје о. Тачно мјесто зграде у којој је била смјештена талијанска посада није се знало. Зато се наступало прилично обазриво. Низ косу Доминовац колона чете се спустила и избила пред саму школу у засеоку Бјелушини. Добро се чуо жагор војника. Борци су се полако и опрезно, у тишини, привлачили кроз неки воћњак близу школске зграде. Међутим, Талијани су их убрзо открили. Чим су осјетили нешто сумњиво, отворили су ватру. Борци 3. чете, већ развијени у стрељачки строј, такође су одговорили ватром, и послије краће борбе ућуткали су све ватрене тачке које су биле ван школе. Али се посада у школској згради огорчено бранила. Талијански војници су стално пуцали и бацали бомбе. Ипак је неколико партизана успјело да приђе близу зграде и да убаци унутра бомбе. Али без већег ефекта. Пошто је послије тога оцијењено да се зграда не може брзо заузети сем уз велике губитке, одлучено је да се чета повуче.

Сутрадан су Талијани покупили у камион мртве и рањене и побјегли ка Прибоју.

6. БОРБЕ ДИЈЕЛОВА УЖИЧКОГ ОДРЕДА НА ВАЉЕВСКОМ СЕКТОРУ

На правцима Ваљево-Косјерић и Љубовија-Бајина Башта, који са сјевера изводе у рејон Ужица, средишта слободне територије, поред јединица

[204] *Нови успеси партизана - Талијани још једанпут разбијени, Борба* од 25. октобра 1941. *(Историјски архив ЦК КПЈ,* том I, књ. 1, стр. 62).

Ваљевског партизанског одреда биле су у то вријеме и неке чете Ужичког одреда.

села Рајковића и положаја Каменитовца, већ у првој половини октобра налазила се 1. рачанска чета Ужичког одреда. Она је из Ужица кренула 9. октобра, као помоћ дијеловима Ваљевског партизанског одреда. Нешто касније овамо је стигла и 1. пожешка чета. Сем тих јединица, на овим је положајима био и дио Црногорске партизанске чете Ужичког одреда.

И правац који долином ријеке Дрине, преко Љубовије води ка Бајиној Башти и Ужицу, код села Љубовиће су затварали дијелови Ужичког одреда. Најприје су тамо биле упућене 2. и 3. рачанска чета, а затим 4. рачанска и 2. златиборска чета.

Доцније је на те правце Ужички партизански одред упућивао нове снаге. Тако су крајем октобра у Љубовију, због учесталих борби на томе правцу, стигле 2. ужичка и 2. пожешка чета, док је 2. рачанска чета упућена најприје у село Марковац, а затим у Бачевце, код Ваљева. Пошто се ситуација код Љубовије нешто смирила, те су јединице пребачене најприје у Крупањ, а потом на положај код села Бачевца како би, заједно с Тамнавским батаљоном Ваљевског партизанског одреда, затварале правац Ваљево-Косјерић-Ужице.

Тако се крајем октобра на правцу Ваљево-Ужице нашло девет чета Ужичког партизанског одреда. Очекујући напад њемачких трупа на слободну територију, дијелови Ужичког и Ваљевског одреда су минирали пут за Ластру, који од Ваљева води према Буковима и даље за Ужице, и на њему изградили читав систем препрека. На том одсјеку ове су јединице стално водиле борбе и против четника и против Нијемаца. Прилично жестоке окршаје имале су партизанске јединице с четницима, који су се послије пораза код Косјерића поново успјели да прикупе и среде и да почну нове нападе.

Четници су примијетили да је главнина чете Ужичког одреда упућена на фронт према блокираном Ваљеву. Њихово командовање је сматрало да тај погодни тренутак треба искористити. Тако су једне ноћи поново напали Косјерић.

били остали уз Команду мјеста. Због тога су четници лако заузели варошицу и заробили десетак наших другова. Остали су успјели да се извуку.

Послије овог »успјеха« четници су напали и заузели село Ражану, испод превоја Букова. На тај начин су читав овај крај поново ставили под свој утицај, а пошто су прекинули све везе ваљевског фронта с Ужицем и дијелом посјели комуникацију Ужице-Ваљево, онемогућили су и снабдијевање партизанских јединица на том одсјеку фронта муницијом, храном и оружјем.

Тај четнички напад у вријеме када су знатне партизанске снаге биле скупљене изнад Вал>ева доста је помогао Нијемцима. Партизани нису могли изводити нападне акције већег обима, а ратни материјал упућен њиховим јединицама плијенили су четници. Ти издајници су онемогућавали везу фронта с Врховним штабом, хватали, мучили и убијали партизанске курире. Најопасније је било то што је та јака непријатељска четничка групација била постављена тако да може сваког тренутка напасти партизанске јединице с леђа чим се оне ангажују у борби против њемачких дијелова код Ваљева.

Зато је 1. пожешка чета добила задатак да се врати с овог фронта, нападне четнике у селу Ражани и ослободи заробљене курире које је та чет-

ничка група задржала. Разбијањем те групе, партизанским јединицама оријентисаним ка Вал>еву створило би се довољно простора за маневар.

Током ноћи Пожешка чета је стигла на Букове. Због јаке кише ту је остала до зоре, а ујутро кренула ка Ражани.

План Команде чете за ту акцију био је да се село претходно опколи, а тек онда изврши напад. Опкољавање је требало извести тако што би се партизанске колоне упутиле косама које се спуштају од Букова ка Ражани обухватајући село с обје стране. Али због непознавања терена и због закашњења, изненадни ноћни напад је изостао и план је био само дјелимично остварен. Једна од упућених колона наишла је на четничко обезбјеђење, па је дошло до превременог пушкарања. Тако је отпао елеменат изненађења и развила се фронтална борба. Ипак је напад 1. пожешке чете био веома јак, а сањиви четници, уплашени брзом интервенцијом партизана, гледали су понајприје куда ће побјећи.

Ухваћено је педесетак четника. Међутим, главни четнички организатори, међу њима и капетан Радојевић, успјели су да побјегну.

Командир Пожешке чете није се најбоље снашао у тој ситуацији. Он је одредио око 25 другова да спроведу заробљене четнике, па је и сам пошао с њима. Главни дио чете остао је да организује извлачење хране коју су четници били отели од партизанских комора упућених на ваљевски фронт. С остатком чете је остао политички комесар Аћим Ивановић. Такође је једна група бораца била послата у потјеру за одбјеглим четничким официрима. Овако раштркана Пожешка чета није била спремна за организованији отпор у случају изненадног напада.

И доиста, пошто су се разбијени четници средили и добили појачање из Косјерића, извршили су противнапад. Главни су удар усмјерили на Ражану - отворивши паклену ватру са свих страна на расуте борце који су извршавали разне задатке у вези с евакуацијом. Како су четници доста добро познавали терен, то су успјели да неопажено приђу селу сасвим близу, те је њихова ватра била прилично прецизна. Дијелови 1. пожешке партизанске чете нашли су се у врло тешкој ситуацији.

Заметнула се оштра борба која је трајала око два сата. За то вријеме је знатан дио чете успио да се пробије, али су четници ипак заробили 19 и убили 5 другова. У борби је погинуо водник-партизан Лазар Обреновић, члан КПЈ, из Пријановића, код Пожеге, штитећи пушкомитраљезом повлачење својих другова. Утврђено је да су још погинули: Радивоје Павићевић и Драгољуб Кулизић из Годовика, код Пожеге, и Момчило Јовановић из Рупељева, код Пожеге. Сви ухваћени партизани одведени су на Равну гору и касније, у селу Словцу, предати Нијемцима, који су их стријељали на Крушику, у Ваљеву.[205] Тако се због несналажљивости Команде 1. пожешке чете ситуација на овом простору још више компликовала.

Ни четници око Љубовије нису мировали. Сталним су нападима везивали за себе три до четири чете Ужичког партизанског одреда, те оне нису могле бити искоришћене у борбама против њемачких јединица. Заузврат су

[205] Утврђено је да су четници тада заробили ове борце Пожешке чете: Драгојла Лековића из Речице, Душана Вајевића из Рогу, Десимира Матијевића из Горобиља, Миломира Лазовића и Јеремију Јовићевића из Пријановића, Живка Боловића и Михаила Јанковића из Узића, Јосипа Смиљанића из Висибабе, Владимира и Светомира Милчановића из Рупељева. Ови другови су, заједно с осталим борцима које су четници тада заробили и предали Нијемцима, стријел>ани на Крушику у Ваљеву 27. новембра 1941.

Нијемци слали четницима муницију, те су их тако помагали да истрају у овој њиховој заједничкој борби.

продру од Ваљева према слободном Ужицу с цил>ем да разбију одбрану партизанских снага. Један такав напад извршен је 17. октобра. Борба се водила на положају Каменитовцу. Услијед јаког отпора партизана, њемачки дијелови су били приморани да се пред вече повуку. [206] И други пут су, 30. октобра, Нијемци покушали да продру ка Ужицу, али су били одбијени, при чему су претрпјели и велике губитке. Дијелови њемачке 342. пјешадијске дивизије су изгубили два тенка и велики број војника. Тај је непријатељев покушај овако описан у краћем чланку Борбе од 1. новембра 1941:

»Нијемци су у неколико махова и већим снагама покушавали да се из Ваљева пробију путем Ваљево-Косјерић-Ужице и сваки пут су били одбијени. Јуче 30. октобра покушали су да с леђа заобиђу партизански фронт и пробију се странпутицом, али су жестоко сачекани и одбачени у Ваљево, уз велике губитке. Уништени су један средњи и један лаки тенк и 300 њемачких војника«.[207]

чета Ужичког одреда.

Као што се види, напади окупатора на слободну територију били су координирани с нападима четника Драже Михаиловића. Да ли је то било организовано или је напад једних инспирисао и ове друге да нападају, то не знамо, али је карактеристично да су готово увијек њихови напади извођени у исто вријеме.

7. САСТАНАК ТИТО - МИХАИЛОВИЋ У БРАЈИБИМА

И пожешки четници су у то вријеме почели активније да испољавају непријатељски став. Пошто су се потајно спремали за главни обрачун с партизанима, они су донекле тактизирали у свом односу према њима док нису ојачали. Међутим, може се с правом рећи да ниједног тренутка нису били лојалан савезник. Тако су из дана у дан све више заоштравали односе с партизанима. У позадини су разним наметима теретили становништво и иступали против партизана настојећи да народ одвоје од народноослободилачке борбе. И даље су претресали и пљачкали партизанске транспорте који су, возом или камионима, од Ужица били упућивани на фронт код Краљева и на Руднику. Све што су хтјели они су одузимали, а нарочито пушке и муницију, и тако посредно помагали њемачким трупама да лакше одоле нападима партизанских одреда у долини Западне Мораве и у Шумадији. Таква једна пљачка, извршена у Пожеги, окарактерисана је као зулум. Б о р б а је у октобру 1941. стално писала како четници заустављају партизанске возове, отимају пушке и мунидију намијењене борцима на фронту код Горњег Ми-

[206] Због губитака у овој борби Бемеов начелник штаба пуковник Макс Пензел (Max Jozef Pemsel) наредио је 19. октобра 1941. Стражарском пуку у Београду:

»... У смислу извршења горе наведеног наређења стријељаће се за 10 погинулих и 24 рањена њемачка војника (војници трупне јединице опкољене у Ваљеву) 2.200 ухапшених Срба. Стражарски пук у Београду стријељаће 1.600 притвореника. О дану и мјесту стријељања, о узимању, односно довођењу притвореника, као и о детаљима треба се споразумјети са опуномоћеним генералом у Србији« *(Зборник НОР-а,* том I, кн.,1, стр. 542).

[207] *Нови пораз Немаца код Ваљева, Борба* од 1. новембра 1941. *(Историјски архив ЦК КПЈ,* **том I, књ. 1).**

лановца и Краљева. Према писању Б о р б е, четници нису заустављали само транспорте жита и другог материјала упућене ужичком становништву. »Немачки шпијун Игњатовић и компанија«, писала је Борба у једном свом извјештају, »пуцали су на партизанске возове при пролазу кроз Пожегу и узели оружје.«[208]

Нарочито би се ти пљачкаши острвили на транспорте с храном и другим материјалом упућене из Чачка за Ужице изгладњелом становништву, болесницима и рањеницима. 0 једној таквој пљачки, преживјели жељезничари из Ужица изнијели су слиједеће: »Такав је случај био 30. октобра 1941. године, када је од воза за Ужице откачен вагон шећера упућен болници у Севојно. И уместо да шећер послужи за исхрану и опорављање рањеника и болесника, пожешки четници су га употребили за врућу ракију, изнапијали се и онда су, уместо борбе против окупатора, шенлучили по граду«.[209]

У то вријеме Врховни штаб НОПОЈ је још једном покушао да дође до споразума с четничким покретом Драже Михаиловића, па су 26. октобра у подручје Равне горе отишли другови Тито, Сретен Жујовић и Митар Бакић.[210] Састанак је одржан у току ноћи између 26. и 27. октобра у згради основне школе у селу Брајићима. Том приликом је испољена суштинска разлика у циљевима и тактици ратовања. Дражa Михаиловић је, наиме, одбио све приједлоге који су се тицали вођења оружане борбе против окупатора. Одбио је главне тачке приједлога друга Тита: стварање јединствене оперативне команде и заједничких органа власти. Уз то је тражио да се не издаје Борба као комунистички лист. Постигнута је сагласност само у неким питањима текућих односа између четника и партизана, као што је, рецимо, подјела ратног плијена. Друг Тито је сматрао да састанку треба да присуствује и британски капетан Хадсон,[2"] што је Дражa Михаиловић одбијао уз образложење да је ријеч о југословенском питању и да је он, Дражa, легитимни представник избјегличке краљевске владе у Лондону.

0 томе састанку, разлозима за његово одржавање и напорима да се четници приволе да већ једном крену у борбу против окупатора и домаћих издајника, друг Тито у својим сјећањима каже:

»Мјесец дана послије савјетовања у Столицама, 26. септембра, ја сам ишао у Брајиће, на Равну гору, да поново разговарам са Дражом Михаиловићем. Поново сам покушао да га наговорим да заједно идемо у борбу. Дражa је, међутим, упорно остајао при томе да није вријеме за борбу. Говорио је да погледамо шта се догодило овдје или ондје, гдје су Нијемци попалили села и побили људе, истичући да би, у случају борбе, то било масовно. Рекао

[208] *Зборник,* ТОМ II, књ. 1.

[209] *Железница и железничари Ужичке републике,* стр. 97.

[210] Предвиђајући њемачку противофанзиву на слободну територију Ужичке републике, а такође да би спријечио четнике да ометају акције партизанских одреда у борбама против Нијемаца, као и ради евентуалног ангажовања четника у борбама против њемачких трупа, друг Тито је, 20. октобра, предложио Дражи Михаиловићу овај састанак ради заједничког договора. Михаиловић то није могао избјећи, али је недјел>у дана одуговлачио с одговором.

[211] Британски војни и политички кругови, заинтересовани за догађаје у Југославији, сагласно с југословенскиМ обавјештајним органима у Каиру, упутили су 13. септембра 1941. комбиновану мисију у Југославију. Мисију су сачињавали: британски капетан Д. Т. Хадсон (Duane Tureil Hudson), из организације за специјалне оперативне задатке (СОЕ) у Каиру, два југословенска мајора Захарије Остојић и Мирко Лалатовић и ваздухопловни наредник Вељко Драгичевић, као телеграфиста. Мисија је 22. септембра подморницом приспјела на црногорску обалу у близини Петровца на мору и доспјела до партизанских јединица. Преко радио-везе група је била у додиру с Каиром, одакле је Хадсону, почетком октобра, наређено да што прије ступи у везу с Дражом Михаиловићем, коме је обећана потпуна подршка.

је да он не би могао преузети одговорност за такве масакре, па да би требало да и ја о томе размислим. И тако је цијела ноћ прошла у натезањима. У току тога разговора, Дража Михаиловић је тражио да му дамо оружје, пушке, па ће они, кад затреба, пружити отпор. Тада сам им обећао 1.200 нових пушака из Ужица, одакле смо слали оружје у Босну и у друге крајеве из којих се то тражило. Тражио је и пет милиона динара. Пушке сам му дао, и то 500 пушака, а новац нисам, јер није било ни прилике, они су нас прије напали«.

Врло су ризични били састанци с четницима. Овај пут су они донијели одлуку да нашу делегацију с другом Титом на челу униште, те су минирали мост на Скрапежу код Пожеге, куда је делегација на повратку за Ужице морала аутомобилом да прође. Ао експлозије је требало да дође у часу наиласка аутомобила у коме се налазио друг Тито. Срећом, у посљедњем тренутку је то избјегнуто. Пред мостом је делегацију зауставила четничка стража. Друг Тито се вратио у Пожегу да тражи објашњење за овакав поступак, пошто је имао сагласност Драже Михаиловића о слободном проласку. У томе објашњавању он се у четничкој команди задржао око један час. Тек послије тога је пролаз друга Тита и делегације преко моста био одобрен. Вјероватно се плашећи посљедица, штаб Драже Михаиловића је интервенисао наредивши да се од атентата одустане. По свој прилици је Дража Михаиловић сматрао да је друг Тито Руе, па се уплашио да, уколико га убије, не дође и до компликација у односима са Совјетима. Четници су се предомислили добрим дијелом и из тог разлога што је четничка Врховна команда нестрпљиво очекивала и оружје које је Михаиловићу друг Тито обећао.

О том припреманом атентату и о животној опасности у којој се налазио, друг Тито каже:

»Док сам још био на тим разговорима, они су мени припремили клопку. Ја сам нешто слично и претпостављао. Ту сам имао око тридесетак партизана у два камиона. Иако су сви били до зуба наоружани пушкомитраљезима и машинкама, ипак је то само тридесетак људи. А тамо, у Брајићима, било је мноштво четника. Ужичка Пожега је била у рукама четника ...

Кад смо се враћали и стигли до моста код Ужичке Пожеге, тамо су нас дочекали неки четници и жандарми са узвиком: 'Стој!' Ми смо стали. Онда су нам рекли да не можемо преко моста, да морамо ићи натраг, јер нема одобрења од пуковника. Вратили смо се у касарну која је била пуна четника, брадатих и до зуба наоружаних. И сада ми тамо чекамо, а не знамо шта и кога чекамо. Ја сам се још више разл>утио и хтио да изађем и протестирам.

У том је Жујовић искочио из кола и рекао: 'Људи, шта радите? Па ми се управо враћамо од пуковника Драже са којим смо се споразумјели. Гдје вам је командант, нека дође.' И послије једно пола сата долази један мајор, извињава се. Рекао је: 'Извините, господине, имао сам дуги разговор са пуковником, све је у реду, можете кренути.' А шта је било посриједи? Они су у међувремену разминирали мост да бисмо могли проћи.«

. Да бисмо доказали своју добру вољу за сарадњу, наш Врховни штаб је већ сутрадан дао четницима 24.000 метака и 300 пушака. Све то било је направљено у фабрици оружја и муниције у Ужицу.

А четници пак, да би, ваљда, »доказали« како они држе до своје дате ријечи, скинули су ноћу између 27. и 28. октобра с воза у Пожеги команданта 1. шумадијског НОП одреда друга Милана Благојевића Чичу, шпанског борца и поручника шпанске републиканске армије, који се враћао из Ужица са савјетовања у Врховном штабу. Када се воз зауставио на пожешкој жељезничкој станици, Благојевићу је пришао четнички командант Љубивоје Јови-

ћевић, иначе кафеџија, те покушао да га са својом групом скине с воза и разоружа. Али се Чича том њиховом захтјеву одупро. Пошто су видјели да тако с командантом партизанског одреда не могу изаћи накрај, покушали су преваром да га разоружају. Рекли су му да га зове командант Пожеге капетан Вучко Игњатовић и да ће се неспоразум који је настао тамо изгладити. Позвали су се на »успјеле« преговоре које је водила делегација Врховног штаба НОПОЈ с Дражом Михаиловићем дан прије тога у Брајићима. Видећи да овако не може наставити пут, а пошто је био лично врло храбар човјек, Благојевић је отишао капетану Игњатовићу. Но чим је ушао у канцеларију, један га је четник ударио по глави, те су га тако онесвијешћеног разоружали и потом затворили у пожешку касарну. Послије три дана суровог мучења и батинања стријељали су га ноћу у оближњем селу Глумчу.

Овај гнусни четнички злочин дубоко је огорчио не само партизане већ и све становништво овога краја. Међутим, услијед безобзирног притиска и терора, становници који су били под »капом« четничке власти нису смјели то и јавно да износе.

Тај злочин је био повод нових тешкоћа у партизанско-четничким односима. Четници су и овим актом показали своје право лице и намјере, које потврђују ранију изјаву капетана Вучка Игњатовића - да он у Ужицу више воли видјети Њемце него партизане. Све је то наговјештавало да четници спремају оружани обрачун с партизанима. Извјештаји које је Врховни штаб добијао од сељака из разних села такође су наговјештавали скори четнички напад на Ужице и Врховни штаб. Осим тих спољних манифестација да се нешто припрема, нису остале незапажене ни њихове војне припреме. Примијећена је врло велика активност четника у насилном мобилисању сељака и резервних официра и подофицира бивше краљевске југословенске војске, као и у предузимању мјера да се четничка организација наоружа. Нека четничка писма и наређења о припремама напада на Ужице доспјела су и до Врховног штаба, па је будност према Михаиловићевим јединицама појачана.

Четнички напад који је за који дан услиједио показаће да су сви преговори које је Дража Михаиловић до тада водио с представницима партизана имали један једини циљ> - да се ослаби будност партизана и створе што повољнији услови за општи напад четника на партизанску слободну територију.

Из распореда јединица Ужичког одреда током октобра 1941. види се да је тежиште партизанских дејстава било усмјерено у два правца: први, ваљевски, с циљем да се на том одсјеку фронта створи потребан однос снага ради одлучнијих акција против Њемаца у Ваљеву или да се бар солидно затвори тај нападни правац; и други, вишеградски с циљем да се слободна територија прошири ка западу и повеже с партизанском слободном територијом у источној Босни.

Ниједан од та два постављена задатка није могао бити остварен због сталних четничких напада, те су све планиране операције против окупаторских гарнизона морале бити прекидане, а већ доведене чете повлачене и слате у одбрану слободне територије од сталних четничких напада, организованих час овдје, час ондје.

Четнички су напади били од велике користи окупаторима - и њемачком и талијанском. Четници су сарађивали и с једнима и с другима само зато да би се могли што ефикасније борити против партизанских јединица, с крајњим циљем да обезбиједе повратак краља и издајничке буржоаске гарнитуре у земљу, или, другим ријечима, да се опет докопају власти.

БОРБЕ УЖИЧКОГ ОДРЕДА У НОВЕМБРУ 1941. ГОДИНЕ

У МЕЂУВРЕМЕНУ су односи и између Драже Михаиловића и Нијемаца кренули правцем који ће четнике брзо одвести у отворену издају.

Михаиловић у селу Брајићима, превладало увјерење да би требало одржати тајни састанак с Нијемцима, односно с овлашћеним представницима њемачког главнокомандујућег генерала у окупираној Србији. Тада су пуковник старе краљевске југословенске војске Бранислав Пантић и капетан Ненад Митровић као опуномоћеници Драже Михаиловића отпутовали у Београд да преко њемачког капетана дра Јозефа Матла, шефа III одјељења Гестапоа, изложе њемачким војним властима праве циљеве четничке војно-политичке организације и понуде им сарадњу у борби против партизанских одреда.

Таква Михаиловићева одлука о колаборацији с окупаторима није била производ тренутног расположења, већ је одавно припремана и добро срачуната, пошто је цјелокупни политички програм четничке организације био изграђиван искључиво на антикомунистичкој основи. У покушају да уништи народноослободилачки покрет, Дражa Михаиловић је занемаривао чак и то што тиме постаје окупаторов савезник.

Неколико дана прије него што ће његови опуномоћеници отпутовати у Београд, у селу Струганику, у кући мајора Александра Мишића, члана четничке Врховне команде, одржано је савјетовање најутицајнијих војно-политичких личности окупљених око Михаиловића, са овим дневним редом: остварити додире и договоре с Нијемцима и тражити од њих оружје и муницију. Савјетовању је присуствовао и Михаиловић, а поред осталих ту су били: Драгиша Васић, једна од личности која је имала утицаја на Дражу Михаиловића, потпуковник Драгослав Павловић, начелник Штаба Врховне команде, пуковник Бранислав Пантић, Дражин обавештајац и главна веза с њемачком војном обавјештајном службом, Абвером, мајор Александар Мишић и капетан Ненад Митровић.

Одлуку о преговорима с Нијемцима предложио је лично Дражa Михаиловић, и она је на овом састанку усвојена. Дражa је истакао да војночетнички одреди немају довољно оружја и муниције, а да партизански одреди, који су у том погледу у предности, имају уз то у свему превласт и да сваким даном нарастају и постају снажнији, што представља опасност за четнички покрет уопште. Предочио је присутнима да су договор с Нијемцима и њихова помоћ четницима једини пут и начин да се сузбије нарастање и омасовљавање партизанских јединица. Пошто је то био и интерес њемачких трупа, од њих се могла очекивати помоћ. Закључено је да је прије потребно да се договор с њемачком командом у Србији постигне што прије, а такође да се о томе обавијести Милан Недић, предсједник српске »владе народног спа-

са«, како им њемачки савезник, као партнер у борби против партизана, не би због тога замјерио.[212]

Техничко извођење припрема за преговоре с Нијемцима повјерено је пуковнику Пантићу и капетану Митровићу. Они су одмах отпутовали у Београд носећи Михаиловићево писмо, у коме он нуди своје услуге и у коме, поред осталог, стоји:

»1. - Моја акција има се посматрати искључиво као борба против комуниста. А како је та борба у непосредном интересу Немаца, потребно је да се мојим оружаним одредима остави слобода акције и да се они свим средствима помогну.

2. - Спремни смо да кооперишемо у свакој борби против комуниста коју би изводиле немачке оружане снаге«.[213]

Та Дражина понуда у писменом облику предата је 18. октобра 1941. њемачком капетану Јозефу Матлу, шефу III одјељења Гестапоа у Београду. Главни Михаиловићев посредник код њемачког командовања у Србији, пуковник Пантић, у исто вријеме је с поруком упознао и Милана Недића, с којим је Дража већ имао некакав споразум о заједничкој борби против партизана.

Док су Пантић и Митровић преговарали с Матлом у Београду и уговарали састанак Драже Михаиловића с Нијемцима, Михаиловић је, преко Боже Матића, четника Косте Пећанца, настојао да успостави везу и с генералом Хингхофером, командантом њемачке 342. пјешадијске дивизије у Ваљеву. Наиме, поручник Никола Калабић, прешавши из Пећанчевог Колубарског четничког одреда на страну Драже Михаиловића, састао се 25. октобра с Матићем и изнио му Михаиловићеву жел>у да успостави додире с њемачким трупама. Калабић је тада саопштио да ће Михаиловић у писменој форми преко Матића доставити писмо команданту 342. пјешадијске дивизије.[214] Већ 28. октобра Михаиловић је доставио Матићу писмо за генерала Хингхофера, и оно је предато капетану Липолду (Lippold), шефу одјељења Иц. У тој поруци Дража је обавијестио команданта 342. дивизије да ће на колубарском правцу онемогућити борбу партизанских одреда против њемачких трупа под условом да од Нијемаца добије оружје и муницију »за своју борбу коју жели да води против комуниста«, истичући да »четничке акције нису уперене против немачких трупа«.[215]

Очигледно је да је њемачки генерал био увјерен у искрену подршку Драже Михаиловића у борби против партизанских снага, na је Штаб 342. дивизије већ 29. октобра предложио генералу Бемеу, команданту њемачког 18. армијског корпуса, да би »неодложно требало повести преговоре с пуковником Михаиловићем«.[216]

Док су његови опуномоћеници разговарали у Београду и Ваљеву, Дража је, не сумњајући у позитиван исход разговора, већ концентрисао своје снаге ради општег напада на партизанске одреде и штабове, а 31. октобра је наредио да се приступи спровођењу плана о концентричном нападу на партизанске јединице у западној Србији и Шумадији, усмеравајући јаче снаге на Ужице, у којем је било врховно војно-политичко руководство народ-

[212] Боривоје М. Карапанџић, *Грађански рат* v *Србији 1941-1945,* Кливленд, Охаіо, САД, 1958, стр. 130-132.

[213] Исто, стр. 133.

[2,4] Архив ВИИ, микрофилм НАВ-Н-Т-314, ролна 1457, снимак 001353-56.

[215] Исто.

216 Исто, ролна 530, снимак 1352.

[217] Исто, ролна 1457, снимак 1314-1322.

нооослободилачког покрета.[217] Тако је открио своје праве намјере и циљеве и ударио на партизане с леђа, у вријеме док су се они у жестоким борбама супротстављали знатно надмоћнијим њемачким трупама. Овога пута, охрабрен њемачким припремама за противофанзиву на слободну територију сјеверозападне Србије, Дражa Михаиловић је и сам приступио бескомпромисној борби против партизана.

1. НАПАД ЧЕТНИКА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИБА НА ОСЛОБОБЕНО УЖИЦЕ

Систематским нападима партизанских јединица широм Југославије, нарочито оних одреда који су са територије Ужичке републике дејствовали према Краљеву и Ваљеву, као и нападима устаничких снага у Санџаку и источној Босни, Врховни штаб НОПОЈ је крајем октобра и почетком новембра остварио стратегијску иницијативу. Окупатор је држао само главне и веће градове и једва је успијевао да се и у свима њима одржи.

Партизанско политичко и војно руководство је настојало да искористи остварену предност тако што ће проширити слободну територију у правцу Шумадије, на сјеверу према Ваљеву и Мачви и на Западу у правцу источне Босне, заузимањем Вишеграда.

Да би остварило ту замисао, руководство народноослободилачког покрета је покушало да политички прошири фронт борбе и ангажује што шире народне слојеве, па је с тим циљем друг Тито и ишао на разговор с Дражом Михаиловићем у селу Брајићима.

Међутим, док су друг Тито и Централни комитет Комунистичке партије Југославије настојали да прошире фронт борбе и да окупатору задају нове и још теже ударце, утолико прије што њемачким дивизијама, већ ослабљеним у борбама, још нису стизала појачања, те је била прилика да им се нанесу још већи губици, дотле је четничко руководство, уплашено нарастан>ем оружаног устанка и јачањем партизанског утицаја у народним масама, правило план како да спријечи ширење оружане борбе, правило је - план издаје: ступило је у непосредне преговоре с окупаторским командовањем и од њега тражило помоћ у оружју ради напада на партизанске одреде. Било је то, у ствари, свјесно улажење у братоубилачку борбу и отворена помоћ Нијемцима да наше градове и територију одрже под окупацијом.

Да би остварили тај свој велеиздајнички план, Михаиловићеви четници су током октобра 1941. повремено нападали поједина мјеста на слободној територији: најприје Косјерић, послије Пожегу, затим Ивањицу и Ариље, па опет Косјерић, Љубовију и друга мјеста. И у самом Ужицу је ноћу уочи 12. октобра извршен један подмукли напад. Четири четника, наоружана аутоматима и пиштољима, покушали су да изврше тешку диверзију - да упадну у хидроцентралу која је тада непосредно снабдијевала струјом фабрику оружја и муниције, да је искључе или униште како би град и фабрике, нарочито пушкара, остали у мраку и без погона. Тиме је, заправо, требало онемогућити партизанску производњу оружја. Међутим, када су диверзанти отворили ватру на партизанско обезбјеђење хидроцентрале, оно им је одмах узвратило ватром. У помоћ партизанској стражи код електране брзо су приспјели дијелови 3. ужичке партизанске чете који су се нашли на улици у тренутку када је припуцало код централе. Нападачи су морали да бјеже. Али

није свима пошло за руком да умакну. Похватани диверзанти су признали да припадају четницима.

Крајем октобра тежиште четничких злонамјерних испада и препада у ужичком крају пренијело се на пут Ужице - Ваљево. Тада су код Ваљева и јужно од њега партизанске јединице водиле оштре борбе против њемачке 342. пјешадијске дивизије. Оружје, муниција, храна, санитетски материјал и друга опрема свакодневно су из Ужица одвожени путем преко Косјерића и Букова на положај. Но четници су готово редовно пљачкали тај материјал. Напади на возила су се ширили дуж пута од села Карана, гдје су били и најјачи, преко Црнокосе и села Ражане до Букова. По учесталости напада стицао се утисак да четници теже да затворе тај пут и онемогуће допремање оружја и другог мтеријала партизанским јединицама на положају код Ваљева. Не треба при том ни помињати колико је то користило Нијемцима.

ког окупатора, и то прије свега с циљем да вежу партизанске снаге за одбрану слободне територије и затим да сталним дејствима изнуре наше борце, те тако створе услове за остварење својих војно-политичких циљева, односно за коначан обрачун с паптизанским јединицама на слободној територији. Зато нису бирали средства да ојачају своје јединице, па су насилно мобилисали сељаке и активне и резервне официре и подофицире бивше краљевске југословенске војске, при чему су врло живом пропагандом, поред других мјера, настојали да заведу што више људи. Такође су од предсједника »српске владе« Милана Недића, односно од њемачког окупатора преко квислинга Недића, добили знатну помоћ. Међутим, нешто оружја и муниције у међувремену су им били уступили и партизани из ужичке фабрике оружја, јер су четници обећавали да ће то оружје употребити у борби против њемачког окупатора.

Када су сматрали да су довољно спремни, да су војнички средили јединице, те да је дошао тренутак да се коначно обрачунају с партизанским одредима, четници су прикупили своје јединице на одређене положаје у кружном распореду око Ужица, према раније направљеном плану. Тада су одлучили да почну општи напад на Ужице како би прије свега заузели тај град као средиште слободне територије и сједиште партизанског Врховног штаба, сматрајући да ће касније осталим мањим мјестима лако загосподарити.

План четничке Врховне команде за напад усвојен је 27. октобра, истога дана када је друг Тито напустио кућу у Брајићима, гдје је с Дражом Михаиловићем водио преговоре о сарадњи у борби против окупатора. Према том општем плану замишљено је да се Ужице окружи са свих главних праваца и концентрично нападне с четири стране, у захвату друмских комуникација које воде у град.

Тако је било планирано:

- да једна четничка група напада с југа са простора Златибора правцем Чајетина - Мачкат - Ужице;
- да друга група напада са запада у захвату пута од Вишеграда, с тим да јој зборно мјесто буде простор села Кремне и Биоске, и с те стране да уђе у Ужице;
- да трећа група напада са сјевера ваљевским путем из рејона прикупљања Црнокоса-село Каран-село Рибашевина, с тим да се преко виса Поре и рејона Белог гробља спусти у Ужице;
- да четврта група напада с истока основним правцем Пожега - Трешњица - Ужице.

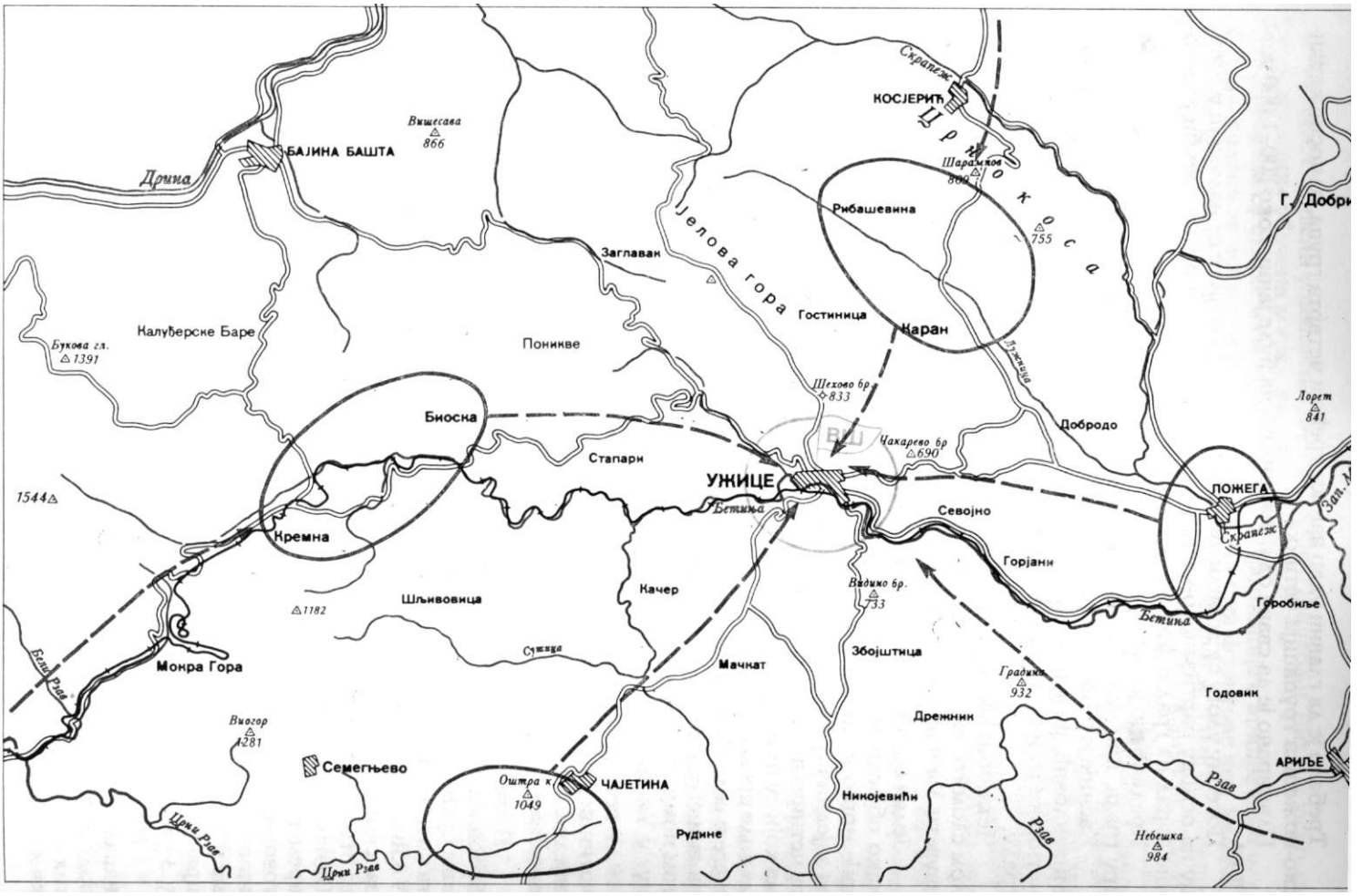

План четника за напад на Ужице

Требало је да главни удар наносе трећа и четврта група, односно карансko-пожешка групација четника.

Планирано је да свака од нападних група буде јачине око 800-1.000 четника.

Посебну улогу су добили четнички дијелови који су се налазили у Ужицу на основу партизанско-четничког споразума о сарадњи: они би кад почне напад на град с фронта, извршили напад изнутра.

Предвиђено је да партизанске снаге дефинитивно буду уништене у центру града, при чему би зграда гимназије послужила као затвор.

Касније је у Пожеги тај општи нападни план, с којим се сложио и Дража Михаиловић, разрађен до најмањих појединости: тачно је одређено које ће четничке јединице и када заузети поједине објекте пред градом и у самом граду.

Четнички команданти су очекивали да ће овако концентричним нападом сломити партизанску одбрану и уништити је, а онда без већих тешкоћа заузети Ужице и запечатити судбину партизанског града.

Један од проблема који је стајао пред четничким командантима био је како објаснити мобилисаним сељацима тај непопуларни подухват. Народ није могао ни да схвати, а камоли да одобри братоубилачки рат, јер је био за заједничку борбу против фашистичког окупатора и његових слугу. Зато су четнички руководиоци смислили да мобилисане људе преваре, па су онима који су имали да нападају с правца Златибора и села Биоске говорили да их воде преко Ужица на положаје код Ваљева и Краљева, а онима пак из Пожеге и села Карана, као и четницима који су били око Ивањице, да их воде на вишеградски фронт у борбу против усташа и Талијана. Али им нису при том помињали да је планирано да се све те снаге 2. новембра ујутро »састану« у Ужицу.

четници Драже Михаиловића су предузели нови напад и на Ивањицу, и то заједно е четницима Боже Босовића Јаворског. Жељели су да тиме вежу оне снаге Ужичког партизанског одреда које су биле на том сектору.

Припреме четника за напад на Ужице нису биле остале незапажене у Врховном штабу и Штабу Ужичког партизанског одреда. Захваљујући неким срећним околностима, откривени су и тачно вријеме, а и поједини детаљи из четничког плана напада. На дан-два пред напад, 30. октобра, у Штаб Ужичког одреда је дошао интендант Л>убићког батаљона Чачанског партизанског одреда и рекао да су га неки четници, када је био близу Пожеге, ухватили и »истукли на мртво име«, а да се један од њих сада налази у Ужицу. Одмах је упућена патрола да га пронађе и доведе. И доиста, послије неког времена тај четник је био приведен у Штаб. У почетку ништа није хтио да говори, али је затим, немајући куд, био принуђен да исприча како је као четнички курир дошао из Пожеге у Ужице да пренесе четничким присталицама у граду наређење о нападу на Ужице, с тим да они када почне напад с правца Пожеге, заузму град изнутра. Напад је требало извести 2. новембра у 3 часа.

Но и прије овога се у Штабу Ужичког одреда знало да четници спремају напад, знао се отприлике и дан када мисле да ударе на Ужице. Стога је овај податак и узет с највећом озбиљношћу, то прије што је примијећено да се тих дана доста беспослених л>уди обучених у сељачко одијело врзма ужичким улицама. Убрзо су, приликом провјере, већ код првих десетак тих људи

пронађени, скривени у џеповима, ручне бомбе и пиштољи. Било је јасно да су ти »сељаци« убачени у град као пета колона.[218]

Са терена су стигле и сасвим одређене информације о припремама четничких колона за покрет преко Ужица, тобоже на фронтове код Ваљева, Краљева и Вишеграда, али ће се те колоне кретати тако да и оне од Пожеге и Ивањице, као и оне од Карана, Биоске и Чајетине, без обзира на удаљеност, у исто вријеме стигну у Ужице. Сазнало се да се код дијела четника у Карану јавила сумња - због чега да иду заобилазним путем преко Ужица кад могу пречицом од Карана на село Дупце, према Вишеграду. Запажено је да су четници, свуда гдје би се појавили или боравили, постајали све дрскији. По селима је њихова команда из Пожеге спроводила потајну мобилизацију. Људство је распоређивано по четама и батаљонима, уз објашњење да је стигао час када треба кренути против окупатора. Сељацима је објашњавано да ће своје родољубље брзо показати на положајима код Краљева или Вишеграда, негдје у Шумадији или код Ваљева.

Тих дана десио се и један занимљив догађај. У Пожеги се у то вријеме налазило око 50 заробљених њемачких војника које су четници ограбили приликом ослобођења Горњег Милановца[2"] крајем септембра. Међутим, око 20. октобра ти су војници нестали из града. У ствари су били спроведени на Равну гору, а отуда у варошицу Миоиицу, код Ваљева, гдје су их четници вратили некој њемачкој јединици. Предаја тих заробљеника била је лош предзнак.

агената и петоколонаша, разнородног олоша, који је жељно очекивао да се отвори фронт према партизанима на ослобођеној територији, да, заправо, почне братоубилачки рат.

На основу свих тих података и ситуације каква је била на терену, јасно је произилазио закључак да четници намјеравају да изврше општи напад на Ужице.

Није било лако организовати одбрану града Ужица, јер је од осамнаест чета, колико је тада имао Ужички партизански одред (нису урачунате чете Радничког батаљона), на фронту према Нијемцима код Ваљева, Љубовије и на другим положајима било једанаест: код Ваљева 1. рачанска, 2. ужичка, 2. пожешка, дио Црногорске, а нешто даље, око Варде, и 1. пожешка чета; затим код Љубовије су биле 2, 3. и 4. рачанска и 2. златиборска чета; на вишеградском сектору налазила се 3. ужичка чета, а на Златибору, према Новој Вароши, 1. златиборска чета.

Тако је, дакле, једанаест чета било ангажовано да затвара правце који воде из окупаторових гарнизона на слободну територију, а свега је седам

J" Термин »пета колона« потиче из шпанског грађанског рата. Октобра 1936. према Мадриду су надирале четири колоне, док је »пета колона«, према изјави франкистичког генерала Моле, већ била у самом граду и требало је да баш та »колона« прва почне напад на сједиште републиканске владе.

2,9 Приликом ослобођења Горњег Милановца 28. септембра 1941. Таковски и Л>убићки батаљон Чачанског партизанског одреда заробили су 70 њемачких војника из 6. чете 920. батаљона »ландесшицен«. У нападу на град учествовало је и око 50 наоружаних четника. Пошто је град био ослобођен, у њему се одједном појавило читаво мноиггво четника, њих око 200, који су почели да развлаче плијен задобијен побједом над Нијемцима. Енергичном интервенцијом Л>убићке партизанске чете пљачка је спријечена, а плијен је сакупљен и подједнако подијељен. Ипак, том приликом четници су преотели и »присвојили« око 50 заробљених њемачких војника с мотивицијом да су Нијемци, као услов за своју предају, изразили жељу да се цијела њихова јединица с оружјем преда четницима, а не партизанима.

стајало на располагању Штабу Ужичког одреда за борбу против четника који су се, са свих страна, груписали око Ужица. Од тих седам чета, четири су биле везане у борбама против четника Боже Носовића Јаворског око Ивањице (Ариљски батаљон и Моравичка чета). За непосредну одбрану Ужица остале су само три чете (1. и 4. ужичка и Железничка). Истина, у Ужицу су се налазили Раднички батаљон, Одборничка, односно Посадна чета, Коњички вод и градска милиција, као и Словеначка партизанска чета »Иван Цанкар« и неки дијелови других партизанских одреда који су у Ужице дошли у вези с разним задацима (попуна, наоружавање, реорганизација, припрема за прославу октобарске револуције и сл.). Иако до тада те јединице Ужичког одреда нису учествовале у јачим борбама против непријатеља, борбени полет и морал њиховог људства били су на висини, те се на њих могло озбиљно рачунати. А такво је, изразито борбено, расположење владало и међу грађанима - готово сви одрасли Ужичани били су спремни да највећма допринесу одбрани свога вољеног града. Надмоћност у војним снагама ипак је била на непријатељевој страни, те је опасност за слободу града Ужица била врло велика.

Али за исход једне одређене борбе често је важније каквог су морала трупе које се сударају неголи какав је бројни однос њиховог људства. Овог пута тај битни чинилац био је на страни партизана, због тога што су се борци партизанских чета добровољно јављали и свјесно пошли, под руководством Комунистичке партије с другом Титом на челу, у оружану борбу за слободу своје земље, насупрот четничким јединицама, које су великим дијелом биле састављене од мобилисаних људи и уз то силом тјераних у борби против своје браће. Затим, на морално-политичко стање партизанских бораца утицало је и то што су чете Ужичког партизанског одреда у свим дотадашњим сукобима против четника излазиле као побједник, а и то што су четници, не само прикривено већ и јавно, сарађивали с фашистичким окупатором, па је због свега тога озлојеђеност партизанских бораца према четницима била велика.

Партизанске јединице су, с обзиром на потребу брже акције, имале велику предност и у томе што су располагале са око 20 камиона. Тим камионима могле су брзо да се пребацују јединице гдје год се то жељело, те да се тако успјешно маневрише са мање борбених јединица које су се налазиле у граду Ужицу и око њега.

Све су то имали на уму Врховни штаб и друг Тито када су наређивали Штабу Ужичког одреда које мјере да предузме како би разбио очекивани четнички напад. Реално процјењујући ситуацију, увиђајући да оно неколико слободних чета Ужичког одреда није довољно за тај скори наметнути им окршај, Врховни штаб је ојачао Ужички одред Драгачевским батаљоном Чачанског партизанског одреда »Драгиша Мишовић«, који је у Ужице стигао дан-два прије четничког напада да овдје прими оружје и муницију, и правовремено га пребацио на сектор Пјевчева механа - Каран, ради затварања пута Пожега - Ужице и Косјерић - Ужице. Затим, 1. и 2. чачанска чета, Чачанског партизанског одреда, 6. ибарска (рударска), Рударска чета Копаоничког партизанског одреда »Тодор Милићевић« и дијелови неких других одреда који су тих дана долазили у Ужице по оружје и муницију исто су тако стављени на располагање Штабу Ужичког одреда.[220]

[220] Те јединице су се затекле у Ужицу зато што је требало да уђу у састав ударних пролетерских јединица. Била је намјера да се формирају двије пролетерске јединице (бригаде) од по 3.000 људи, и то од партизанских јединица које су биле у западној Србији и Шумадији и од

Пошто је било очевидно да четници припремају општи напад на партизане, у Штабу Ужичког одреда углавном се сматрало да је боље предухитрити их. Разумљиво је да би таква одлука - напасти противника како би се спријечио његов напад - била повољна у стратегијском смислу, али је питање колико је одговарала политичком тренутку. Зато је њу било врло тешко донијети. Још нису сви били увјерени у четничку издају, а имали су утицаја и спољнополитички чиниоци, став и однос савезника према народноослободилачком покрету.

Општа замисао дејства наших јединица у одбрани града Ужица од четничког напада била је, у суштини, оваква: правовременом интервенцијом спријечити скупљање четничких снага на Златибору и око Кремана и тако онемогућити напад с тих праваца, чиме ће се добити могућност слободе маневра и употребе јачих партизанских снага према Карану и Пожеги; затим, свим расположивим снагама разбити каранско-пожешку четничку групацију - и оне њене дијелове на положајима у фронталном отпору.и оне дијелове скинуте с фронта код Ваљева; потом, комбинованим нападом с фронта и из позадине разбити и ову главну четничку ударну снагу.

Зато су издата наређења 2. ужичкој и 2. пожешкој чети, са којима се налазио Душан Јерковић, командант Одреда да са сјеверног фронта, од Вал>ева, одмах крену преко Косјерића ка Карану. Ариљски батаљон и Моравичка чета добили су задатак да спријече евентуални покушај наступања четничких снага од Ивањице ка Ужицу, а напад четничких дијелова од правца Вишеграда требало је да онемогући 3. ужичка чета. У Ужицу су од бораца 4. ужичке чете и 2. чачанске чете примљене двије групе на камионима: једна за интервенцију према селу Биосци и Кременима, а друга према Чајетини. У подручју села Добродола (сада Луново Село) био је један вод с којим је Штаб Одреда имао телефонску везу. Вод је био на предстражи према селима Тврдићима и Здравчићима, односно према Пожеги.

План и замисао дејства јединица које је другу Титу изнио Штаб Ужичког одреда Врховни је командант одобрио 1. новембра, послије двочасовног савјетовања чланова Политбироа Централног комитета КПЈ и Врховног штаба НОПОЈ. На састанку код друга Тита су другови из Штаба Одреда Кушић, Пенезић и Јовановић добили одређене задатке. Тада је одлучено да се сви сумњиви у граду похапсе.

Двадесет осмог октобра је четнички командант Пожеге капетан Вучко Игњатовић позван на Равну гору у штаб Драже Михаиловића, гдје су му саопштени одлука и план напада на партизане на ослобођеној територији западне Србије. Тада је Михаиловић дао и најшира овлашћења капетану Игњатовићу: »Равнај се према ситуацији. Ради како ти се чини најбоље«.[221]

Начелну одлуку Драже Михаиловића и план четничке Врховне команде о нападу на Ужице дал>е је разрадила четничка команда у Пожеги, са капетаном Вучком Игњатовићем. Да се Дража сложио не само с овим општим планом напада на партизанске јединице на територији Ужичке републике него и с планом извођења напада на само Ужице, види се из заповијести коју

неких које су требало да у Ужице дођу из Црне Горе (Црногорски одред) и источне Босне. Зато је постојало наређење Враховног штаба да се из Црне Горе пребаце неки партизански дијелови који би са овим дијеловима из Србије били основ формирања пролетерских бригада. То је био далекосежан потез друга Тита и вјероватно би се догађаји у извјесној мјери другачије развијали да смо већ тада формирали двије тако јаке оперативне јединице. Формирање пролетерских бригада у Србији било је ометано четничком издајом, а затим и концентричним нападом Нијемаца на слободну територију у западној Србији и Шумадији.

[221] *Борба,* бр. 10 од 8. новембра 1941; изјава Милије Јовановића.

је капетан Вучко Игњатовић издао поручнику Танкосићу 1. новембра 1941. у 17 часова у Пожеги; у тој заповијести, сем осталог, стоји:

»На основу наређења команданта четничких одреда Југословенске војске, Пожешки одред Југословенске војске у заједници са Златиборским, Рачанским и Ужичким одредом ући ће у Ужице«.[222]

Из цитираног дијела те заповјести се види да се четничко командовање надало да ће с лакоћом овладати Ужицем. Вјероватно су четнички команданти до такве процјене дошли због тога што су имали податке да се пред њима налазе мање партизанске снаге. Они су доста лако могли сазнати које су партизанске јединице биле у то вријеме око Ужица и у граду, а које на фронту, па су према томе и правили своје планове, у којима су детаљно предвидјели које вријеме и којим правцем у овој операцији треба да се из разних праваца појаве њихове јединице на прилазима града Ужица. Тако у том њиховом плану стоји:

- да Дрежничка и Равањска чета крену из села Дрежника и Равни током ноћи између 1. и 2. новембра, заузму складишта муниције у селу Врелима, фабрику коже у долини Бетиње, испод Секулића брда, 2. новембра у 5 часова буду на Секулића брду, гдје да ухвате везу с четницима који нападају из рејона Пожеге, а потом да избију на Мендино брдо;

- да другу нападну колону сачињавају Биоштанска и Стапарска чета, које имају задатак да 2. новембра у 5 часова стигну и заузму положај на Караули и старом ужичком граду, хватајући везу с четничким дијеловима на брду Пори, а кад почне општи напад, да одавде јуришају на Ужице;

- да Златиборски одред Андрије Јевремовића једновремено с осталим јединицама избије на Мало Забучје, брдо изнад Ужица, и да код електричне централе ухвати везу с четничким јединицама на старом граду, а у Ади с јединицама које нападају из правца Пожеге;

- да Пожешки одред својим главним снагама 2. новембра до 4 часа избије на Мендино брдо, а помоћним дијеловима на Сарића осоје; затим да преко предграђа Крчагова продире даље у сам град;

- да пета нападна колона - Рибашевински четнички одред - с главнином снага у 5 часова буде на Пори, а с мањим дијеловима на Белом гробљу.

Тако је у недјељу 2. новембра у 5 часова ујутро требало да на свим брдима око Ужица освану четници и да са тих полазних положаја крену у концентричан напад на град.

Али у рату врло често бива да се рагије предвиђени планови не могу увијек и остварити. То се и овога пута догодило. Капетан Вучко Игњатовић је морао да саставља потпуно нов план и да поступа сасвим другачије него што је било предвиђено, јер је партизанско командовање правовременим противакцијама измијенило ситуацију у своју корист.

Разбијање каранско-рибашевинске, креманске и златиборске групе четника

Нападу на Ужице четнички команданти су пришли веома озбиљно. То се види по томе што су предвидјели да прикупе јаче снаге и да Ужице нападну са свих страна, и то синхронизовано. Из дотадашњих борби против партизана они су увидјели да пред собом имају изузетно борбеног противника.

[2"] Заповијест четничког капетана Вучка Игњаговића за напад на Ужице; материјал за монографију о развоју НОБ-а у ужичком крају, Градски архив Титовог Ужица, свеска 42, стр. 23.

Зато су припремили бројно знатно јаче снаге, а рачунали су и на изненађење.

Као што се из четничких докумената види, Дражини команданти су планирали да покрети њихових јединица почну ноћу између 1. и 2. новембра, а сам напад рано ујутро 2. новембра. Ипак, Карански и Рибашевински четнички одред отпочели су напад знатно раније - напали су на дијелове Драгачевског партизанског батаљона 31. октобра по подне.

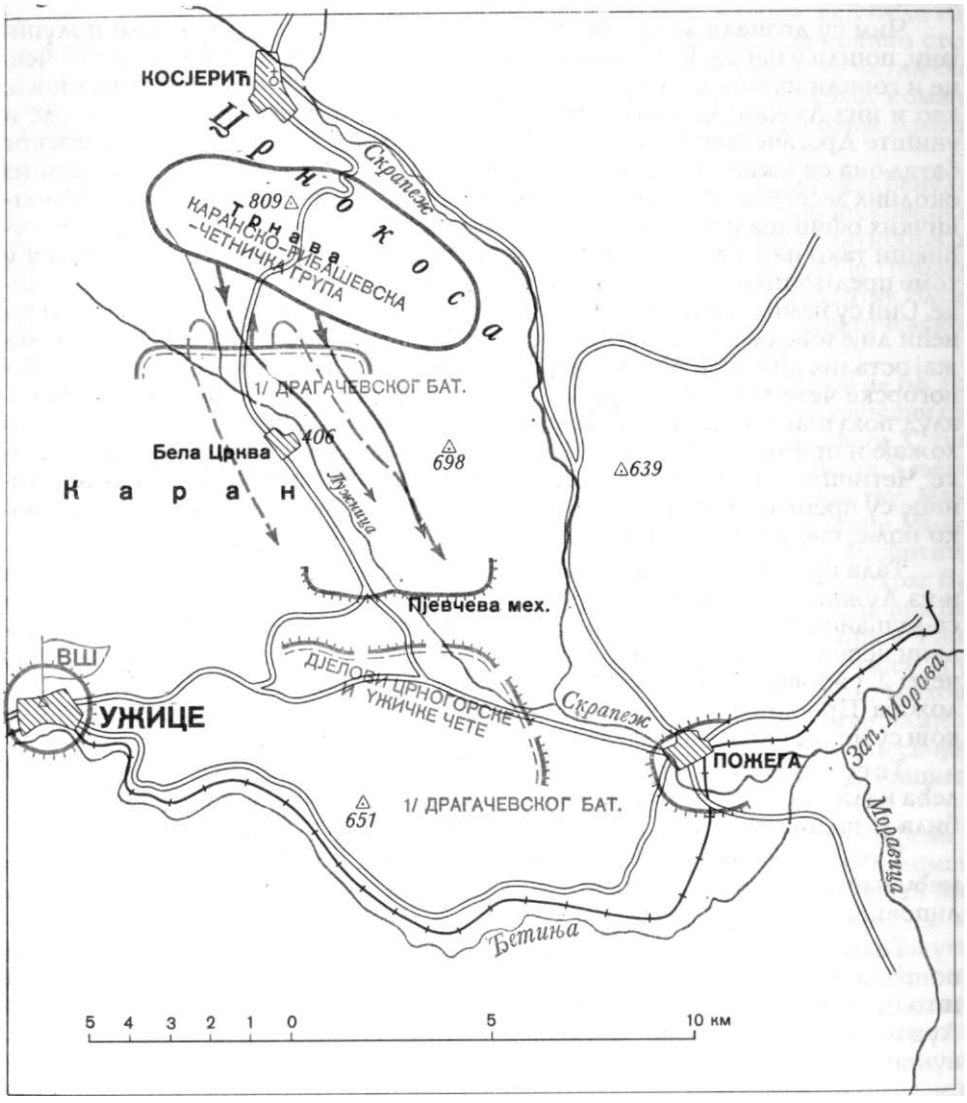

Ситуација 31. октобра по подне

Четници који су се налазили у селу Трнави и код Карана били су распоређени по сеоским кућама. Тих дана била је нека јесења слава,.па се, као и обично у тим приликама, доста јело, пило и- причало. Тако су се четници

хвалили како ће се ускоро обрачунати с комунистима у Ужицу. Ту их је, у овом крају, било скупљено око 250.

Међутим, изненада су се пред селом Трнавом појавили партизани. Заправо, један вод Драгачевског батаљона био је упућен да провјери шта се десило с транспортима хране и оружја који су из Ужица упућени на вал>евски фронт, пошто се сазнало да их је ова четничка група у Трнави заплијенила, а једног од шофера убила.

Чим су дознали да су приспјели партизани, четници су, онако полупијани, пошли у напад. Будући неупоредиво надмоћнији, потисли су драгачевце и гонили их низ долину ријеке Лужнице. С обје стране оближњих коса, као и низ Лужничко поље, трчали су четници и покушавали да опколе и униште Драгачевску чету. Борба је била жестока. Вод 4. чете Драгачевског батаљона се нашао у врло тешком положају и због тога што су сељаци из околних заселака, занесени четничким причама и пићем, под командом четничких официра и подофицира, узимали пушке и трчали у борбу, онемогућивши тако партизанима да се брзо и организовано повуку. Нарочито су у томе предњачили неки четнички расположени мјештани из засеока Шумице. Они су немилосрдно убијали рањене борце Драгачевске чете. Упорно гонећи дијелове ове чете, четници су код Пјевчеве механе налетјели на положај осталих дијелова Драгачевског батал>она, 1. ужичке чете и дијелова Црногорске чете Ужичког одреда. Ту су наишли на снажан отпор, који су узалуд покушавали да скрше. Партизанске снаге су чврсто браниле своје положаје и при том су нанијеле захукталом нападачу прилично тешке губитке. Четници су били заустављени. А ујутро, 1. новембра, партизанске јединице су прешле у противнапад и под борбом одбациле четнике уз Лужничко поље, све до испод Црнокосе.

Тада су, тога истог дана, још док се ова борба водила око села Карана и уз Лужничку долину, на Црнокосу стигле 2. ужичка и 2. пожешка чета са Душаном Јерковићем.[223] Они су одозго, са Црнокосе, гледали шта се у долини испод њих, у Трнави, одиграва. Јерковић је одмах упутио у напад обје чете: 2. ужичку да дејствује путем Црнокоса-Каран, а 2. пожешку да са положаја Црнокоса-Граница-Гујин камен-Каран напада бочно на четнике који су испред драгачеваца одступали ка Трнави.

Те су јединице ступиле у борбу у прави час и појавиле се четницима иза леђа када се они томе никако нису надали. У непријатељевим редовима избила је паника, настало је расуло и бјежање.

међу њима и њихов командант, бивши артиљеријски поручник Стојко Филиповић.

Током ноћи ови четнички дијелови су се некако средили, те су, да би поправили свој неуспјех, још за мрака напали наше јединице у Карану, пошто су се претходно са пошумљених падина Границе спустили до рјечице Лужнице. Међутим, наишавши на јак отпор, послије краће борбе су се повукли.

Тим нападом четници су, заправо, покушали да донекле садејствују својој главној групацији у њеном наступању на правцу Пожега-Трешњица. Ис-

[223] Ова група чета називана је и Комбинована ужичко-пожешка чета, јер је дејствовала под једном јединственом командом Миладина Поповића све до 3. новембра 1941, односно до поновног ослобођења Пожеге и погибије Миладина Поповића.

тина, они су својом активношћу везали за себе 2. ужичку и 2. пожешку чету, услијед чега оне нису могле бити правовремено искоришћене у борби против четничке пожешке групације, али због тога каранско-рибашевинска четничка групација, захваљујући успјешним дејствима тих партизанских чета, није могла ни покушати да изврши добивени задатак, тј. да се ујутро 2. новембра нађе на брду Пори и Белом гробљу, крај Ужица. Тако је та групација, којој је у нападним плановима била намијењена велика улога, која је, у ствари, требало да буде једна од главних четничких колона, већ била готово разбијена, па ће општи удар четника бити ослабљен за неколико стотина пушака. До свега тога је, углавном, дошло отуда што су те четничке снаге напале нешто раније него што је то по општем плану њиховог командовања било предвиђено. Свакако да их је на то и натјерала појава Драгачевске партизанске чете код Трнаве.

Чим су почете борбе с каранским четницима, а и нешто раније, кренуло се у акцију да се нападну и разбију четничка група резервног потпуковника Андрије Јевремовића, која је требало да наноси удар с правца Златибора, и четничка група Чеде Захарића, Стојадиновићевог сенатора, која је требало да дејствује у захвату цесте Кремна - Волујац - Ужице. За тај задатак одређени су дијелови 1. златиборске и 2. чачанске чете и 3. чете Драгачевског батаљона Чачанског одреда, као и групе бораца из Ужица.

Но претходно је требало учинити све како до оружане борбе не би дошло, односно ваљало је на сваки начин покушати да се избјегне оружани сукоб и да се онемогући прикупљање и употреба тих четничких снага. С тим циљем је 30. октобра у Чајетини затворена четничка команда мјеста, а њено руководство похапшено. На четничка збориштa у селима Рожанству, Мачкату и на Палисаду упућени су другови из Команде мјеста Чајетине Миливоје Јечменица и Добрило Петровић, према селима Љубишу и Збојштици другови руководиоци партизанских чета Војко Петровић [224] и Л>убодраг Бурић, у Кремну Слободан Секулић и Витомир Чворовић, а у село Стапаре Борисав Јокић, предсједник Среског народноослободилачког одбора у Ужицу. Излажући се великој опасности да буду убијени од четника, ти су другови објаснили мобилисаним људима куда намјеравају да их поведу њихове четничке старјешине. Чим су присутни сазнали за братоубилачке намјере Андрије Јевремовића, Чеде Захарића и осталих, одмах су се разишли својим кућама. Истина, неке је групе, да би се растуриле, требало и застрашити присуством партизанских диједова.

У Биоску је на четничко мобилизацијско мјесто камионима упућена 3. чета Драгачевског батаљона (без једног вода). У својим говорима су командир и политички комесар чете, а такође и позадински радник Душан Милосављевић-Челиковић, [225] упознали четнике и мобилисане сел>аке да их четнички официри не воде у борбу против њемачког и талијанског окупатора, већ да их спремају за напад на слободно, партизанско Ужице. Послије тога су ови наоружани л>уди сами одложили оружје, сем неколико жандара који су успјели да побјегну. Том приликом је разоружано око 40 четничких официра, подофицира, и жандара, међу којима и потпуковник Панић, поручник Павловић и други, а заплијењено је 336 пушака, 2 пушкомитраљеза,

[224] Као командир 2. ужичке партизанске чете погинуо 16. јануара 1942. у Маковишту, код Косјерића, у борби против четника.

[225] Као борац 1. чете 4. батаљона 2. пролетерске бригаде погинуо на Сутјесци 13. јуна 1943. у борби против Нијемаца.

неколико сандука бомби и више хиљада пушчаних метака. Плијен и заробљеници пребачени су у Ужице партизанском жељезницом.[226]

Тако брза интервенција наших другова и јединица је успјела. Четничка златиборска и биоштанска групација су одустале од напада на Ужиде. Растуриле су се на миран начин, те нису ни кренуле на Ужице. Четници

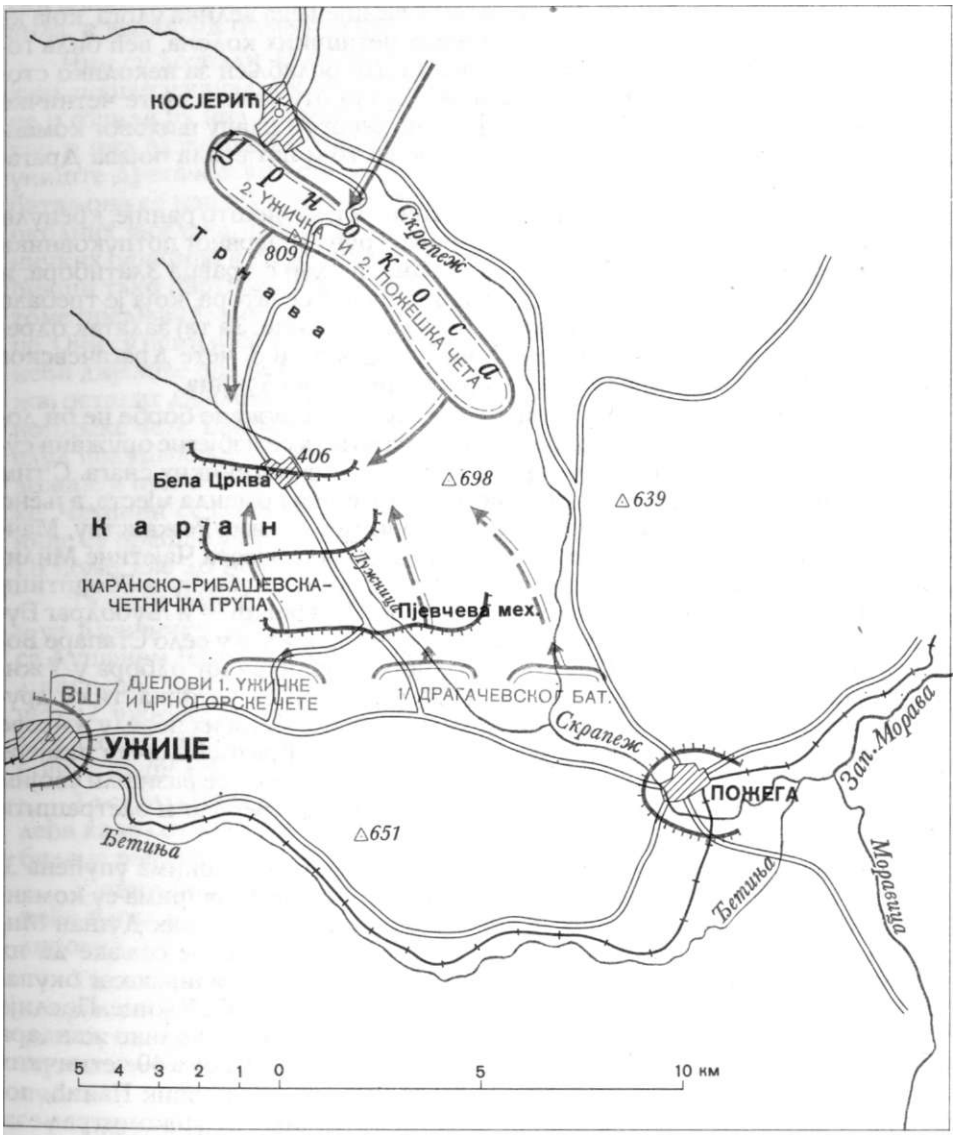

Ситуација 1. новембра

[226] Љубивоје Пајовић, *Сећања бораца 1941-1942,* књ. VII, стр. 51; Јован Радовановић, *Драгачевски батаљон* (грађа за хронику Драгачева), стр. 61-62.

који су дејствовали са правца Пожеге узалуд су чекали помоћ с те стране. Узалуд је и четнички мајор Милутиновић, који је био скупио неку мању групу четника у Стапарима, чекао да се појави Чеда Захарић са својим кременским и биоштанским четницима, који[1] је требало да му се прикључе. Међутим, и Захарића су напустили његови људи, па је тако остао без војске.

Тако су 1. новембра, током дана, послије успјешно изведене противакције, Ужички одред и Драгачевски батаљон Чачанског одреда успјели да разбију три четничке групације предвиђене за напад на Ужице. Међутим, премда је тиме био постигнут велики успјех, још се није могло сигурно рачунати с тим да је и читава битка добијена.

Не знамо да ли су команданти четничке пожешке групације били упознати са стањем у којем су се нашле остале групације, али уколико јесу, онда су били превише самоувјерени. Но пошто су се прихватили тога, пошто су узели обавезу код Нијемаца и Недића да ће заузети Ужице, то им, ваљда, није ни остало ништа друго но да у склопу замишљеног општег плана сад покушају да остваре жељени циљ употребом својих ивањичких и пожешких јединица.

2. НАПАД ЧЕТНИКА НА ИВАЊИЦУ

Сталним нападима на Ивањицу и друга ослобођена мјеста, четнички командант Божо Босовић Јаворски приморао је партизане да непрекидно везују дио својих снага за тај терен.

У борбама вођеним у другој половини октобра партизани су успјели да ту четничку групу разбију. Но и раније су, неколико пута, ти четници били разбијени, али би се увијек послије тога опет скупили и чекали повољан тренутак да нападну. Зато је овај пут била донесена одлука да се четничка група Јаворског потпуно уништи. Након њеног разбијања пришло се гоњењу. За гоњење тих четника формиран је, наредбом Врховног штаба, привремени потјерни батаљон (2. чета Драгачевског батаљона, 2. ариљска и Таковска чета Чачанског одреда), којим су командовали Десимир Бирјаковић, командант, и Радован Грковић, политички комесар. За неколико дана, дејством партизанског батаљона од Ариља, преко села Брекова, до Округлице, Моћиоца и Чемерниде, Босовићеве банде су биле растјеране и запријетило им је потпуно уништење.

То слабљење четника Боже Јаворског искористили су четници Драже Михаиловића у Ивањици, капетан Милан Пурић и други, пошто су у тој варошици и они, поред партизана, имали своју Команду мјеста. Отуда су и могли несметано и слободно радити на окупљању четничких елемената и стварању својих јединица. Ти моравички четници су добили од Драже Михаиловића задатак да помогну предвиђени концентрични четнички напад на Ужице и слободну територију. Према општем плану требало је да они у исто вријеме изврше напад на Ивањицу и тиме вежу што више партизанских снага за себе како би главна четничка групација, приликом напада на Ужице, наишла на што слабији отпор. Да би прикрио те своје намјере, четнички одред капетана Милана Пурића послужио се лукавством.

Као и обично у таквим приликама, четници су тако поступили и сад у Ивањици - преко свог представника Дула Мићића обратили су се партизанској Команди мјеста и Штабу Ариљског батаљона и предложили састанак. У Ивањицу је дошао и Дражин представник капетан Милорад Митић и оба-

вијестио партизанску Команду мјеста да је између Тита и Михаиловића постигнут споразум, увјеравајући Стевана Чоловића, политичког комесара Ариљског батаљона, да ће четници лојално сарађивати с партизанима. Чоловић је пристао на њихов приједлог. Састанак је одржан 1. новембра на Палибрчком гробу, у кафани Драгутина Главинића, недалеко од Ивањице. Друговима Стевану Чоловићу, Недељку Вукотићу и Драгом Јојићу, четнички официри су предложили да се обустави борба против четника такозваног војводе Боже Јаворског, гарантујући да ће они убудуће спријечити сваки њихов напад на партизанске јединице и појединце. Такође су предложили да Моравичка и Ариљска партизанска чета, које су се налазиле у Ивањици или у њеној ближој околини, крену на фронт, а да они обезбјеђују ред и мир на овој територији.

Сматрајући да четничке старјешине - Милан Пурић, Недељко Стефанковић, Радосав Спасојевић и Бранко Маринковић - искрено желе споразум, наши су им другови повјеровали и - преварили се. Четницима је, у ствари, тај споразум био потребан да би у планираној борби против партизана привукли на своју страну и четнике Боже Јаворског. Хтјели су да удруженим снагама нападну партизанске јединице. Уз то су четничке главешине вјеровале да ће тим споразумом успјети да ослабе борбену будност припадника партизанских јединица.

Због занимљивости и бурних догађаја који су одмах затим услиједили, наводимо текст споразума постигнутог између Стевана Чоловића и вођа ивањичке групе четничког покрета Драже Михаиловића:

»1. С обзиром на однос између одреда Боже Босовића Јаворског и партизана, сагласни смо да се од стране партизанских одреда прекине оружана акција против Јаворског и у року од 24 сата за даљња три дана, закључно са уторком 4. новембра 1941. године ликвидира питање Јаворског, пошто је он изјавио да жели да приступи четничким одредима Југословенске војске који стоје под командом Драже Михаиловића.

2. Моравички четнички одред прима на себе дужност да узме у пуну заштиту све партизанске одреде и појединце од неизазваних напада одреда и појединаца који стоје под командом Божа Босовића Јаворског.

3. За случај да одред Божа Босовића Јаворског не буде примљен у четничке одреде Југословенске војске и да се не стави под четничку команду у срезу моравичком или да појединци или цео његов одред изврше неки напад на партизане, Моравички четнички одред ће одмах ступити у контакт са партизанским одредима и командом ради заједничке акције против Јаворског и његових л>уди.

4. У напред предвиђеном року, тј. до 4. новембра 1941. године закључно, све оружане снаге и једне и друге стране морају напустити Ивањицу, упутити се на положаје које им надлежне команде одреде. У Ивањици ће остати само команде једног и другог одреда које могу имати највише по пет наоружаних л>уди за своју службу.

5. У Ивањици ће патролну службу, ради обезбеђења личне и имовинске сигурности, вршити наоружани грађани - стражари из Ивањице које ће поставити и организовати сагласно једна и друга команда у Ивањици.

6. Мобилизацију људства, оружја, стоке, материјала и свега другог потребког за ратну акцију против непријатеља извршаваће обе стране слободно и несметано од друге стране, с тим да се сваком појединцу оставља потпуна слобода коме ће одреду да приступи. Оружани л>уди једне и друге стране биће снабдевани легитимацијама и писменим наређењима у случају службеног рада.

7. Мобилизација се мора спровести најдаље у року од десет дана. У том року биће слободно свакоме организованом члану једног или другог одреда да напусти један одред и пређе у други. Међутим, после овога рока прелажење из одреда у одред сматраће се дезертерством.

8. Обе стране и сви потписници лично, трудиће се искрено да се овај споразум почне одмах извршавати. Међутим, с обзиром на одобрење надлежних штабова, овај споразум ће и формално ступити на снагу у уторак 4. новембра 1941. године, до кога рока ће штабови издати командантима у Ивањици потребна наређења.

На Палибрчком гробу, 1. новембра 1941. године. За команду четничких одреда Југословенске војске у срезу моравичком: 1. Недељко В. Стефановић, с. р., 2. Радосав Спасојевић, с. р., 3. Милан Ж. Пурић, с. р., и Бранко Маринковић, с. р.

За команду Ариљског народноослободилачког партизанског батаљона: 1. Стеван Чоловић, с. р., 2. Драг. М. Јојић, с. р., и 3. Недељко Вукотић, с. р.«[227]

Друг Стево Чоловић је исувише вјеровао четницима и њиховим обећањима. Њему се учинило да ће четничке старјешине поштовати дату ријеч и потпис на том споразуму. Зато је одмах по доласку у Ивањицу упутио курира Драгана Миливојевића с наређењем да се све јединице које су биле у селу Катићима повуку у Ивањицу. Повучене су и јединице са других положаја, па и засједе око Ивањице. Такве одлуке Чоловић је донио на брзину, не обавијестивши о томе ни Штаб Одреда ни Врховни штаб. Као да ни послије свих дотадашњих борби против четника другови из Ивањице нису стекли довољно искуства. Међутим, они су овдје до тада имали за противника четнике Јаворског, који се сматрао човјеком војводе Пећанца, а сада су ријеч дали официри. Чоловић је мислио да су то озбиљни л>уди. Није знао да су сви четници једнакД.

Неки другови из Штаба Ариљског батаљона приговорили су тој одлуци политичког комесара батаљона и ставили му до знања да не треба четницима сувише вјеровати, али је Чоловић остао категоричан.

Једну од засједа која се налазила на Јаворском путу неко је из Команде чете заборавио да повуче или ју је намјерно оставио. Била је то, заправо, или срећа у несрећи или - добар потез, јер четници су при нападу налетјели баш на њу, па ће тако ова засједа ипак на вријеме сигнализирати напад.

обазриво размјештали на полазне положаје за напад на Ивањицу, а послије преговора били су сигурни да им успјех неће изостати. Варош су окружили са свих страна. Капетан Пурић се налазио на Мркочевцу и одатле је требало да црвеном ракетом да знак за почетак напада на Ивањицу. Од села Бедине Вароши и преко Јаковића поља требало је да напада одред Боже Јаворског, а у захвату Јаворског пута четници Ратомира Драмићанина. Милан Ивано-

[221] Архив Музеја устанка 1941. у Титовом Ужицу, инв. бр. 7901.

вић Грубел> и Недељко Стефановић са својим четничким дијеловима добили су задатак да нападају преко Лучке ријеке и низ Црњевско брдо, учитељ Секула Пандуровић са четницима из села Прилика посјео је одсјек око старе болнице, Светко Гвозденовић пак са својом групом одсјек између болнице и Мркочевца, а резервни капетан Милић Милићевић ће, према плану, са својом групом четника наступати са Вијенца, доминантног виса код села Лисе, на старом путу између Гуче и Ивањице.

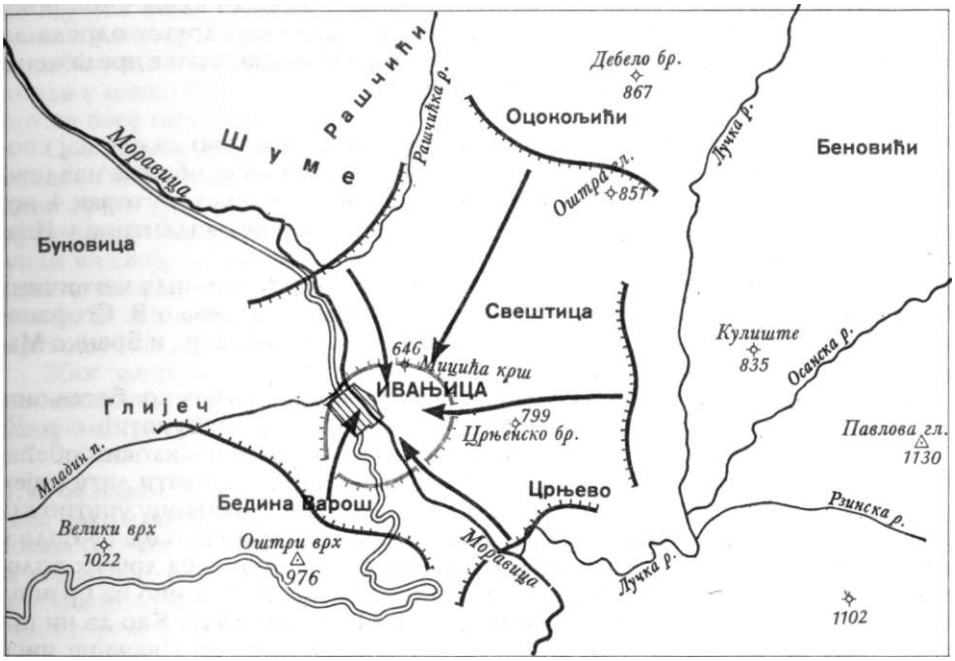

Напад четника на Ивањицу

Рано ујутру 2. новембра, дакле само неколико часова послије постигнутог споразума, четници су извршили изненадни напад на Ивањицу, у којој су се тада налазили 1. ариљска чета и дијелови 3. ариљске чете, а пола сата прије напада стигла је из акције и Моравичка чета с једним водом ариљаца. Дванаест четничких чета устремило се на варош. Главни удар четници су наносили у захвату Јаворског пута ка центру Ивањице. Тим правцем нападале су чете Боже Јаворског и Ратомира Драмићанина, а с десне стране Моравице остале четничке снаге под непосредном командом капетана Пурића. Све те јединице тежиле су да што прије дођу пред бившу зграду среза, у којој је била партизанска Команда мјеста. Сматрали су да ће заузимањем те зграде разбити главне партизанске снаге и онемогућити рад противничког командовања, а послије тога ће лако заузети и преостали дио вароши.

Иако изненађени, партизани у Ивањици су пружили организован и жесток отпор. Стеван Чоловић, Мићо Матовић, секретар Среског комитета КПЈ, који је у међувремену дошао из Ужица, Венијамин Маринковић и Ратко Софијанић налазили су се у Команди мјеста. Брзо су организовали одбрану и издали наређења да се пружа отпор. Софијанић је био болестан, али

је у јеку борбе заборавио на болест и храбро се борио. Сталожени политички комесар Моравичке чете, професор Ужичке гимназије Венијамин Маринковић обишао је своју чету и својим присуством помагао да се борци што боље снађу у доиста тешкој ситуацији.

Први напад четника је одбијен, али су услиједили нови. Смјењивао се јуриш за јуришем. У часовима предаха четнички командант капетан Пурић је слао ултиматуме партизанским јединицама да се предају, обећавајући онима који положе оружје да ће бити слободни.

Захваљујући својој бројној надмоћи и изненађењу које су постигли у нападу, четници су успјели да заузму неке улице и зграде. Увлачили су се у поједине куће и с прозора отварали жестоку ватру. Један пушкомитраљез су поставили на кров хотела »Спасовић«. Употребљавали су и динамит како би јаким експлозијама изазвали у редовима партизана панику. Изгледало је да ће заузети и саму зграду Команде мјеста.

Знали су борци из Ариљског батаљона и Моравичке чете шта их чека ако падну у руке тим издајницима. Зато су се још жешће бранили. Борац Микан, син Младена Павићевића, мислећи да ће четници провалити у зграду, а како није имао одступнице, био је спреман да погине. Тако је на зиду поред себе написао: »Другови, борите се. Ја одох у смрт. Жив четницима не падам у руке«.[228]

Микан Павићевић је прије ступања у партизане био службеник. ПОтиче из сиромашне породице. Рођен је у Ивањици. Прије рата је био члан културно-умјетничког друштва »Јавор«, које је окупљало напредне раднике и омладинце. Активно је радио на ширењу комунистичких идеја међу радницима и омладином. У чланство КПЈ је примљен 1941. године. Одмах на почетку оружаног устанка ступио је у Моравичку партизанску чету, а од 1. марта 1942. бори се у 2. пролетерској бригади - најприје као борац, а касније као политички комесар чете.[229]

Борба се водила за сваку кућу око Команде мјеста. Огорчено се борио нарочито 2. вод 1. ариљске чете под командом Мише Стојића, успјешно заустављајући све налете четника на Јаворском путу. Да би одољели све јачим јуришима Дражиних четника, борци су ископали ровове, који су за нападаче заиста били непрелазни. Непријател. је на овом мјесту једино преко мртвих партизана могао продријети у Ивањицу.

Падали су борци. Борба је постајала све драматичнија. Нападе Босовићевих четника одбијао је и стражар Љубинко Бојовић, прије ступања у Моравичку чету земљорадник, рођен у селу Свештици. Убрзо је био савладан. Из штале су се чули јауци. Када му је стара Борика Петровић притекла у помоћ, угледала је језиву слику. Тешко рањеном Бојовићу четници су извадили оба ока. Мост преко Моравице код школе чувао је храбри пушкомитраљезац Лука Поповић, земљорадник из Свештице,[230] а на улазу у Ивањицу, на мјесту куда протиче Глијечки поток, четничке јурише је одбијао истакнути пушкомитраљезац Арил>ске чете Душан Радоњић Шнајцо, кројач из

[221] Др Стеван Игњић и др., *Ивањица,* хроника моравичког краја, Београд, 1972, стр. 361.

[229] Уочи битке на Сутјесци разболио се од тифуса и био пренијет у Централну болницу НОВЈ, гдје је и погинуо јуна 1943. Сахрањен је у заједничку гробницу палих бораца на Тјентишту.

[2,0] Погинуо као пушкомитраљезац у 1. батал>ону 2. пролетерске бригаде крајем јула 1942. близу села Крушице, код Бугојна, у борби против усташа.

села Турице, код Гуче.[231] Радоњић је дејствовао готово за све вријеме борбе и заустављао сваки напад четника. Кад би сузбио напад с једне стране, он би одмах потрчао на другу страну. И тако током цијелог дана. Није претјерано рећи, тврде његови преживјели саборци, да је Душан Родоњић био јунак ивањичке борбе.

Ситуација је била прилично тешка. Тек што је било прошло подне, а четници су кренули у последњи одлучан јуриш на партизанску Команду мјеста. С њима је јуришао и Божо Јаворски, вичући: »Напред, браћо четници, нема више Стева Чоловића«. Тада је Стеван Чоловић искочио из опкољене зграде, а за њим Ратко Софијанић и десетак партизана, и узвикнуо: »Држите се, другови партизани! Жив је Стева Чоловић! Напред другови - Стево је с вама!« Четници су усмјерили јаку ватру у том правцу. Дошло је до жестоког окршаја.

»Борите се, другови партизани, побједа је упркос издаји наша!« - храбрио је Стеван Чоловић своје борце и с Ратком Софијанићем и малобројним партизанима из Команде мјеста одбијао четничке јурише.

Мате Ујевић и Мико Јелић су се са дијелом бораца Моравичке чете баш у то вријеме извукли из Ивањице, пробили се на Раван и напали четнике с леђа. Политички комесар 1. ариљске чете Данило Крцић је са двадесетак бораца такође напао четнике из позадине, а Милета Лукић[232] је са групом бораца ариљаца успио да растјера четнике код зграде старе полиције и забаци се иза четничког стрељачког строја. Тај жестоки противнапад партизанских бораца раскинуо је непријатељев обруч. У четничке редове увукао се најприје немир, па страх који је прерастао у панику. Настао је метеж. Око 16 часова нападач се, разбијен, повукао из Ивањице. На бојном пољу остало је 45 мртвих и приличан број рањених четника.

Пало је доста и наших бораца. Из Ариљског батаљона погинули су: Милоје Марковић, трговачки помоћник из Крушчице, Драгослав Мићовић, земљорадник из Гривске, Миленко Буковић, опанчарски радник из Погледа, Ратко Крстић из Сврачкова, затим Слободан Сарић, металски радник, Славко Савовић, угоститељски радник, Љубинко Савовић, трговачки помоћник, Велимир Вранешевић, опанчарски радник, и Страјин Васиљевић, земљорадник - сви из Радобуђе. Погинуло је и неколико партизана из Моравичке чете: Љубинко Бојовић, земљорадник, рођен у Свештици, Богољуб Велимировић »Митраљезац«, радник из Нове Вароши, Миломир Милошевић из Дубраве и Миломир Вујовић. Били су то у оно вријеме веома тешки губици, посебно за ариљце, јер је погинуо и Стеван Чоловић, политички комесар и један од најхрабијих јунака Ариљског батал>она, радник и организатор оружаног устанка у овом крају.

Један четник, који је био у непосредној близини Команде мјеста и чуо Стевов глас, угледао га је крај моста испред зграде Среза и искористио свој тренутак. Стево је смртно погођен пао с пушком која се више није чула. Падајући, Чоловић је једва успио да изговори: »Аругови омладинци, борите се! Будућност је ваша! Другови, оставите ме ...!«

Погинуо је Стево, који је постао члан СКОЈ-а у својој деветнаестој години, а члан КПЈ 1929. године и ускоро члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију. У то вријеме радио је неуморно, растурао летке и прогласе, од-

[231] Као пушкомитраљезац 1. батаљона 2. пролетерске бригаде рањен 13. децембра 1942. код Ливна у борби против усташа, а умро два дана касније v болници v Гламочу.

[232] Земљорадник из Радошева, код Ариља, погинуо у саобраћајној несрећи послије рата.

лазио на састанке и зборове. Својом искреном ријечју, отвореним изношењем положаја трговачких. помоћника и раскринкавањем извјесних заблуда и илузија, као и јасним сагледавањем перспективе, већ тада се показао као врло талентован раднички руководилац и револуционар који је изабрао свој животни пут и сав му се посветио. Радећи илегално за идеје своје партије, прогањан је и хапшен безброј пута. Први пут је пао у руке полиције 1. марта 1928, а затим 13. јануара 1929. године. Тада су га полицијски агенти свирепо мучили, али он није проговорио ни ријечи. Нешто касније, 22. маја те године, изведен је пред суд са групом других партијских активиста које је гголиција успјела да ухапси. Осуђен је на пет година робије, које је издржао у Сремској Митровици, Лепоглави и Марибору. V току тамновања у мариборској робијашници једно вријеме је био у истој соби с друговима Титом и Родољубом Чолаковићем.

Када је издржао робију, стражарно је спроведен у своје родно село Радобуђу. Али само неколико дана касније жандари су га стражарно спровели у Битољ, на служење војног рока. Но и тамо је убрзо био изведен пред војни суд због револуционарног рада међу војницима. Пошто је одслужио војни рок враћен је у своје село. Године 1936. Чоловић је основао прву ћелију Комунистичке партије у Ариљу и био њен секретар. Јуна 1936. године ухапшен је с групом активиста у Ариљу, али је ускоро ослобођен због недостатка доказа.

твора. Крајем јула те године, послије провале, поново је доспио у затвор. У крагујевачком и београдском затвору је, као и раније, издржао све муке и тортуру коју је примјењивала полиција.

На војној вјежби у Бршадину, код Вуковара, 1939. године, организовао је штрајк, а у данима капитулације Краљевине Југославије Стево је с друговима скупљао оружје и муницију. Ишаоје чак у Ужице и од команданта војног округа пуковника Едварда Бороше тражио оружје за комунисте и раднике, али га је, дакако, овај петоколонаш и краљевски официр одбио.

Док су партизани одбијали четничке јурише, болничарка Ариљског батаљона Л>убинка Борђевић[233] развалила је ограду, допузила до мртвог Чоловића и извукла га до склоништа, да га четници не би мртвог унаказили.[234]

Губитак Стевана Чоловића најтеже је партизанима пао. Послије његове погибије, команду над јединицама код Ивањице преузео је командир Моравичке чете Ратко Софијанић. Дужност политичког комесара Ариљског батаљона повјерена је Ратомиру Јовановићу Ратку, а команданта мјеста у Ивањици Венијамину Маринковићу.

Четници су током дана упорно, у таласима, покушавали да сломе отпор партизана, али су свакад били дочекани убитачном ватром из зграде Команде мјеста и гимназије. Тек пред ноћ четници су се повукли, али не далеко, на оближње косе, чекајући слиједећу погодну прилику за напад.

Четвртог новембра су у Ивањицу стигли Комбиновани батаљон (образован за ту прилику од дијелова Ужичког одреда), коме су придодати Таковска чета Чачанског одреда и дијелови 2. ариљске чете, па су сад партизани заједничким снагама одбацили четнике ка Јавору.

[233] Медицинска сестра рођена у Радобуђи, код Ариља, члан КПЈ; као болничарка 2. чете 1. батаљона 2. пролетерске бригаде погинула на Сутјесци почетком јуна 1943. у борби против Нијемаца.

[234] Др Стеван Игњић и др., *Ивањица,* стр. 363, 367.

Четници су овим нападом, мада нису успјели да заузму Ивањицу и разбију партизанске јединице које су се ту налазиле, ипак нешто постигли - везали су Ариљски батаљон и Моравичку чету за себе. Због тога Штаб Ужичког одреда на тај батаљон и чету није у прво вријеме могао рачунати у борби против главне четничке групације код Ужица.

Сутрадан, 4. новембра послије разбијања ивањичке четничке групе, Срески комитет КПЈ, Народноослободилачки одбор и Команда мјеста издали су заједнички проглас народу овога краја; у прогласу се поред осталог каже:

»У недељу, 2. новембра, пала је и у Ивањици српска крв. Поткупљени четнички вођи Мирко Пурић, Божо Босовић Јаворски, Буро Смедеревац, Ратомир Драмићанин са шачицом својих разбојника и пљачкаша повели су заблуделе сељаке не на непријатеља, не на Немце и Талијане, него на Србе, браћу партизане. Од 6 часова изјутра до 4 по подне вођена је борба око целе Ивањице. Пало је 14 жртава са стране партизана и око 30 са стране четника. Број рањеника је, такође, велики ... Није ово први пут да нас, партизане, мучки нападају разбојничке и издајничке банде. Пре месец дана Моравичка чета партизана била је дошла из Ужица у Ивањицу да одатле заједно са четницима Божа Јаворског и Мирка Пурића крене за Сјеницу и даље у борбу против Талијана. Са четничким вођама био је тада начињен споразум о сарадњи. Међутим, сутрадан по потписивању споразума издајничка банда Божа Босовића мучки је напала партизане Моравичке чете, разоружала их, пљачкала, свлачила с њих одела и обућу и кундачила ...

Радници, сељаци и грађани,

Крвожедни фашистички окупатори служе се и даље својим омиљеним средствима - петом колоном ... Ове четничке вође нису ништа друго него издајници и слуге немачких и талијанских окупатора.«[235]

Моравичким четницима су се у борби против партизана у подручју Ивањице придружили и драгачевски четници, односно њихов ЈелиЧки одред, који је водио Милоје Мојсиловић, познат и по надимку »Свети Илија«, надимку који је сам себи дао вјероватно зато да би народу уливао »громовничко« страхопоштовање. Трећег новембра је Команда мјеста у Ивањици добила од четничког Јеличког одреда »ултиматум« који гласи:

»Команданту партизанских трупа - Ивањица.

Ако братоубилачки рат не будете прекинули и оружје бацили, са целим својим одредом наступам. Све стављам у року од два сата по пријему овог телеграма под нож. У 7 часова и 5 минута. За Јелички четнички одред војвода Мојсиловић.[236]

Овај телеграм важи по пријему његовом за два сата. Евентуални одговор доставите веома хитно - Мојсиловић«.[237]

Команда мјеста у Ивањици одмах је одлучно одговорила. На истом полутабаку, Венијамин Маринковић је отписао:

»Вођи Јеличког четничког одреда - Венац.

На ваш телеграм одговарамо следеће: нисмо ми изазвали братоубилачки рат, већ они које ви мислите да браните (да узмете у заштиту). Ми смо били нападнути и морали смо се бранити. Ако и ви мислите да нас напад-

[2"] Архив Музеја устанка 1941. у Титовом Ужицу, инв. бр. 7901.

[236] Према изјави Николе Шулубурића, који је радио у штабу капетана Милића Милићевића на Венцу, тај »ултиматум« је писао поп Драган Шолајић, na је сам и потписао Мојсиловића, јер је овај у то вријеме с драгачевским четницима био негдје око Чачка.

[237] Архив Музеја устанка 1941. у Титовом Ужицу, инв. бр. 7900.

нете, ми ћемо се бранити до последњег човека, јер одлагање оружја ионако за нас значи смрт. Али ви зато сносите одговорност пред српским народом за невино проливену крв братску. Прилажемо текст споразума који је са нападачем на дан пре напада, 1. новембра 1941. године, постигнут. Ивањица, 3. новембар 1941.

За КОМАНДАНТА оперативних трупа командант места
В. Маринковић«.[238]

Четнички командант Јеличког одреда (односно поп Шолајић, који је КОМАНДАНТа потписао) храбро је послао овако оштру пријетњу, али није имао храбрости и да је изврши. Због тога до поновног напада на Ивањицу није ни дошло. Четници су чучали који дан око Ивањице по брдима, па се повукли. Већина их је отишла на Венац, у село Каону и село Дубац.

Пошто се у то вријеме борба против четника водила на врло широком и развученом фронту, штаб Ужичког партизанског одреда је одлучио да Ариљски батаљон хитно крене на фронт код Пожеге. Неколико дана касније Ивањицу ће због тога напустити и Моравичка чета.

3. БОРБА НА ТРЕШЊИЦИ

Послије разбијања четника у Лужничком пољу, код села Карана, морале су бити предузете хитне мјере да би се спремно дочекао удар њихове главнине - удар који се очекивао из правца Пожеге. Четници су отуда могли напасти сваког часа. Стога је сада све зависило не само од брзог доношења одлуке него и од још бржег њеног спровођења у дјело.

Пред пожешком четничком групацијом капетана Игњатовића, Глишића и Марковића, која је била најопаснија и која је, према тадашњим нашим процјенама, имала око 1.000 четника, махом бивших жандара и осталог олоша, већ огрезлог у крви и злочинима, налазили су се од наших снага само 1. ужичка чета, која је држала Трешњицу и тако затварала правац Пожега-Ужице преко села Здравчића, и дијелови 4. ужичке чете, који су добили задатак да посједну положај на коси званој Шереч и онемогуће пробој четника долином ријеке Бетиње, куда пролази главни пут Пожега-Ужице, преко Висибабе. У подручју Пјевчеве механе налазило се нешто снага из Црногорске чете и дио 1. ужичке чете; они су држали раскрсницу путева и затварали правац село Глумач-Пјевчева механа-Ужице.

Снаге те све три чете имале су тада нешто више од 200 л>уди, а тим одсјеком одбране Ужица командовао је Слободан Секулић, командант Ужичког пар гизанског батаљона.

Пошто су неки четнички диједови примијећени у подручју села Дрежника и Збојштице, то је грешком умјесто ближе ка Дрежнику и Збојиштици, на брдо Забучје, изнад Ужица, упућена Железничка чета, гдје се већ налазио противавионски митраљез и један вод Нијемаца. Требало је да она обезбиједи град од изненадног напада са тог правца. Када је уочен овај пропуст наређено је Железничкој чети да се спусти са Забучја у Врела и постави према овим четничким снагама.

Штаб Ужичког партизанског одреда је процијенио да само са тим снагама не може спријечити продор тако јаке четничке групације. Зато је у Каранској долини оставио 2. ужичку и 2. пожешку чету да се обрачунавају с

238 ЦСТО.

раније разбијеним четницима, а Драгачевски је батаљон којим су руководили командант Богдан Капелан и политички комесар Михајло Бирјановић хитно, током ноћи уочи 2. новембра, пребацио на Трешњицу, 3 километра источно од Ужица. Овамо је стигла и 4. чета, која је разоружала четнике у селу Биосци.

План дејства Ужичког одреда против пожешке четничке групације замишљен је тако да се упорном одбраном 1. и 4. ужичке и Црногорске чете, које су постављене на положаје према Пожеги, и Железничке чете на Забучју, према Дрежнику, пружи снажан отпор и спријечи брзо продирање четника ка Ужицу, а затим, када се потпуно испољи дејство њихове главнине, да се употребом резерве разбију и гоне ка Пожеги.

Послије пораза у Карану четнички командант Вучко Игњатовић у једној својој заповијести износи, вјероватно да би подигао морал осталих четничких дијелова, како су њихове одреде у Карану и Рибашевини били напали партизани и како су ти одреди успјели да све нападе одбију. Да ли је он у доба док је писао ту заповијест и док је пожешка четничка групација била покренута у напад на Ужице знао да су четничке снаге око Златибора и Биоске биле разбијене и да неће имати у том нападу њихову подршку - остало је непознато. По свему, Игњатовић је очекивао већу подршку и активније дејство четника са тих страна него што је то било реално.

Један заробљени четнички официр у својој изјави износи како је Дражa Михаиловић дао најшира овлашћења капетану Игњатовићу. Он каже:

»Ми смо били стално у вези са Равном гором, ми смо били њен одред. Знам тачно да је Игњатовић уочи напада ишао у Равну гору, а да је пре поласка питао пуковника Дражу Михаиловића шта да ради, а овај му је одговорио: 'Равнај се према ситуацији', 'Ради како ти се чини најбоље «,[239]

По овоме изгледа да се с новонасталом ситуацијом капетан Игњатовић упознао на вријеме и да је о томе обавијестио свог претпостављеног, команданта Дражу Михаиловића, питајући га шта сад, у тој ситуацији/да ради. Доказано је да је капетан Игњатовић добио инструкције од четничке Врховне команде и да је приступио прикупљању преосталих јединица за напад.

Четнички штаб у Пожеги, премда је настала нова ситуација, одлучио је да дејствује са својим дијеловима углавном по ранијем плану, с тим што су извршене неке мање измјене. Према томе, остало је да се наступа у вријеме које је предвиђено старим планом, а то је ноћ између 1. и 2. новембра, и да ујутро 2. новембра све упућене колоне буду пред самим градом Ужицем. По том плану требало је да четници потпуно освоје Ужице тог истог дана - 2. новембра.

Међутим, разбијање осталих четничких група, посебно каранске, која је била врло јака, током дана 1. новембра, пореметило је план општег четничког напада на Ужице. Не само што капетан Игњатовић, као командант напада, није могао више рачунати на ту четничку снагу као на једну од својих нападних колона, него је сада морао да ради обезбјеђења десног бока своје главне пожешке колоне издваја дио снага за напад на партизанске јединице око Пјевчеве механе и у долини Лужнице. Зато је наредио поручнику Милану Танкосићу да са својом и Здравчићком четничком четом, која ће му камионима бити пребачена до Рујкића механе, крене правцем село Тврдићи-Стражевица-село Пониковица-село Каменица. Посебан задатак у напа-

[239] *Како се сломио м\>чки напад на Ужице, Борба* од 8. новембра 1941. *Историјски архив КПЈ* том I, стр. 222.

ду на партизанске јединице на том положају добио је наредник Драгачевац, који је, поред своје чете од око 50 људи из села Добродола, требало да мобилише све сељаке од 20 до 40 година и ступи у везу са дијеловима који буду нападали од Рујкића механе и из Карана. Наређење је упућено и поручнику Стојку Филиповићу, који је са својим снагама требало да напада са сјевера, низ Лужничко поље, те тако сви скупа окруже и разбију партизанске снаге у долини Лужнице, код Пјевчеве механе. Тиме је четничко командовање жељело да својој нападној колони ослободи угрожени десни бок и створи шире могућности за маневар властитих снага.

Међутим, у вријеме када је капетан Игњатовић издавао та наређења, ситуација је била друкчија него што је он пре гпостављао и оцијенио. Готово опкољени, четници поручника Стојка Филиповића безглаво су бјежали кроз села Трнаву и Губин До. Покушај осталих двију четничких група да саме одбаце партизане, који су држали положај око раскрснице путева код Пјевчеве механе, претрпио је неуспјех. V таквој ситуацији капетан Игњатовић, не желећи да се више задржава на споредним циљевима, издаје заповијест за напад на Ужице својој главној пожешкој четничкој групацији. Свакако је рачунао да тако свјежим и јаким снагама партизани неће моћи да пруже снажнији отпор, те ће постићи жељени циљ - заузети град.

Четничко одуговлачење и тактизирање добро су дошли партизанском командовању. Јер да је та четничка пожешка група кренула у напад онда када се пред њом налазила само 1. ужичка чета, док су остале партизанске снаге биле ангажоване у другим борбама, имала би знатно више изгледа на успјех. Овако су четници изгубили у времену, а партизани су то вријеме вјешто искористили и правилним маневром својих јединица обезбиједили довољно снага за успјешну одбрану, а касније и за гоњење нападача.

Из Игњатовићеве заповијести се види да је он своје трупе за напад подијелио у три колоне:

-деснаколона, под командом капетана II класе Алкибијада Јовановића, састава: Здравчићка, Табановачка и Доњодобрињска чета, укупно 229 пушака и 3 пушкомитраљеза, добила је задатак да из рејона Рујкића механе крене у напад у 22 часа основним правцем Трешњица-Локва-Чакарево брдо-Лазовина и да у 4 часа 2. новембра буде на Сарића осоју, на средини пута између Хајдучког гробља и Царине, односно да стигне на 200-300 метара од првих кућа града Ужица;

-средњаколона, под командом мајора Манојла Корађа,[240] требало је да у 1 час 2. новембра крене из пожешке касарне правцем село Висибаба-Пјевин гроб-Шерељ-црква у селу Севојну-Мендино брдо-расадник у Крчагову. Да би се постигло потребно обезбјеђење њеног наступног марша, колони је наређено да се креће по свим војним правилима, и зато се она састојала од дијела снага у претходници, у којој је било око 25 пушака и 1 пушкомитраљез, и главнине, којом је командовао поручник Славољуб Илић. Ту нападну колону су сачињавале ове чете: Висибапска, Глумачка и Душковачко-каменичка, са укупно 170 пушака и 2 пушкомитраљеза. Требадо је да она до 4 часа 2. новембра избије на Мендино брдо, ту организује положај и у 5

[240] Иако је било нелогнчно, поготову у војсци бивше Краљевине Југославије -у војсци која је много држала ло субординације, да капетан (Игњатовић) наређује мајору (Корађу), то се десило. Но, Игњатовнћ је, ипак, о томе водио рачуна, па је Корађу повјерио најтежи задатак - да командује снагама одређеннм за наношење главног удара.

часова да продужи напад правцем вила Павла Вујића-Доварје, а затим да се спусти у град и овлада зградом учитељске школе и трезорима Народне банке;

- лијева колона, под командом капетана II класе Милоша Словића, у чијем су саставу биле Ужичка, Рошка, Гугаљска и Годовичка чета - укупно 121 пушка, добила је задатак да се у 19 часова пребаци камионима до школе у селу Висибаби, а затим да напада у захвату пута Пожега-Ужице. Када избије у село Севојно, заузеће фабрику кожа (сада »Партизанка«) ако ова до њеног доласка не буде већ заузета, и у 4 часа стићи на Секулића брдо. Ту ће заузети полазни положај за напад, хватајући везу са сусједним колонама, а затим преко Аде надирати уз пругу ка Ужицу и садејствовати средњој колони у заузимању фабрике оружја, Доварја, односно ужичког гробља и жељезничке станице.

Посебну колону је сачињавала резерва, састава Пожешка и Штабна чета (107 пушака и 1 пушкомитраљез) која се, под командом поручника Душана Дајића, кретала иза главнине.

Планирајући напад и жељени успјех на сваки начин, капетан Игњатовић није заборавио да нареди командантима колона да на зачељу одреде полицијска одјељења са задатком да хватају оне који заостају или покушају да бјеже и да их приводе командантима колона »на даљи поступак«. То довољно говори о расположењу људи мобилисаних за овај напад.

На зачељу колона кретала су се по двоја кола у којима су биле по 2 бомбе од по 100 килограма, свакако за рушење оних објеката у Ужицу из којих би се, евентуално, пружао отпор.

ручника Миливојевића, било 38 коњаника.

Цијела та групација четника имала је 690 пушака и 5 пушкомитраљеза. Како су њој садејствовале Дрежничка и Равањска чета са око 150-200 пушака, као и јединица наредника Драгачевца, која је накупила до стотинак људи, укупно је четника који су учествовали у овом нападу било око 1.000. Уз њих је поведено и нешто мобилисаних сељака без оружја, до којег ће, међутим, и они доћи када - како су се надале четничке старјешине - партизанске јединице буду разбијене.

Против слободног Ужиица кренули су четници носећи и оружје које су радници тога града произвели, а партизанско руководство га дало за борбу против окупатора. Но четници нигдје нису употребили то оружје против Њемаца, већ су га окренули на оне који су га производили. У број нападачких пушака требало би убројити и оних 500 пушака којеху заједно са 24.000 метака четницима предате 28. октобра, одмах послије преговора друга Тита с Дражом Михаиловићем у Брајићима.

Прије него што ће кренути из Пожеге, Вучко Игњатовић је постројеним четницима одржао говор и објаснио им правац покрета, али о циљу није рекао ни ријечи. Само је нагласио: »Ако нам се случајно неко успротиви - збрисаћемо га!«[241]

У вријеме покрета четничких јединица из Пожеге према Ужицу Дража Михаиловић је краљевској избјегличкој влади у Лондону послао телеграм у којем је подухват који је предузео представио само као намјеру. При томе је, као чињеницу од одлучујуће важности, навео слиједеће:

"'Новак Живковић, *Партизанска фабрика оружја и муниције, Вести,* Титово Ужице, 1971,

»Фабрика оружја и муниције у Ужицу је од огромне важности за наше одреде. Бојим се да ћемо морати то место силом заузети што пре. Не сме се дозволити да комунистички покрет ојача.«[242]

Дражин телеграм убједљиво говори о плану и намјерама четничке команде. Располажући са довољно оружја и муниције, она је све своје снаге скупила и усмјерила према Ужицу.

Тешко је изложити сву сложеност ситуације у којој су се партизани и слободно Ужице нашли. Окупаторове снаге у гарнизонима Краљеву, Ваљеву, Новој Вароши, Вишеграду биле су удаљене свега око 60-100 километара од Ужица, што је за њихову моторизацију значило неколико сати марша, па се тим гарнизонима такође морала поклонити потребна пажња. Уз то су и на самој слободној територији постојале негдје слабије, а негдје јаче четничке групе. Но најјача је сад била баш ова која креће из Пожеге.

Врховни штаб НОПОЈ, да би парирао четничком нападу, скидао је јединице Ужичког одреда и неке друге с фронтова према окупаторовим гарнизонима и то покривао четама из других сусједних одреда, а све снаге које су биле ослобођене и оне које су се нашле на територији Ужичког одреда биле су свакодневно ангажоване према потреби. Зато је маневар тих јединица, премда вршен на уском простору, био за њих исцрпљујући, пошто су ишле из борбе у борбу.

Узвишење звано Трешњица било је најпогодније за одбрану на правцу Пожеге према Ужицу. Ту се спајају и комуникација што води од Пожеге и она друга што води из лужничке долине. Зато су се обје стране највећма ангажовале да то узвишење имају у својим рукама. Међутим, борба се тада водила на широком простору од села Пониковице и Дубоког, па све до ријеке Бетиње и шире. Ипак, најјаче снаге су биле упућене да овладају Трешњицом и даље ка Сарића осоју, пошто том косом иде и пут ка Ужицу.

Ток борбе

Цијеле ноћи је било негдје већих, негдје мањих окршаја. Нешто јачи испад четници су настојали да изврше на свом десном крилу, из правца села Глумча преко Аобродола ка Пониковици. То је био демонстративни препад. Вјероватно су четнички команданти покушавали да изненаде партизанске снаге с те стране, па ако у томе успију, да избију на брдо Трешњицу. Али, ако то не успију, оно ће бар на ту страну привући партизанске снаге, те би тако остале колоне које су касније упутили у напад наишле на слабији отпор. Но ништа им од тога није пошло за руком. Четнички напад је био одбијен, а борбени поредак наших јединица није мијењан.

Код свих партизанских јединица које су биле на положајима владала је велика будност. Све су оне већ имале прилике да се сусретну с овим непријатељем, знале су за четничке лукаве и подле трикове, знале су да имају посла с класним непријатељем који не преза ни пред чим, па ни пред најтежим злочином. Четници су све дотад заробљене партизане, па и рањенике, чак и дјечаке и дјевојке, готово дјецу, на лицу мјеста убијали или су их, послије мучења и свакојаког малтретирања, предавали окупатору да би му се додворили.

[242] Душан Пленча, *Међународни односи Југославије у току другог свјетског рата,* Институт друштвених наука, Београд, 1962, стр. 83.

Зато су и те новембарске ноћи, мрачне, са пуно магле у долинама, обазривост и будност биле повећане, што се, као и увијек досад, исплатило.

Дубоко постављене предстраже према селу Здравчићима и Висибаби на вријеме су осјетиле покрете четничких колона. И већ око пола ноћи дошло је до првих окршаја. Рано ујутро око 3 часа четници су главнином кренули из подручја у којем су били прикупљени. Одмах при покрету наишли су на оне дијелове партизанских чета који су били постављени да обезбјеђују главнину на положајима. Четници су наметнули оштру борбу и приморали обезбјеђујуће партизанске дијелове на повлачење. У зору, у то хладно и влажно јутро, четници су избили пред главни партизански положај на Трешњици и Шерељу. Ту су се сударили са 1. ужичком четом »Радоје Марић«, која је бранила положај на Трешњици, и са 4. ужичком четом - на Шерељу, сјеверно од Горјана. За 1. ужичку чету се може слободно рећи да је већ била прекаљена у борбама, али је и 4. ужичка чета мада касније формирана, стекла у дотадашњим окршајима довољно борбеног искуства.

Напад четника је био жустар и оштар. Видјело се да им се жури да што прије стигну у Ужице, а да би то постигли, требало је освојити ове веома важне положаје. Првој ужичкој чети је одмах у почетку борбе стигао у помоћ и вод рудара 6. ибарске чете Копаоничког партизанског одреда, вод који се нашао у Ужицу обезбјеђујући неки транспорт. Са њима се сад на том узвишењу, брду Трешњици, налазило укупно стотинак бораца, јер је остали дио 1. ужичке чете бранио прилаз Трешњици дуж друма од правца Пјевчеве механе. Исто тако, ни 4.ужичкачета није била комплетна. Да би паралисала дејство четника у селу Дрежнику, упутила је само дио својих снага.

Што се више раздањивало, то су напади четника постајали све снажнији. Одморни, јер се нису исцрпљивали у борбама против окупатора, ухрањени и поднапити, бројно знатно надмоћнији, четници су самоувјерено ишли напријед. Међу њима је било читаво мноштво оних бивших жандара и другог олоша који је, мрзећи из дна душе комунисте, и до сада предњачио у борби против партизана, али је било и мобилисаних сељака, који су силом тјерани да јуришају.

И слиједио је јуриш за јуришем. Али су их партизани ових чета све заредом одбијали. Тој чврстој, упорној и успјешној одбрани знатно је допринио командант Ужичког батаљона Слободан Секулић, који је раније дао упутства да се око виса Трешњице и на Шерељу ископају ровови, а сада је дјеловао већ самим својим присуством и правилним усмјеравањем ватре и снага.

Пошто нису успјели да потисну 1. ужичку чету са Трешњице, а имали су и доста губитака, четници су дијелом снага блокирали положај ове чете, а главнином су продужили напад према мјесту званом Локве и даље ка Ужицу.

Остале четничке колоне - средња и лијева - такође су наишле на тврд, упоран отпор, те су по подне тога дана, дакле у вријеме кад су њихови команданти планирали да ће већ бити у Ужицу, биле још доста далеко од града - стигле су отприлике надомак узвишења званог Чакарево брдо и до Карађорђевог шанца и тек пришле школи и цркви у селу Севојну.

Незадовољни дотадашњим резултатима, четнички команданти су подстицали, храбрили своје четнике, а онда галамили на њих, па им и пријетили, што су све наши борци слушали, пошто су борбени стројеви били удаљени само стотинак метара. Осјећала се сва нестрпљивост и нервоза четничких

команданата и жандара који су били побјегли испред партизана приликом ослобођења Ужица.

И онда, што заплашени а што подстакнути од својих старјешина, четници су, без обзира на велике губитке, наставили с још упорнијим нападима како би сломили отпор браниоца и на овим положајима и што прије остварили постављени циљ.

јављивао је улицама: »Ужичани, браните свој град!« Врховни командант друг Тито је сагледао тежину ситуације и дао инструкције Штабу Ужичког одреда да брже и смјелије реагује.

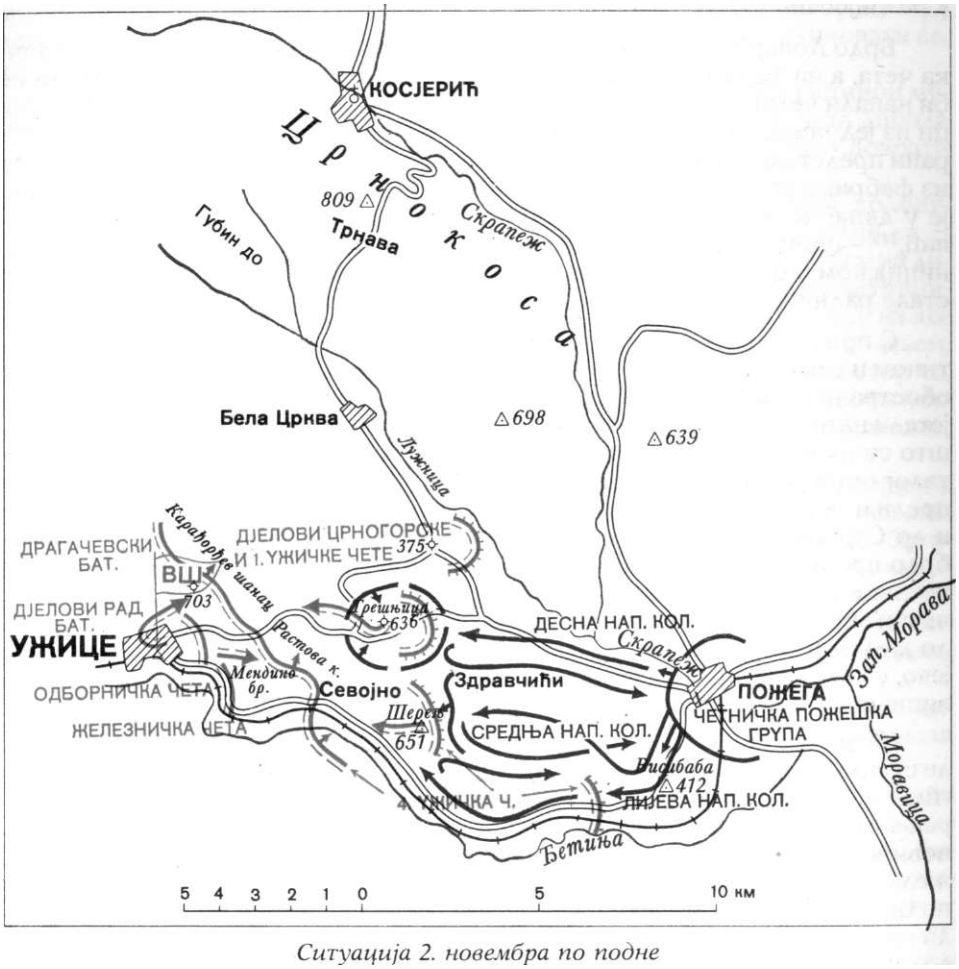

Ситуација 2. новембра по подне

Тада су из Ужица упућена појачања. На Растову косу, Чакарево брдо и Карађорђев шанац стигла је 3. чета Драгачевског батаљона, а на положај према Севојну, звани Мендино брдо, пребачена је чета железничара, ојачана Коњичким водом. Дијелови Златиборске чете посјели су положај на Забучју. јужно од града. Они су добили задатак да на сваки начин спријече продор непријатеља ка Ужицу.

Сем тих јединица, у борбу су упућени и дијелови 2. рачанске партизанске чете, која се нашла у Ужицу на љекарском прегледу и хигијенском сређивању. Значајно је да су у борбу ишле не само организоване војне јединице већ и радници и остали грађани Ужица, нарочито омладинци, који су напустили машине и друга радна мјеста и узимали пушке у руке. Свјесни тога да су слобода града и сви дотадашњи успјеси оружаног устанка у том крају били доведени у питање, да морају зауставити машине и дохватити пушке и бомбе, они су, понаособ или у групама, хитали ка мјесту окупљања. Многи занатлијски радници по радионицама само су одложили алат и замијенили га оружјем. Чим би радничке јединице стигле на положај, укључивале би се у разријеђени стрељачки строј и тако појачавале одбрану Ужица.

Брдо Доварје је, као посљедњи одбрамбени положај, посјела Одборничка чета, а на Теразије су засједе поставили радници - обућари, да отуда не би напали четници из Кремана. Тако су се у одбрани свога града нашли борци из јединица, пролетери из фабрика и радионица, остали грађани и изабрани представници нове, револуционарне, народне власти. Иако је људство из фабрике оружја напустило машине и ушло у војнички строј - сврстано је у двије чете, којима су командовали Мијо Савић и Младен Милорадовић,[243] - производња ипак није обустављена; за машине су, нарочито у муницијском одјељењу фабрике оружја и у ткачници (данас »Цвета Дабић«), стале раднице.

С пристизањем нових јединица борбе су настављене с још већом жестином и с промјенљивом срећом. Јуриши и противјуриши су се смјењивали, обострани губици се повећавали. Четници су десном колоном просто налијетали на положај Растова коса - Чакарево брдо - Карађорђев шанац. Но пошто су их партизани засули убитачном ватром из тешких митраљеза и осталог оружја, њихов је напад врло брзо изгубио у снази и жестини. Истина, предњи четнички дијелови доспјели су до Чакаревог брда, а неке патроле и до Сарића осоја, али даље нису могли. С водом четника се на Чакарево брдо пробио наредник Радош Николић, који је носио трубу; он је храбрио четнике повицима »живио краљ« и свирао јуриш. Али баш ту су их драгачевци збрисали. Цио тај четнички вод је изгинуо. Премда су готово допрли до жељеног циља, нашли се на свега неколико километара од Ужица, а лијево, у долини Бетиње, и угледали сам град, ипак за још један, нов напор они више нису имали снаге.

Четничка средња и лијева колона, које су нападале уз Бетињу, покушале су пробој у неколико праваца: једним - дијелом снага преко Рујевца, другим - непосредно уз пут и жељезничку пругу од Пожеге, а трећим - од Шереља. На овом задњем правцу четницу су, продирући кроз заселак Бугариновиће, успјели да заузму школу и цркву у Севојну, а нешто касније и жељезничку станицу. Журећи да што прије стигну до Ужица, почели су да подилазе и Мендином брду. Тада су жељезничари са овог положаја извршили противнапад. Њима су се придружили и борци 4. ужичке чете и Коњички вод. Противнапад је успио. Четници су најприје заустављени, а затим и разбијени, па су почели безглаво да бјеже преко Растове косе ка Локви и Треш-

[243] Радник, металостругар, рођен у Великом Градишту, а живио у Ужицу и радио у фабрици оружја. Као борац 1. пролетерске бригаде погинуо на Сутјесци јуна 1943. у борбн против Нијемаца.

њици како би се прикључили главним снагама које су нападале тим правцем. По свему је баш тај противнапад, на овом сектору, донио преокрет, дао је снаге осталим партизанским борцнма да и они крену.

Нешто касније отпочео је противнапад и на сектору главнине Драгачевског батаљона, гдје се, у то доба, налазио командант Ужичког одреда Душан Јерковић. У снажном јуришу храбри драгачевци су потисли чегнике ка Трешњици и под самим брдом ухватили везу са 1. ужичком четом, која се баш тада пробијала из окружења и нападала с леђа четнике који су се пред драгачевским партизанима повлачили са Локве. Сад су се четници, у тој гужви, и сами нашли у обручу. Јуриш партизанских јединица био је врло врзо изведен. Наши борци су се тако измијешали с четницима да су неке од њих откривали у свом стрељачком строју. А тешко је и било разликовати се, јер је одјећа и једних и других била у свему иста.

Нападајући ка западу, 1. ужичка чета је код Локве преотела камион муниције који су четници нешто раније били заплијенили. Тада је чета добила од Јерковића задатак да поново крене на врх Трешњице. Пошто поврати Трешњицу, требало је да четнике гони ка Пожеги.

избила дијелом својих снага на Локву, па су се ти дијелови заједно са 1. ужичком четом укључили у стрељачки строј осталих јединица које су на линији од Бетиње до Трешњице из покрета нападале четнике. Међу четницима је настало право расуло. Сломљени таман кад су повјеровали да су на домаку успјеха, они су се дали у бијег. Енергичним противнападом и гоњењем, партизански стрељачки строј је успио да у току дана савлада простор од петнаестак километара и избије до пред саму Пожегу. Током тих борби четници су претрпјели тешке губитке. Бојиште је било прекривено њиховим лешевима, а преживјели су се дали у бијег.

Тако је дефинитивно био разбијен и овај четнички напад. Тешка и крвава борба за главни град слободне територије трајала је готово десет часова. Четничко командовање је дуго спремало своје јединице за ову битку. Организовали су концентричан напад, имали су велике снаге и знатно повољнији бројни однос. Па ипак су били поражени уз тешке губитке.

И партизанске јединице су претрпјеле знатне губитке. Само је партизанска 1. ужичка чета »Радоје Марић« имала у тим непрекидним окршајима, преко 10 мртвих и око 15 рањених.

Дан се ближио крају када су разбијене групе устрашених четника хитале ка Пожеги. За њима су наступали партизани. Болница у Ужицу пунила се рањеним и четницима и партизанима.

Утврђено је да су у тим борбама, поред осталих, погинули и ови наши другови: Раденко Димитријевић, земљорадник из Добротина, код Бајине Баште, Тадија Бенић, гравер у ложионици у Ужицу, рођен у Тврдићима, командир вода у Железничкој чети Радничког батаљона[244] и Милош Кнежевић, столарски радник из Чачка, борац Драгачевског батаљона. Смртно су погођени и Драган Крејовић, ученик гимназије из Дренове, на Златибору,[245] Миломир Парезановић Миле, шофер, рођен у Бањици, код Чачка, Срећко Цветић, ученик пољопривредне школе из Миросаљаца, код Ариља, члан КПЈ, борац Драгачевског батаљона, Видосав Николић, земљорадник из

[244] Рањен и ОА задобијених рана умро У болници У Ужицу 4. новембра 1941.
[245] Тешко рањен и од задобијених рана умро у болници у Ужицу 6. новембра 1941.

Шаргана, Ранко Радовић, пушкарски радник, рођен у Поточаку, Миодраг Сокић Драган, земљорадник из Севојна, Јевто Цвијић, обућарски радник из Стрмова, код Бајине Баште, Жарко Ковачевић из Рогу, код Пожеге, борац 1. пожешке чете и Јеремија Ристовић, земљорадник из Годовика, код Пожеге. Из борбеног строја 6. ибарске чете Копаоничког партизанског одреда погинули су А»убодраг Тодоровић Дилингер, командир вода, и Борђе Покилица, борац из Бољевца, код Ушћа.

Борба на Трешњици, баш зато што је била тешка и све до краја неизвјесна, убраја се у најславније борбе које је Ужички партизански одред водио у то доба. Јер четници су били бројно надмоћни не само приликом првог судара на положају Шерељ-Трешњица већ и касније, када су у борбу уведени Драгачевски батаљон Чачанског НОП одреда, Железничка чета Радничког батаљона, 2. рачанска и 6. ибарска чета и неке друге јединице.

У овој борби, која се водила на широкој линији фронта, партизани нису имали средства везе. Командовање се служило једино куририма, што је за тако динамичну борбу било споро средство. Премда командовање није могло увијек испољити свој утицај, оно је општом поставком задатка од почетка правилно усмјерило ток борбе, а касније је према развоју борбе свагда на вријеме интервенисало.

На исход борбе свакако су утицали и остали чиниоци, прије свега сналажљивост, иницијатива, храброст и упорност бораца и командног кадра. Главнина људства је већ раније била стекла одређена војничка искуства, прекалила се у дотадашњим борбама, а остали који су се накнадно укључивали у ову борбу сад су се, у самом њеном току, калили угледајући се на ове своје другове, већ - назовимо их тако - ветеране. У тој, по броју људства на једној и другој страни, неравноправној борби, наше је борце носила праведна мржња - мржња према издајницима. А четници нису били обични издајници, већ и зликовци. Међу њима је било доста оних које је стари режим задојио слијепом мржњом према напредним л>удима и припремао их и учио да се боре против комуниста као највећих и, тако рећи, једних непријатеља. Зато су они сад овдје иживљавали своје садистичке страсти над заробљеним партизанима и над народом. Све је то код партизана подстицало мржњу и жељу за кажњавањем таквих изрода. Поред осталог су и зато партизани издржали све нападе и на крају побиједили.

И у овој борби истакли су се командири и политички комесари свих нивоа командовања, испољавајући сву умјешност и потребну хладнокрвност.

Залагање радница и радника у производњи муниције и ручних бомби такође је било један од оних чинилаца који су пресудно утицали на исход борбе. Довољне количине оружја и муниције слате у сандуцима на којима је писало »пуцај не штеди« и »пали не жали«, омогућиле су браниоцима да пруже беспоштедан отпор и знатно су допринијеле поступном и дефинитивном сламању четничког напада.

У овој борби партизанске чете су први пут употријебиле своје ново оружје, произведено у партизанској фабрици у Ужицу - тромблоне. Дејство тромблонских бомби стварало је међу четницима панику.

Говорећи омладини о славним данима наше народноослободилачке борбе, 20. маја 1959. године друг Тито је, између осталог, рекао:

»Ево навешћу вам један примјер, један случај који никада не могу заборавити. Из времена кад су нас 1941. године у Србији четници напали салеђа а Нијемци од Ваљева, и кад је против нас већ мјесец дана текла борба у њемачкој и усташкој офанзиви, ми смо тада већ били напустули опкољавање

Ваљева и Њемци, који су нас потиснули, приближавали су се Ужицу. У исто вријеме напао нас је и Дража Михаиловић са својим четницима. Шта сам у тој ситуацији могао да радим! Имао сам код Ужица омладинске чете са близу двије стотине омладинаца и омладинки и ријешио сам да их пошаљем на Трешњицу, тамо гдје је она раскрсница за Ужичку Пожегу у Ужице. Четници су ту већ били стигли, а имали су и неких осам стотина људи. Невјероватно, рећи ћете, али двије стотине омладинаца разбило је те четнике. У парампарчад су их разбили у борби која је трајала свега неколико сати.«

Захваљујући свим тим чиниоцима, који су, у ствари, и били од пресудног значаја, Штаб Ужичког одреда је, уз непосредно и стално усмјеравање Врховног штаба, а посебно друга Тита, и овај пут успио да, иако са знатно мањим снагама, разбије четнике на положајима испред самог града Ужица и да их током истог дана гони до Пожеге.

Због испољене храбрости и залагања свих бораца и због умјешног командовања старјешина, све партизанске јединице заслужиле су највећу похвалу.[246] Ипак, многи живи свједоци донекле дају предност 1. ужичкој и Жељезничкој чети. При том треба поново истаћи да је ово била побједа не само јединица које су учествовале у борби већ и бораца и свих радних људи тога краја, јер се свако од њих на свој начин трудио да допринесе успјеху. Међу радним људима нарочито би пак требало истаћи раднице муницијског одјељења фабрике оружја, које су те ноћи произвеле двоструко више муниције неголи осталих дана. Тако су рано ујутру 2. новембра сандуци пуни пушчаних метака, тек изашлих испод машина, дакле, укупна ноћна производња радница, били упућени на положај. Никад свјежија муниција није била допремљена на положај него тога новембарског јутра.

Ни овај подли четнички план није успио као ни они ранији, али су тим нападом четници, ипак, омели наш Врховни штаб у извршавању његовог плана - да се прошири слободна територија, да се још боље организујемо и спремимо за, несумњиво, бурне догађаје који су наилазили.

4. НОВО ОСЛОБОВЕЊЕ ПОЖЕГЕ

Пошто су разбиле непријатеља на Трешњици, све партизанске јединице које су учествовале у противнападу прешле су у енергично гоњење. Истог дана увече већ су биле пред Пожегом. Четницима нигдје није дато времена да се среде и организују. Због тога нигдје нису ни покушавали да пруже јачи отпор, све док се нису дохватили ровова ископаних испред саме Пожеге и села Глумча, на лијевој обали ријеке Скрапежа. Те положаје су раније били утврдили, па су се сад, бјежећи у паници, сручили у ровове код Глумча тражећи у њима спас. Ту су, вјероватно с неким дијеловима скупљеним из Пожеге, и пружили нешто јачи отпор.

За то вријеме је једна јача група 3. чете Драгачевског батаљона и 6. ибарске Рударске чете Копаоничког одреда, користећи непосједнут простор, још 2. новембра по подне, кад су партизанске јединице стигле пред Пожегу,

[246] Према сјећањима учесника борбе на Трешњици, другови Сретен Жујовић, у то вријеме командант Главног штаба НОП одреда Србије, и Милинко Кушић, политички комесар Ужичког одреда, дошли су на Трешњицу, и кад су четници били разбијени, већ те ноћи су ту, под тим узвишењем које није пало, говорили окупљеним борцима партизанских јединица (међу којима су били Драгачевски батаљон и дијелови 1. чете Ужичког одреда). Они су их похвалили за добро држање у борби.

прешла преко моста на Скрапежу и са запада прошла кроз град све до жељезничке станице, а затим се вратила не наишавши ни на једног четника. Ипак, наши другови који су руководили овом операцијом нису одобрили да се улази у Пожегу, јер по замисли Штаба Ужичког одреда и упутствима Врховног штаба, четнике није требало само растјерати већ - туђи и пред Пожегом и у Пожеги.

С обзиром на то да су све ове партизанске јединице већ данима, а поготову прошле ноћи и у току дана, морале да издрже јаке јурише док су бранile положај пред Ужицем, а потом да гонећи непријатеља прећу петнаестак километара, то су борци били прилично уморни. Борбе, маршеви, глад и хладноћа, све је то изнурило борце. Особито је тешкоћа било с исхраном, јер партизани онда на тим положајима нису имали организовану кухињу. Уз то, током гоњења четника према Пожеги партизанске јединице и борци међусобно су се били толико измијешали да је било тешко у таквом борбеном поретку организовано напасти на један утврђени положај, добро припремљен за одбрану. Сем тога је и вријеме било лоше - киша је стално падала, а било је и хладно. А као да се и надошла рјечица Скрапеж била испријечила партизанским јединицама у наступању.

Партизанско руководство је оцијенило да ће четници учинити све што могу и дати све од себе како би одбранили Пожегу. Пошто им се, након пропалог напада, »измакло« Ужице, ако сад остану и без Пожеге, изгубиће сваки војнички углед код народа. Због тога ће, рачунало се, бранити Пожегу на сваки начин.

С обзиром на такву ситуацију, партизанско руковођење је обуставило нападе из покрета, па се пришло темељнијим, организованим припремама за напад. Ноћ између 2. и 3. новембра искоришћена је једино за то. Ради помоћи партизанском командовању у ораганизовању даљег дејства, друг Тито је, послије борбе на Трешњици, упутио у Штаб Ужичког одреда на положај испред Пожеге другове Сретена Жујовића Црног и Иву Лолу Рибара. Из Карана су камионима, ради појачања напада, довезене 2. ужичка и 2. пожешка чета. Са положаја на Трешњици стигла је 2. чачанска чета, под командом командира Станимира Радмилца и политичког комесара Богдана Југовића. Од Ивањице је требало да пристигне Ариљски батаљон.

Процјена Штаба Ужичког одреда да ће четници настојати да на сваки начин одрже Пожегу показала се тачном. То је најбоље потврдио сам развој догађаја - тешке борбе које су затим вођене. Потврду такве процјене нашли смо касније и у заплијењеној заповијести коју је капетан Вучко Игњатовић упутио команданту одбране Пожеге потпуковнику Редићу - Игњатовић му наређује да се Пожега апсолутно мора задржати, без обзира на губитке.

Четници су предузели организовање одбране Пожеге чим су се почели повлачити према том граду. Искористили су ноћ да доведу нове снаге и да припреме што бол>и и јачи отпор. Најбоље су организовали одбрану на линији Глумач-Пожега. На брзину је Игњатовић написао и заповијест у којој је јединицама тачно одредио задатке и начин одбране. Све расположиве снаге подијелио је у двије групације.

Први дио снага одредио је за одбрану Пожеге од напада преко привременог аеродрома у Таштн-пољу. Значи, тај дио снага требало је да спријечи напад партизанских јединица с југа, из подручја Ариља. Одређено је да тај правац затворе четнички Рошки одред, Средњодобрињска, Горобиљска и Ариљска четничка чета и групе техничара за минерске послове.

Требало је да цијела та групација запосједне одбрамбени положај на аеродрому и брду изнад Бетиње, званом Вајзовина, код Горобиља. Те четничке јединице су добиле задатак да на тим положајима сломе нападача, а у случају надирања јачих његових снага, да се повлаче на лијеву обалу Бетиње и ту, дуж жељезничке пруге, пруже одсудан отпор.

Јачина те групе била је 181 четник и њом је командовао капетан II класе Милош Марковић.

Друга, главна четничка група, коју су сачињавале Бакионичка, Јежевичка и Горњодобрињска чета, одређена је за непосредну одбрану града. Јачина тих снага била је 384 четника.

Јединицама те групе наређено је да посједну положај на линији од села Глумча, лијевом обалом Скрапежа до жељезничке пруге Пожега-Ужице. Да би обезбиједили прелазе преко мостова на одсјеку своје одбране, из тих јединица су упућене мање групе четника са задатком да легитимишу и хапсе сва сумњива лица у рејону мостова. Положаје на лијевој обали Скрапежа посјели су дијелом снага, а остали, већи дио задржали су у резерви, у згради жељезничке станице и касарни.

Игњатовић је одредио да се смјена јединица изврши 2. новембра до 15 часова, из чега се види да је заповијест писана одмах пошто су четници били разбијени на Сарића осоју, Трешњици и код Севојна. Дакле, у доба када је сматрао и мислио да ће заводити четничку власт у Ужицу, главни командант напада на Ужице сада је морао да размишља о томе како ће одбранити оно што је имао - Пожегу.

У дијеловима снага одређених за одбрану Пожеге уопше се не помињу неке познатије четничке јединице, на примјер: Ужичка, Здравчићка, Табановачка, Висибапска, Гугаљска и још неке друге чете. Вјероватно зато што због великих губитака у борби на Трешњици нису више ни постојале као чете. Само појединци из тих чета укључили су се међу јединице које су добиле задатак да бране Пожегу, па се зато може сматрати да су партизанске чете разбиле и поразиле велики дио те четничке скупине, што се, уосталом, најбоље види из заповијести капетана Игњатовића.

Ноћу уочи 3. новембра командант Душан Јерковић и замјеник команданта Ужичког одреда Радивоје Јовановић Брадоња посјетили су у Ужицу друга Тита. Том приликом су Врховног команданта потанко информисали о ситуацији на пожешком фронту и изнијели му основну замисао за напад на Пожегу. Друг Тито се сложио с идејом напада и дао упутства како да се она оствари. Одмах затим другови из Штаба Ужичког одреда су се вратили на положај, гдје су направили детаљан план и издали потребна наређења.

План за напад на четничке положаје: аеродром, Вајзовину, Пожегу и Глумач, направљен је у селу Здравчићима, на састанку којем су присуствовали: Сретен Жујовић, Душан Јерковић, Милинко Кушић, Радивоје Јовановић, Слободан Секулић и Богдан Капелан, командант Драгачевског батаљона.

Према том плану, напад ће почети ујутро 3. новембра, па је већ током ноћи требало средити јединице и нахранити људе, попунити залихе муниције и извршити све друге припреме.

С обзиром на ширину фронта напада и карактер земљишта, одлучено је да се образују три нападне групе.

ДЕСНА НАПАДНА КОЛОНА, у коју су одређени Ариљски батаљон и 1. ужичка чета, нападаће на четничке положаје између ријеке Моравице и жељезничке пруге Пожега-Ужице, основним правцем у захвату пута

Ариље-Пожега, са задатком да се обухвати Пожега с југа и југоистока и садејствује осталим јединицама у разбијању одбране и заузимању града. Требало је да та колона дејствује брзо како би што прије избила источно од града на пут Пожега-Чачак, те спријечила повлачење четника из Пожеге према жељезничкој станици Јеминске Стене и према селу Бакионици.

СРЕДЊА НАПАДНА КОЛОНА, састава Драгачевски батаљон, 4. ужичка, Жељезничка, Пушкарска и 6. ибарска чета, добила је задатак да напада правцем Висибаба-Пожега, лијево и десно од пута Ужице-Пожега. Та ће колона нападати непосредно на сам град и на најбоље утврђени рејон Вашариште, као и прилаз гвозденом мосту на Скрапежу, иза којег су четници били изградили земљана утврђења. Да би се напад колоне ојачао, са Доварја је скинут тешки противавионски митраљез и постављен на камион, чија је каросерија обложена џаковима с пијеском, а цијело возило замаскирано храстовим гранама.

ЛИЈЕВУ НАПАДНУ КОЛОНУ чиниле су 2. ужичка, 2. пожешка, 2. чачанска чета и дијелови Црногорске чете. Требало је да те јединице заједно нападају лијево од средње колоне, углавном правцем Здравчићи-Глумач, и да што прије сломе одбрану на том одсјеку, тежећи да обухвате Пожегу са сјевера и тако спријече извлачење четника према селу Табановићима.

Плану напада могло би се данас приговорити само то што је главни удар био усмјерен баш тамо гдје је одбрана била најтврђа. Вјероватно би се дејством крилних колона ојачаних на рачун средње могао брже и са мање губитака извршити тај задатак. То се и показало у самој борби, поготову када је Ариљски батаљон мало закаснио и није стигао да правовремено учествује у нападу, па је у прво вријеме за десни обухват остало премало снага - једино 1. ужичка чета.

Напад је почео 3. новембра око 7,30 часова, а одлучни јуриш тек око 11 часова, јер се чекало да се повуче густа магла. Магловито јутро је искоришћено да све јединице заузму своје полазне положаје. Таман кад су партизанске јединице биле подишле непријатељевим положајима, магла се подигла. То је била срећна околност, јер четници до тада нису могли открити партизанске снаге нити ватром ометати њихово наступање и наносити им губитке.

Почео је јуриш и развила се оштра борба. Четници су се врло упорно бранили. Видјело се да су и они искористили ноћ да среде и ојачају своје редове. Вјероватно су још неке јединице довели на брзину.

Не посустајући с нападима, све партизанске јединице су до подне успјеле да приђу сасвим близу Пожеге и села Глумча. Десна колона - 1. ужичка чета - заузела је групу кућа у мјесту званом Саставе и избила на окуку коју прави ријека Скрапеж на јужној ивици Пожеге. Она је, иако су четници на том положају били бројно два пута јачи, постигла тај успјех зато што је нападала од Висибабе непосредно на Саставе и тако избјегла окршај са снажном четничком групом на десној обали Бетиње, у рејону Вајзовине. Послије заузимања Састава 1. ужичка чета је ударила бочно на четнике који су били запосјели привремени аеродром у Таштн-пољу, па је и њих успјела да потисне. Одмах затим наставила је напад на одсјеку између жељезничке пруге узаног колосијека и пута село Висибаба-Пожега, обезбјеђујући свој десни бок и крило од евентуалног противнапада непријатеља с правца Вајзовине и уз Скрапеж. И поред велике ширине одсјека напада, чета је незадрживо наступала, заузела жандармеријску станицу и упала у центар Пожеге.

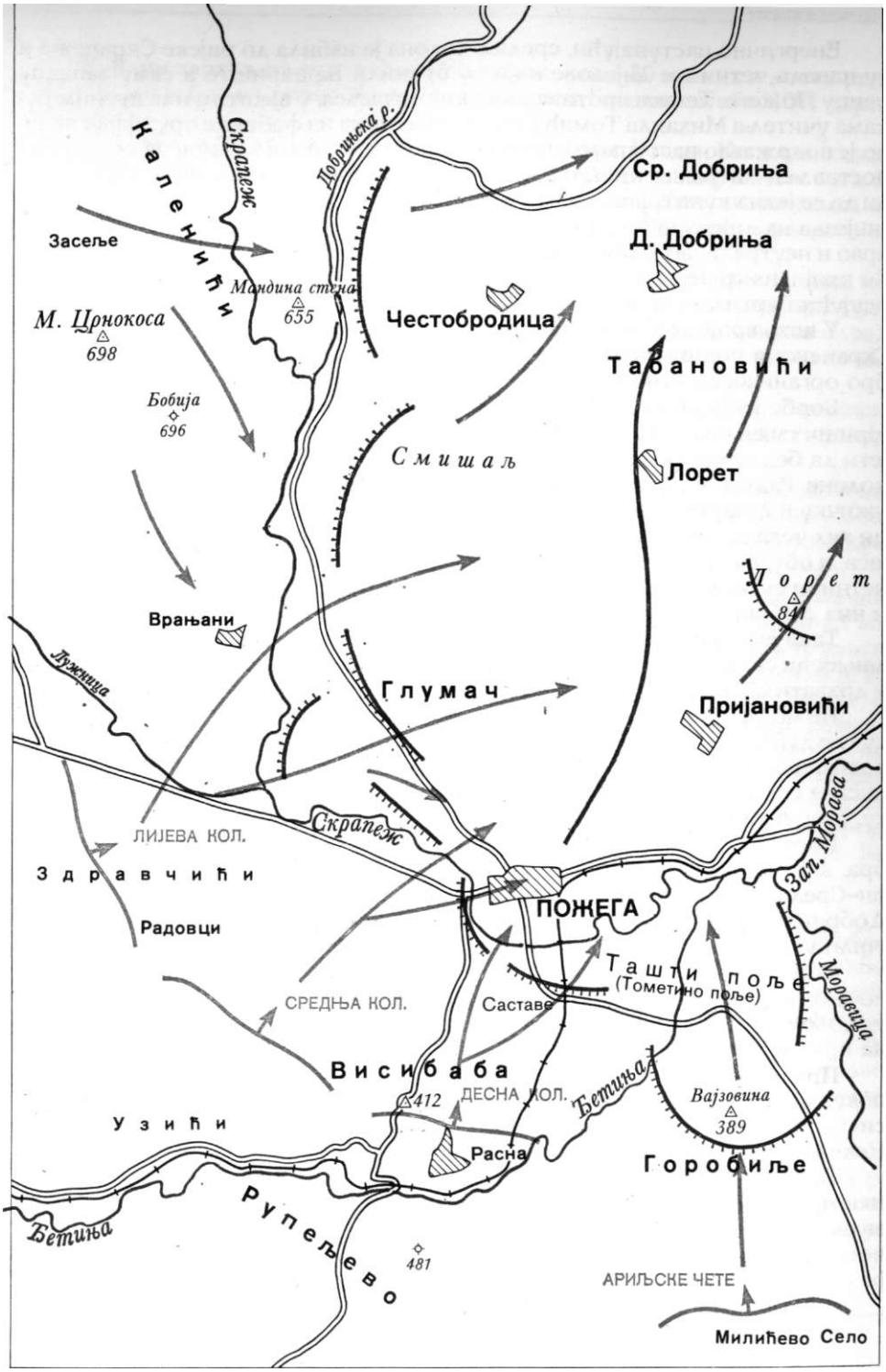

Противнапад наших снага и ослобођење Пожеге 3. новембра

Енергично наступајући, средња колона је избила до ријеке Скрапежа и ту напала четничке дијелове који су бранили Вашариште и саму западну ивицу Пожеге. Тешки противавионски митраљез, у вјештим и искусним рукама учитеља Михаила Томића и неких радника из фабрике оружја, успјешно је подржавао наступање те групације. Замаскирани камион на који је био постављен митраљез кретао се натрашке. Четнички стријелци нису запазили да се једна купа грања полако примиче и хвата у цил> њихова одбрамбена гнијезда на лијевој обали Скрапежа. Митраљез је експлозивним зрнима разарао и неутралисао једну по једку ватрену тачку одбране на Скрапежу. Чим би крај њих грунуле те експлозије, четници су бјежали главом без обзира, псујући партизане и онога ко им даде топове.

Скрапежа и подишласелу Глумчу, одакле су браниоди давали врло јак и добро организован отпор.

Борба је на цијелом фронту била изузетно жестока. Јуриши и противјуриши смјењивали су се један за другим. Увидјевши да ће овако тешко успјети да без великих жртава сломе четнички отпор, командант љевокрилне колоне Радивоје Јовановић забацио је најприје 2. пожешку, а касније 2. ужичку и 2. чачанску чету четницима иза леђа. У близини села Врањана борци тих чета су прегазили набујали Скрапеж, чија им је вода досезала до појаса, и обухватили одбрану Глумча са сјевера. Видећи да ће бити окружени, четници су почели да се повлаче, а партизанске су јединице заузеле Глумач и низ Добрињски пут почеле да се приближавају Пожеги.

Тада је и средња колона прешла Скрапеж на свом десном крилу и - оелањајући се на 1. ужичку чету, која је већ била заузела жељезничку станицу, - дохватила се првих кућа у Пожеги.

Не могавши да одоле притиску љевокрилне и деснокрилне колоне, које су све дубље продирале у град, четници су око 2 часа послије подне почели преплашено и на брзину да напуштају одбрану и бјеже. Нарочито је мобилисане сељаке захватила паника. Увучени у борбу против своје воље, сада су, разочарани, бјежали кућама и нико их више није могао зауставити.

Партизанске јединице су успјеле да око 3 часа послије подне, 3. новембра, заузму Пожегу. До пада мрака избиле су на линију село Пријановићи-Средње брдо-Зољевина, док су се четници углавном повукли према селу Добрињу. Тако су, послије 28 дана четничке владавине, партизани поново ушли у овај град.

Четници су претрпјели велике губитке нарочито због тога што су касно почели да повлаче своје дијелове који су се налазили пред партизанском средњом нападном колоном. Тако је и дошло до тога да ти дијелови налете на крилне партизанске колоне, које су већ биле обухватиле Пожегу.

Приликом повлачења из града четници су, под пријетњом смртне казне, повукли сво људство што је могло пушку носити. Такође су, са собом присилно повели већи број симпатизера народноослободилачког покрета. Неке су успут и поубијали.

Продирући у Пожегу, ужички радници су налазили код заробљених или мртвих четника нове пушке и муницију. Пушкарски радници су препознавали свој рад и обузимао их је бијес. Они нису могли никад да опросте четницима што су оружје намијењено уништавању фашистичких окупатора окренули против сопственог народа и његове слободе.[247]

[247] Н. Живковић, *Партизанска фабрика оружја и муниције,* стр. 189.

Губици партизана су такође били знатни - око 30 мртвих и доста рање» них. Рањен је био и Сретен Жујовић, командант Главног штаба НОП одреда за Србију.

дант Драгачевског батаљона, Ратко Парезановић, командир 2. чете тога батаљона, и Миладин Поповић, који је, мада је био одређен за замјеника команданта Ужичког батаљона, још командовао Комбинованом ужичко-пожешком четом. *v* губици су нам веома тешко пали.

Богдан Капелан, београдски студент, рођен је у селу Рашиновцима, код Босанског Петровца. Члан КПЈ је постао 1937. године. На почетку оружаног устанка 1941. ступио је у Драгачевску чету Чачанског партизанског одреда »Др Драгиша Мишовић«. Најприје је био командир те чете, а затим командант Драгачевског батаљона.[248]

Ратко Парезановић, члан КПЈ, је прије ступања у Чачански партизански одред био учитељ. Рођен је у селу Бањици, код Чачка, а учитељску школу је завршио у Ужицу.

Миладин Поповић је рођен у селу Борикама код Рогатице, у источној Босни, а живио је у Ужицу. Пред рат је почео да студира медицину у Београду. Био је члан КПЈ. Убрзо након ступања у Ужички партизански одред био је изабран за командира вода, а затим и чете.

Поред тих губитака, до сада је утврђено да је из редова бораца Ужичког одреда тада био тешко рањен и од задобијених рана умро у болници у Ужицу 5. новембра 1941. и Драгољуб Вукашиновић Вуле, ученик учитељске школе, рођен у селу Костојевићима, недалеко од Ужица. Погинули су и: Радомир Дробњаковић, звани Раде Врндо, такође ученик учитељске школе, из Ужица; Милош Радовић Кркоња, келнер из Ужица;[249] Максимовић Цветко, земљорадник из Рогачице, код Бајине Баште; Славко Петровић, ученик гимназије, рођен у селу Белотићима; Момир Терзић, земљорадник из Никојевнћа; Милутин Оташевић Оташ, ткачки радник из Пониковице;[250] Милош Трнавчевић Мечек, земљорадник из Севојна; Драгослав Боковић, пекарски радник, члан КПЈ, рођен у селу Скржутима. У Глумчу је погинуо Радић Боковић, борац 2. чачанске чете, из Прислонице код Чачка.

О губицима осталих наших јединица немамо података.

сусреле су се погребне поворке чији су покојници пали у супротним таборима. У овако сложеним условима и то се, ето, дешава. Народ овога краја, међутим, никад није могао то опростити организаторима братоубилачке борбе - четничким командантима. Приликом повлачења из Пожеге четници су под претњом смртне казне, повукли све људство што је могло пушку носити. Такође су, са собом присилно повели већи број симпатизера народноослободилачког покрета. Неке су успут и побили.

Борба око Пожеге тражила је највеће залагање цијелог борачког и старјешинског састава. Да је она била тешка, види се по броју мртвих и рањених. О томе с каквом су с[г] храброшћу и полетом борили наши другови код Пожеге, и уопште о високом борбеном духу и моралу партизанских јединица у тим борбама против четника, говоре већ и само двије епизоде које

[24"] За народног хероја је проглашен 24. јула 1953.

[249] Рањен и од задобијених рана умро у болници у Ужицу 4. новембра 1941.

[250] Рањен и од задобијених рана умро у партизанској болници у Севојну 14. новембра 1941.

су описане у емисији партизанских радио-станица у Ужицу и Чачку и које су биле предмет најширег препричавања међу партизанима и у народу.

Тако, када су готово већ по десети пут извршили јуриш на Пожегу, партизани су били поново задржани јаком и прецизном ватром непријатеља, па су морали заузимати заклоне. А природних заклона је било мало, те су неки партизани били приморани да као заклон користе тијела погинулих другова. Када је ускоро поново дат знак за јуриш, један партизан, устајући иза свог заклона - мртвог друга, из чијих је џепова претходно узео све преостале метке, чуо је ријечи: »Друже, понеси ме ...« Његов саборац који му је послужио као заклон био је жив. Иако тешко рањен, он је мирно, без покрета, лежао све док је његов здрави друг пуцао, а четничка зрна пљуштала око њега.

Или, други примјер:

Командант Драгачевског партизанског батаљона Богдан Капелан био је нарочито омиљен код својих бораца, јер је с њима био увијек, и у најтежим ситуацијама. Четници су испред Пожеге, у рејону моста преко Скрапежа одбили неколико јуриша његовог батаљона. Непрекидно су тукли жестоком унакрсном ватром мост и прилазе њему, тако да туда нико није могао проћи. Упркос томе, командант Капелан је с једном десетином бораца кренуо у напад право преко моста. V том јуришу је био рањен, али је неустрашиво и ужурбано и даље водио батаљон, бодрећи другове ријечима: »Ура, Пожега је наша!« А када је у слиједећем налету пао рањен на више мјеста, храбри командант је наредио да га носе с батаљоном који је јуришао, стално соколећи борце повицима: »Напред, другови, Пожега је наша! Урааа!« Борци Драгачевског батаљона су на пушкама, преко четничких лешева, унијели свог мртвог команданта у Пожегу.

Непобитна је чињеница да су у овој борби све јединице показале највећу војничку спремност и храброст. Па ипак треба рећи да је Драгачевски батаљон, с јединицама које су нападале на најбоље уређени дио за бдбрану - Вашариште, имао најтежи задатак, и он је тај задатак сасвим успјешно извршио. Исто тако, Ужичка чета је веома успјелим маневром тукла и разбијала дио по дио четничког фронта, а љевокрилна колона је прегазила набујалу ријеку и разбила четничку групацију испред себе.

Послије заузимања Пожеге све наше чете су мањим дијелом гониле четнике и избиле у висину села Глумча и Пријановића, и пошто се већ приближавала ноћ, полако су даље наступале ка селу Добрињу.

5. ПОНОВНИ ПРЕГОВОРИ СА ЧЕТНИЦИМА

Увидјевши да су и ову борбу изгубили, четници су покушали да на други начин »интервенишу«. У Ужице је стигао већ добро познати четнички посредник капетан Милорад Митић, равногорски изасланик при Врховном штабу НОПОЈ. Упутио га је Дражa Михаиловић одмах, рано ујутру 3. новембра. Дражa је желио да што прије ступи у додир с другом Титом и Врховним штабом како би на неки начин спријечио напад партизана на Пожегу.

капетан Митић је кренуо из Пожеге ка селу Здравчићима, машући тробојком из аутомобила. Предњи партизански дијелови су га ухватили и одвели

у Висибабу на командно мјесто Сретена Жујовића, команданта Главног штаба НОП одреда Србије и команданта снага које су нападале Пожегу. Четнички преговарач је на дрзак начин захтијевао да се партизанске снаге повуку према Ужицу. Када су наши другови видјели писмо упућено Врховном штабу и сазнали шта овај жели, задржали су Митића, а писмо упутили куриром у Ужице, у Врховни штаб.

Касније је на командно мјесто друга Жујовића дошао и друг Иво Лола Рибар. Он је водио преговоре с капетаном Митићем. У међувремену је стигао и одговор из Ужица. Друг Тито је наредио да се Митићу омогући одлазак у Врховни штаб. Чим је стигао у Ужице, капетан Митић је од друга Тита тражио обуставу непријатељстава и пренио му поруку и објашњење Драже Михаиловића: како читав овај напад није, наводно, изведен по његовом знању и како ће они, тобоже, извидјети чија је кривица што је до тог сукоба дошло. Митић је молио да се, упркос свему што се догодило, између партизана и четника закључи примирје. Са наше стране одговорено му је да пристајемо на обуставу ватре, с тим да се кривци за проливање крви казне. Иако је било непобитних доказа да је цијела четничка нападна операција планирана уз лично учешће Драже Михаиловића, ипак се ни овог пута није хтјело тежити заоштравању ситуације. Предложено је да се састави једна мјешовита комисија која ће испитати цио случај.

Потребно је овдје рећи да војно-политичко руководство народноослободилачког покрета није било изненађено тим четничким нападом који је водио право у братоубилачку борбу, јер је оно добро процијенило да се Михаиловић неће борити против Нијемаца и да жели изазвати грађански рат по цијену отворене сарадње с окупатором. Међутим, изненађење је било утолико што је Михановић то учинио у тренутку када је расположење народа за борбу против окупатора било знатно порасло, захваљујући прије свега нашем највишем руководству, које се с крајњим напорима залагало да се све родољубиве, истински патриотске снаге ангажују у борби против заједничког непријатеља - фашистичког окупатора и домаћих издајника. Иако је прије тога Михаиловић са својим истомишљеницима заузео непријатељски став према партизанима и ометао извођење њихових акција, централно руководство народноослободилачког покрета је увијек било спремно на то да се на мирољубив начин ријеше спорна питања и несугласице само да би се спријечио братоубилачки рат, јер је такав рат одговарао једино окупатору.

И сада су поново друг Тито и Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије показали добру вољу своју спремношћу за сарадњу, и то у ситуацији када су четници били готово потпуно потучени. Партизанско руководство је пристало на примирје и преговоре само зато да би се спријечило братоубилачко проливање крви и да би се што више људи из четничких редова опаметило и укључило у заједничку борбу против окупатора.

Око 17 часова четници с Равне горе су јавили да пристају на приједлоге нашег Врховног штаба и да прихватају да се оснује једна мјешовита комисија која би испитала цио овај случај и кривце узела на одговорност. Споразум о примирју и прекиду ватре склопљен је 3. новембра пред вече, с тим да се већ сутрадан састане мјешовита партизанско-четничка комисија и приступи раду. Врховни штаб је партизанским јединицама на ужичком терену наредио да обуставе непријатељства и даље гоњење разбијених четничких дијелова.

Познато је да су четници само неколико дана послије разговора Тито - Михаиловић у селу Брајићима извршили општи напад на Ужице и неке друге градове на слободној територији. Мало је било вјероватноће да ће се и сада, када су војнички потучени, држати договора који би потпуно обуставио братоубилачку борбу. Без обзира на све то, друг Тито је и овога пута пристао на примирје и партизанско-четничку сарадњу. То је био најбољи начин да народ потпуно увиди којим путем иду четници кад заједно с окупатором убијају синове сопственог народа који се боре за слободу.

Друг Тито је на конгресу КПЈ, у вези с покушајима да се у то вријеме постигне споразум са четницима, рекао:

»Зашто смо ми тако упорно и стрпљиво настојали да дође до споразума са четницима за заједничку борбу против окупатора? Зар су код нас у то вријеме постојале илузије о томе да ће они на концу пристати на такву сарадњу? Разумије се да код нас о томе није било никаквих илузија. Али смо баш зато настојали да их пред народом раскринкамо, да откријемо пред народом њихово издајничко, антинародно држање«.[251]

И стварно, четнници су и овај пут, само неколико сати касније показали своје право лице. Дражa Михаиловић, ипак, није хтио да прихвати примирје, нити да призна пораз. Умјесто тога, четнички штаб је током ноћи измијенио своју одлуку, погазио дату ријеч, и послао партизанској команди ултиматум да до поноћи 3. новембра повуче своје јединице из Пожеге.

Истога дана је Дражa Михаиловић у писму њемачком опуномоћеном команданту Србије генералу Бемеу послао доказе о својој лојалности и оданости. Он му је писао:

»Примио сам Ваше писмо уз усмени извештај мога преговарача. Пошто из тога произлази да су без мог личног присуства искључени сви даљи разговори, одговарам да сам у интересу добробити мога народа спреман да се одазовем Вашем позиву и лично дођем у Београд.

С обзиром на стварну ситуацију у земљи, коју већ неколико дана карактеришу борбе већих размера које воде моји одреди против комунцстичких елемената и које се'вероватно претварају у општи сукоб, у овом моменту је неопходно да останем на свом месту док се ситуација не рашчисти. Ове борбе се воде у рејону Ужице-Пожега-Косјерић-Ивањица. У вези с напред изложеним, неопходно је да ваше јединице не предузимају никакве акције на том терену. Тачан дан мог доласка у Београд јавићу преко мог преговарача«.[252]

Четнички ултиматум је партизанска Команда мјеста у Пожеги одбила непосредно послије повратка капетана Милорада Митића и мајора Захарија Остојића из Ужица. Они су у Пожегу стигли негдје око 7 часова навече. У Ужицу им је била дата објава у којој је партизанским јединицама наређено да им се омогући што брже пребацивање до четничких положаја. Да би спровела то наређење, Команда мјеста у Пожеги је одмах пронашла једног доброг омладинца Ковачевића и наредила му да четничке официре пребаци према селу Добрињу до њихових јединица. Међутим, они су, кад су стигли до својих положаја, заробили нашег омладинца и касније га предали Нијемцима, те је негдје стријељан. И одмах је, чим су ови четнички официри стигли до својих јединица, партизанској Команди мјеста упућен од њихове команде нови захтјев за повлачење из Пожеге.

[251] Јосип Броз Тито, *Реферат на V конгресу КПЈ,* V *конгрес КПЈ,* (стенографске биљешке), стр. 68.

[252] Архив ВИИ, микрофилм, НАВ-Н-Т-314, ролна 1457, снимак 1338.

Да би раскинуо сваки додир с партизанима, Дража Михаиловић је својим одредима који су били на положају према Нијемцима код Краљева 2. новембра 1941. издао чувену поруку број 8, у којој је наредио да се главнина снага непримјетно повуче с краљевачког фронта, нападне Чачак, Л>убић и Прељину и заузме их, разоружа партизанску Команду мјеста у Чачку и пошаље је на Равну гору. Истом поруком било је наређено да се други дио снага повуче слиједеће ноћи и распореди тако да разоружа партизанско командно особље и људство уколико се оно не би драговољно ставило под команду »Југословенске војске у отаџбини«, односно четника.

Тиме су четници створили празан дио фронта и кренули у напад на Чачак. Покрет четничких јединица са фронта код Краљева услиједио је ноћу између 3. и 4. новембра. Када су почели да се повлаче са положаја око Краљева, између њих и партизана избили су сукоби.

»Повлачећи се с краљевачког фронта«, писала је Борба 13. новембра 1941. године, »они су на својим положајима неискрено, издајнички давали црвене знакове, посекли телефонске везе између положаја и позадине. Повлачећи се, однели су са собом сву храну у намери да нас глађу приморају на одступање. У Матарушкој Бањи, Самаили и другим местима наше интендантуре остављене су у правој пустоши«.

Четници су на превару убили команданта наше тенковске јединице Срећка Николића и два партизана, отели су тенкове и један топ, и на силу са собом одвели командира наше батерије с посадом. Међутим, Трнавски батаљон Чачанског партизанског одреда је 6. новембра 1941. разбио четнике који су га напали код села Самаиле и Слатине, а такође и на Липничким висовима.

Општи напад на Чачак четници су извршили 6. новембра, али су их партизани спремно дочекали. Љубићки партизански батаљон је у снажном налету отео од четника три топа, разоружао посаду батерије и заробио више четничких старјешина. У Врањаку, крај Мораве, с таквом је жестином разбијен напад четничке коњице да се она у паници разбјежала. Партизани су у тој борби повратили и тенкове. Убрзо се предао и четнички Пријеворски одред, који је био окружен, а одбијен је и напад такозване Чете смрти, која је десеткована жестоком ватром на путу за Гучу. Разбијени су Драгачевски, Ибарски и Котленички четнички одред, а остатке Дражиних јединица партизани су гонили до планине Јелице. У тим борбама је заробљено више стотина четника, а заплијењено је око 200 пушака и већа количина друге ратне опреме.

Дража Михаиловић је тражењем споразума желио само да добије у времену како би средио јединице и одмах почео да планира нов напад на Ужице и Врховни штаб. Свакако је очекивао да ће употребом своје »елитне« јединице - четника из Рађевине, Поцерине и ваљевског краја - постићи оно што није постигао с одредима капетана Игњатовића, Глишића и Марковића. Рачунао је да у дотадашњим тешким борбама исцрпљени Ужички партизански одред и друге наше јединице неће моћи да издрже удар тако свјежих снага као што је био четнички одред капетана Драгослава Рачића, те да ће коначно овог пута заузети Ужице и тако се заувијек ријешити слободне територије, која је и њему, као и окупатору, била кост у грлу.

Врховни штаб је послије новог четничког захтјева о повлачењу из Пожеге предузео одговарајуће мјере. Пошто су јединице биле прилично уморне, јер су их маршеви, борбе, глад и хладноћа изнурили, наредио је да се привремено, један дан, задрже на достигнутим положајима код Пожеге ради

одмора и да организују одбрану Пожеге, а затим да, послије тог предаха, с дијелом снага, под командом Душана Јерковића, наставе нападну операцију ради уништења и разбијања четника у подручју села Прањана и на Равној гори, а с другим дијелом снага да се упуте према Карану и Косјерићу, одакле је долазила нова опасност по Ужице и Врховни штаб. Истовремено је, ради обезбјеђења Ужица, упутио у село Буар (сјеверно од града) 6. ибарску (рударску) чету Копаоничког партизанског одреда.

6.ДРУГИ НАПАД ЧЕТНИКА НА УЖИЦЕ

Тих новембарских дана 1941. године четничка команда на Равној гори нашла се у сложеној ситуацији. Сви њени покушаји да разбије партизанске јединице и заустави вал устанка у Србији пропали су. Прво су организовали напад да заузму Ужице и разбију партизанске јединице око тог града, али су умјесто очекиваног успјеха доживјели пораз. То исто доживјели су при нападу на град Чачак. Умјесто да славе побједу, осјетили су сву горчину пораза. Умјесто похвала од избјегличке владе из Лондона, могу очекивати, ако јаве истину, само пријекоре. Командантска слава Драже Михаиловића почела је да тамни.

Да се равногорској команди срушио план, то се осјећало и по нервозним њеним поступцима и реаговању. V таквим околностима, да би спасли престиж, четнички команданти доносе нове одлуке, и овог пута на линији издаје, јер у понор издаје се, као по правилу, све даље и дубље срља.

Дража Михаиловић се, у ствари, нашао пред дилемом шта даље да ради. Нешто се морало хитно предузети како би спасао своју војничку »величину«, коју су они из Лондона толико истицали, а требало је, исто тако, спасавати четничке јединице, које су по групама бјежале испред партизана, па је на помолу било коначно њихово расуло и уништење.

Послије пораза четника код Пожеге Михаиловић је био приморан да тражи примирје и није имао другог излаза до да прихвати услове који су му постављени - да једна мјешовита комисија испита и утврди узроке који су изазвали бротоубилачку борбу, а потом да предуземе мјере против криваца цијелог тог немилог »случаја«. Али допустити рад мјешовитој комисији, која би на крају морала установити њихову и његову кривицу, он није смио, те зато напушта ту идеју и покушава да употребом свјежег и снажног четничког одреда капетана Драгослава Рачића »поправи ствар«. Михаиловић је сматрао да изнурене и у борбама ослабљене јединице Ужичког партизанског одреда неће издржати још један јак удар, поготову удар таквих јединица какав је био Рачићев одред, па је зато наредио капетану Рачићу да напусти положај код Ваљева и Крупња и одмах крене према Ужицу. Био је то, у ствари, нови напад на Ужице - напад који је долазио са сјевера. Ишао је упоредо са четничком издајом код Краљева и нападом на Горњи Милановац и Чачак.

Рачићеви четници који су ишли са сјевера на Ужице упали су прво у Косјерић. А већ 5. новембра, само два дана послије завршетка борби око Пожеге, на Црнокоси, изнад села Карана, појавила се ова четничка колона јачине око 1.500 пушака. Долазак те јединице подигао је морал разбијеним четницима у каранској и рибашевинској општини, те су почели да се поново окупљају и праве разне изгреде према партизанским јединицама, органима народне власти и присталицама народноослободилачког покрета.

Пред Штабом Ужичког партизанског одреда стајао је сада задатак да уклони ту нову опасност. Зато је израђен нов план дејства његових јединица. Одређено је да Драгачевски батаљон, једна ариљска чета и 2. пожешка чета воде борбу против четника који одступају од Пожеге према Равној гори. И даље је задатак 3. ужичке чете био да спријечи четницима груписаним око Вишеграда интервенцију према Ужицу. На положај код села Карана, ради обезбјеђења од напада, четника капетана Рачића, упућене су 1. ужичка, Железничка и Црногорска партизанска чета. Ова посљедња кренула је раније ка Косјерићу, али се, услијед наиласка Рачићеве четничке колоне, поново укључила међу јединице Ужичког батаљона.

Те три чете, којима је стављено у задатак да спријече надирање Рачићевих четника према Ужицу, стигле су код школе и цркве у селу Карану. Ту су изабрале положај који ће посјести у случају да рачићевци крену у напад.

Четници су били у очекујућем рејону, удаљени око два километра. Они још нису кретали у напад, али зашто то нису већ чинили, то није било познато ни командама тих партизанских јединица, ни народу из ових села. Међутим, четнички команданти су то знали.

О чему се радило?

Да би унијели још већу забуну, четници су и овај пут почели не са нападом, већ са закулисним преговорима. Рачић се нешто и колебао. Био је, ипак, у недоумци шта да ради. Знао је добро како су се завршили претходни напади на Ужице. Он је раније сарађивао с партизанима, односно с Мачванским и Ваљевским партизанским одредом, код Шапца, у Подрињу и у Рађевини. Његова јединица је била једна од ријетких која се неко вријеме ангажовала у борбама против Нијемаца, заједно с партизанима. Сада је требало да и он крене против оних с којима је имао макар какве-такве односе. Уз то је он добро познавао борбену вриједност партизанских бораца. Зато, да би постигао циљ, покушао је да се послужи лукавством, па је упутио два своја официра у Каран политичком комесару 1. ужичке чете Владану Росићу, који је командовао групом наших чета.

Рачићеви официри су током тих разговора изјавили како немају намјеру да нападају партизане, већ да су добили наређење од Драже Михаиловића за покрет према Карану како би обезбиједили пут од Ужица за Ваљево, а затим да крену ка Вишеграду како би тамо водили борбе против усташа. Предлагали су Владану Росићу да и он своје јединице њима прикључи, па да иду заједно ка Босни.

Капетан Рачић, дабоме, није партизанима упутио ове официре зато да би с њима постигли неки споразум, већ зато да би осмотрили јачину и распоред партизанских чета, а нарочито га је интересовало како изгледа положај који су оне посјеле. Јер - планирао је да напад изврши ноћу. А свакако се, уз то, надао да ће овим додиром и разговором ослабити будност код руководећег и борачког састава партизанских јединица.

Када су осмотрили све што их је интересовало и увјерили Владана Росића да о неком њиховом нападу нема ни говора, четнички официри су се вратили у свој штаб.

Четници су знали да се у Ужицу спрема прослава 24. годишњице велике октобарске револуције, па су очекивали да ће се у вези с прославом тог пролетерског празника партизанске јединице и руководства прилично ангажовати. Намјера је била да се то искористи и да се, послије брзог наступања, на препад упадне у град. Мислили су да ће тако лакше разбити мање партизанске снаге које су обезбјеђивале Ужице.

Тај план је био добро смишљен и организован, али се у извођењу показао само донекле успјешним - једино у борби против обезбјеђујућих дијелова. Међутим, вјеровати да ће тако лако заузети град Ужице у вријеме када је у њему било неколико партизанских јединица, макар скупљених и само ради свечане параде на прослави, - није било ни реално ни логично. Била је то, у ствари, сасвим погрешна процјена. Четници су успјех, евентуално, могли постићи само у случају неког идеалног - потпуног изненађења, то јест када би стигли у Ужице прије него што би се партизанске чете развиле за борбу.

Четници су прилично рачунали с изненађењем. Послије преговора с Росићем сматрали су да ће и то засигурно постићи. Мало је требало па да то и буде остварено.

Владан Росић је потцијенио противника. Дотадашњи успјеси у борбама против четника, наприје код Карана, а потом на Трешњици и код Пожеге, створили су код њега увјерење да ће и с Рачићевим одредом, ако само крене у напад, лако изаћи накрај. Зато он, изгледа, није поклањао потребну пажњу борбеном обезбјеђењу. То је уочила Команда 1. ужичке чете па је правовремено скренула пажњу Владану да му десно крило и бок нису обезбијеђени. Али он није усвојио примједбе, јер је рачунао да ће својом резервом, Железничком четом, парирати сваком изненађењу.

Тако је остало да партизанске снаге ноћ између 7. и 8. новембра дочекају у овом распореду: положај око цркве, школе и механе, усред села Карана, све до рјечице Лужнице, посјели су дијелови Црногорске партизанске чете и неки мањи дијелови из других јединица; даље, лијево уз брдо, ка засеоку Ралетићима, групно је заузела положај 1. ужичка чета, ојачана са четири тешка митраљеза; на четири ћувика постављен је по један митраљез и по једна десетина бораца из чете. Железничка чета је задржана на положају нешто позади, као резерва.

Негдје послије поноћи између 7. и 8. новембра у патроли су били другови из Железничке чете. Они су се полако кретали из Карана цестом ка Црнокоси и мјесту званом Стублић. Изненада су иза једне окуке избиле повелике групе четника и покушале да их заробе. Настала је велика трка према Карану. Нису отварали ватру ни једни ни други. Жељезничари нису имали кад, а четницима је то одговарало, јер су тако постигли оно што су и жељели - да изненаде наше борце и похватају их на спавању.

Правцем село Трнава-Макићево брдо-Каран наступале су главне четничке снаге. Та колона је успјела да готово неопажено упадне у Каран. Помоћним снагама четници су наступали од Гујиног камена, преко засеока Чуковаца. Та колона је сишла у долину Лужнице, са истока обухватила средишњи дио насел>а у Карану и избила до школе, у којој су спавали уморни борци Железничке чете. Четнички официри који су неколико часова прије напада били на преговорима добро су осмотрили терен и правилно усмјерили дејства обију колона.

Када су четници готово скупа с патролом жељезничара у трку избили пред саму кафану у селу, слиједећа патрола, која је тек била упућена на дужност, отворила је ватру, али је то већ било касно. У нарочито тешком положају нашла се група бораца која је била с Владаном Росићем, јер је убрзо била окружена са свих страна.

Сањиви борци пружили су отпор, но тај отпор није био добро организован. Они који су се брзо снашли и истрчали из кафане и околних кућа усп-

јели су да се спасу. Остали, заједно с Росићем, послије краћег отпора, повјеровали су обећањима четника, те је њих око 30 положило оружје.

Непосредно послије тога и четнички командант Драгослав Рачић је стигао у Каран. Ту је, са бијелог коња, говорио заробљеним партизанима и похапшеним Члановима Општинског народноослободилачког одбора и симпатизерима народноослободилачког покрета (њих око 80) о српству и својој вољи да не допусти српским главама да лете и пропадају. Увјеравао је заробл>ене припаднике народноослободилачког покрета да им је живот безбједан.

Међутим, заробљени партизани и њихови симпатизери одведени су у Косјерић, гдје је одмах, с још некима, убијен ужички комунист Владан Росић, политички комесар 1. ужичке партизанске чете, обућарски радник, рођен у Ужицу! А остали су, везани ланцима и увезани конопцима кроз колону, потјерани уз невиђена злостављања све до Аражиног штаба на Равној гори. Но тај њихов мученички пут није био ту и завршен. Четници су ове и друге заробљене партизане Ужичког и других партизанских одреда,[253] преко Јована Шкаковића Шкаве, званог Колубарац, предали њемачкој 342. пјешадијској дивизији у Ваљеву.

Нијемци су заробљенике одмах уносили у спискове за стријељање. Велика група заробљених партизана, њих 270, стријељана је на пољани Крушик, код Ваљева, 27. новембра 1941. године. Само са подручја Ужица и најближе околине тада је стријељан 71 партизански борац, а из даље околине ужичког подручја још 26 бораца.[254]

[25J] Укупно је у четничким рукама било око 400 заробљених партизана и грађана који су припадали народноослободилачком покрету. Заробљавани су и хватани у вријеме општег четничког напада на партизане на осдобођеној територији. Све њих четници су спровели на Равну гору. Некима је ту суђено, а многи од њих су и стријељани на мјесту званом Дренов врх и у селу Брајићима, испод Равне горе.

[254] Утврђено је да су на Крушику у Ваљеву Нијемци стријељали ове борцеУжичкогодреда: Миодрага Бјелицу, свршеног ученика ужичке гимназије, рођеног у Ариљу; Луку Божића, земљорадника из села Злакусе; Благоја Вајића, земљорадника из Никојевића; Стојана Веснића, земљорадника из Горјана; Драгослава Видаковића, земљорадника из Субјела, код Косјерића; Л>убишу Вирића, земљорадника из Скржути; Славка Вранића, келнера из Скржути; Будимира Вукотића, земљорадника из Крчагова; Драга Вуловића, земл>орадника из Равни; Миливоја Гачића, трговачког помоћника, рођеног у Стапарима; Милоша Гашића, металоструга ра, рођеног у Стапарима; Радишу Верасимовића, земљорадника из Никојевића; Живка Боловића, ученика ужичке гимназије, рођеног у Пожеги; Миленка Ерића, пекарског радника из Кремне; Здравка Жарковића Жарана, опанчарског радника из Бање, код Прибоја; Станимира Златановића Бугарина, берберског радника из Ужица; Миљка Илића, земљорадника из Стапара; Живојина Ирића, земљорадника из Волујца, код Ужица; Вратислава Јаворшека Славка, ученика ужичке гимназије, рођеног у Вевчу код Л>убл>ане; Ивана Јевтића, земљорадника из Трнаве; Драгомира Јевтовића, земљорадника из Буара; Михаила Јеремића, машиновођу, рођеног у Добротину, код Бајине Баште; Милутина Караичића, земљорадника из Забучја; Јосипа Клемента, ложачажељезничара, који је живио у Ужицу; Милоша Којадиновића, земљорадника из Стапара; Милоша Костића, обућарског радника, рођеног у Трнави; Радосава Курчубића столарског радника из Криве Реке, на Златибору; Миливоја Лазаревића, земљорадника из Севојна; Витора Лукића Корчагина, земљорадника, рођеног у Пилици, код Бајине Баште; Љубисава Луковића, земл>орадника из Севојна; Младена Љубичића, бравара, морнаричког питомца из Биоске; Радомира Матовића Шола, пекарског радника из Крчагова; Миливоја Миливојевића, земљорадника из Севојна; Драгослава Милинковића, земљорадника из Севојна; Петра Миловановића, земљорадника из Буара; Михаила Милосављевића, машинбравара на жељезници, рођеног у Шљивовици, на Златибору; Павла Милосављевића-Челиковића, радника-пушкара, рођеног у Биоски; Стојана Николића, обућарског радника, рођеног у Трнави; Милана Николића, земљорадника из Цикота, код Косјерића; Драгослава Обрадовића Драгана, земљорадника из Аубоког; Нелељка Пауновића, земљорадника и ковача из Буара; Предрага Пенезића, ученика учитељске школе из Ужица; Слободана Радовановића, опанчарског радника из Горње Добриње,

Сада, када су овако лако свршили тај посао око разбијан>а дијелова обезбјеђења, четници су се, вјероватно, надали да ће се стварно у раним јутарњим часовима изненада појавити и у Ужицу. Међутим, чим су кренули даље, наишли су на организован положај 1. ужичке чете, која им је, ојачана тешким митраљезима, пружила јак отпор. Тој чети су се придружили жељезничари и дијелови Црногорске партизанске чете који су успјели да се извуку из села.

Настала је жестока ноћна борба. Засут јаком ватром, четнички стрељачки строј је био приморан да застане. Сви покушаји знатно надмоћнијег нападача да сломи отпор бораца који су бранили положај изнад Карана и затварали правац ка засеоцима Ралетићима и Муришима остали су без резултата. Тек у свануће 8. новембра, када су почели крилним обухватима да обилазе бокове партизанских чета на положају, четници су успјели да потисну те јединице дијелом ка Метаљки, а дијелом ка Пјевчевој механи, на путу за Пожегу. Истина, они су потиснули те чете са положаја, али су изгубили драгоцјено вријеме. Више о неком изненађењу није могло бити ни говора.

Прије подне 8. новембра водила се врло оштра борба на косама које изводе из центра Карана према Метаљки и у захвату пута низ Аужничко поље. Пошто су четници упорно нападали и опет се примакли граду, неколико партизанских јединица које су учествовале на војној паради у Ужицу, посвећеној прослави октобарске револуције,[255] још у току ноћи је морало похитати у помоћ снагама које су пружале отпор нападачу.

Да би се бар донекле успорило напредовање главне четничке колоне преко Метаљке и даље према Ужицу, одмах је, док се не организује општи противнапад, послата 1. златиборска чета да посједне положаје на самој Метаљки. Златиборци су стигли на вријеме и ту су, заједно са Железничком и Црногорском четом, организовали положај за одбрану. Сада се 1. ужичка чета могла пребацити на десну обалу потока Аубоког, на косе изнад Татинца, да би те јединице, у случају њиховог повлачења прихватила и да би потом сви скупа пружили још јачи отпор.

код Пожеге; Обрада Рађеновића, радника из Ужица; Драгана Раковића, радника, рођеног у Равнима; Милована Раонића, радника-пушкара из Вреда; Срба Ристића, сеоског слугу, избјеглицу са Косова; Раденка Ршумовића, обућарског радника из Севојна; Драгољуба Симовића-Јовановића, столарског радника из Карана; Млађена Словића, земљорадника из Стапара; Благоја Станића, металоструга ра, рођеног у Придолима, код Бајине Баште; Луку Стјеповића, земљорадника из Крчагова; Петра Стјеповића, учитеља, рођеног у Крчагову; Живојина Стојића, земљорадника из Севојна; Милана Стојковића, земљорадника из Севојна; Радомира Страњаковића, посластичарског радника, рођеног у Волујцу; Миодрага Тасића Мићу, радника-пушкара, рођеног у Вишеграду, Давида Трипковића, радника-казанцију из Севојна; његовог брата Милију Трипковића, пекарског радника; Пеђу Фучидзи, студента рођеног у Грузији (СССР), а живио у Ужицу; Јовишу Цицварића, земљорадника из Никојевића; Видоја, Живорада, Миливоја, Милисава ч његовог рођака Милована Чолића, земљоради ке - сви из Севојна; Младена Чолића, опанчарског радника, рођеног у Оцацима у Војводини, и Љубинка Циновића, санитетског поднаредника бивше југословенске војске из Здравчића, код Пожеге. Сви су се они као припадници Ужичког партизанског одреда борили против четничких јединица било код Косјерића и Карана, било негдје на територији тога одреда.

[255] У вечерњим часовима 7. новембра у Ужицу је одржана величанствена прослава посвећена 24. годишњици октобарске револуције. Те вечери одржана је и војна парада партизанских Јединица, које су продефиловале поред свечане трибине на градском тргу, на којој је био врховни командант друг Тито са својим најближим сарадницима. Таква прослава с дефилеом трупа тога је дана још одржана једино у Москви и Куjбишеву у СССР-у. Послије завршеног дефилеа на митингу су говорили представници КПЈ, партизанских штабова, неослобођених крајева, словеначких партизана и народне власти.

Из Ужица су према Карану упућене и 2. и 4. ужичка чета, Пекарска чета, Словеначка чета »Иван Цанкар« и Златарска партизанска чета и Коњички вод. Они ће у току дана бити убачени у борбу. V подручје Јелове горе упућена је из Буара 6. ибарска (рударска) чета Копаоничког партизанског одреда да би обезбиједила тај простор од евентуалног напада четника с те стране. Из Пожеге ће према Карану бити упућен и дио снага Драгачевског батаљона.

Борба за Метаљку водила се 8. новембра цијели дан. Неколико је пута то брдо, због погодног свог положаја за затварање најкраћег правца између Карана и Ужица мијењало господара.

У току борбе четнички капетан Рачић је оцијенио да се предњи крај партизанских чета на Метаљки не пружа довољно широко према Јеловој гори, те да су за наше снаге тај правац и лијеви бок веома осјетљиви. Због тога је одлучио да дио снага пребаци удесно косом ка висовима Бановини и Сенчици како би својим десним крилом обухватио партизански положај на Метаљки. На тај начин требало је да олакша посао своје главнине, која је нападала непосредно на Метаљку. Четници су, у ствари, тиме тежили да окруже наше јединице на том положају или да их набаце у потоке око села Дубоког и гоне ка Ужицу.

ског одреда био је: упорном одбраном свих расположивих снага задржати надмоћног непријатеља, а затим, пошто се створе повољни услови, извршити противнапад на четничку групацију на простору село Каменица-Метал>-ка-Каран, ту је разбити и гонити ка Црнокоси.

Да би се остварио план противнапада, јединице су подијељене у двије колоне.

Главни удартребало је дананоси деснаколона, коју су сачињавалеуглавном свјеже снаге, у међувремену довучене из Ужица и с положаја код Пожеге: 2. и 4. ужичка чета и Словеначка чета »Иван Цанкар«. Та колона је ојачана тешким митраљезима постављеним на камиоНе. Њен је задатак био да врши обухватни напад правцем село Пониковица-Добродо (Пјевчева механа)-Каран, да што прије разбије четнике на свом правцу и избије у подручје Карана, а затим да, дејствујући бочно и из позадине на главне нападачеве снаге на Метаљки, садејствује лијевокрилној колони ради потпуног разбијања четника на тим положајима.

Лијеву колону су сачињавале јединице које су се дотад браниле пред четницима (1. ужичка, 1. златиборска, Железничка и Црногорска чета), а као појачање су јој упућени Златарска партизанска чета,[256] Пекарска чета Радничког батаљона и Коњички вод.

У исто вријеме је 6. ибарска (рударска) чета Копаоничког одреда, која је била код Карана и на Јеловој гори, добила задатак да напада преко Дрмановине, гребеном Црнокосе на исток према Шарампову, а дијелови Драгачевског батаљона да наступају с правца Пожеге на сјеверозапад према Гујином камену и Граници, десно од деснокрилне кодоне.

[156] Златарска чета је у Ужице стигла из Санџака 7. новембра око 18 часова. Дошла је као помоћ јединицама Ужичког одреда у борбама против четника. У Ужицу се мало одморила, попунила резерве муниције и добила један пушкомитраљез »шошу«. Тако је чета сада, поред два своја »брна«, имала три пушкомитраљеза. У чети је било око 130 наоружаних бораца (Владимир Жугић, *Формирање, развој и акције 3.гатарске партизанске чете у НОБ-у 1941,* Војноисторијски гласник 4/1951, стр. 39-55).

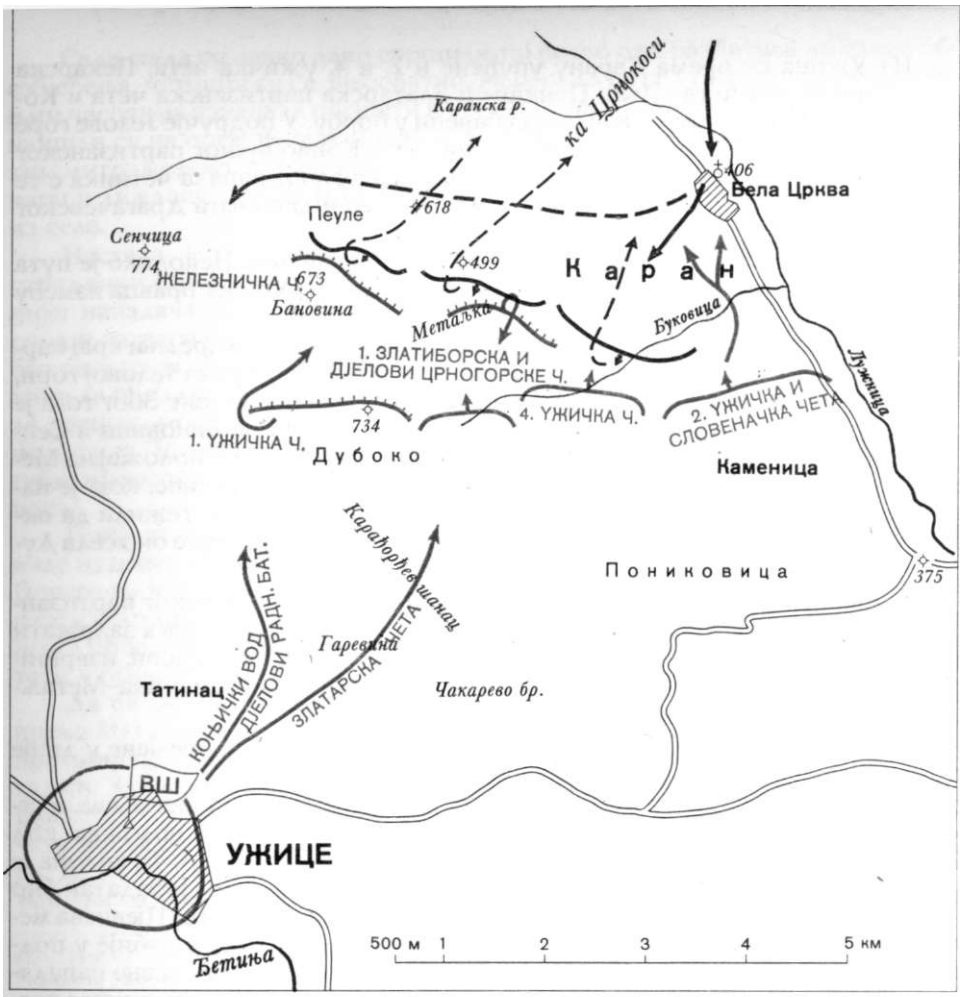

Противнапад наших снага на Рачићев четнички одред на Метаљци 8. новембра

На тај начин тебало је четничке снаге на простору Карана потпуно окружити.

Пошто су, због употребе код Карана, партизанске снаге у подручју Пожеге биле знатно ослабљене, тај је сектор по наређењу Врховног штаба, ојачан хитним довлачењем дијелова 2. шумадијског партизанског одреда са фронта на Руднику.

Око подне 8. новембра четници су извршили најжешћи напад на положаје на Метаљки, а неки њихови дијелови почели су при том да врше на те положаје и бочни притисак са брда Бановине.

Четничке припреме и прегруписавање њихових јединица током преподнева нису били узалудни. Како је подне одмицадо, тако су и њихови напади били све жешћи и јачи. Нарочито је дошао до цзражаја напад њихових прилично јаких дијелова од Бановине. Око 14 часова четници су успјели да са брда Метаљке збаце снаге браниоца - Златиборску чету, дијелове Црно-

горске чете и жељезничаре. Мада су се налазили на падинама према потоку Дубоком, борци тих јединица нису дал>е одступили, већ су се, користећи пошумљени терен, ту задржали и спријечили дубљи продор четника.

тарска чета и Пекарска чета Радничког батаљона. Оне су 1. ужичкој чети, која је била с друге стране потока Дубоког, пренијеле какав је њен задатак у противнападу. У исто вријеме је с Командом 1. ужичке чете договорено да та чета напада правцем Дубоко-Бановина-Пеуље и разбије четничко десно крило, а затим да наступа даље преко села Рибашевине. Требало је да с 1. ужичком четом дејствује и Коњички вод.

Златарска чета и Пекарска чета Радничког батаљона добиле су задатак да нападају на правцу Дубоко-Метаљка, с тим да својим дејством покрену борце Златиборске, Железничке и Црногорске чете како би заједничким напором разбили четнике на Метаљки, а затим их гонили према Карану и Црнокоси.

Противнапад је одмах извршен. Стрељачки строј тих јединица, потпомогнут ватром тешких митраљеза, подишао је четничком предњем крају, а онда је снажним јуришем успио да збаци непријатеља са Метаљке. Упорни четници брзо су се средили и извршили противјуриш с намјером да поврате положај. Када им то није пошло за руком, они су, користећи слиједеће погодне положаје сјеверно од Метаљке, ту пружали врло снажан отпор.

пред собом и почела да наступа ка Карану. У захвату цесте од Пјевчеве механе према Карану нападали су Драгачевски батаљон (без једне чете), 2. ужичка чета и два тешка митраљеза на камиону, а лијево од 2. ужичке чете, од Пониковице, преко села Каменице, ка Песковитом путу, ради повезивања десне колоне са лијевом, нападале су 4. ужичка и Словеначка чета. Негдје пред вече 8. новембра у Каран је продро камион с два тешка митраљеза, а за њим и 2.ужичка чета-У исто вријеме у Каран је, камионима из Ужица стигла и 1. ариљска чета, која је, такође била упућена у помоћ. За тим јединицама у Каран су се пробили и други наши дијелови. Изненађени, четници који су се ту затекли стали су бјежати на све стране. Каран је био слободан.

Продор тих снага у Каран и дејства у бок и позадину непријатеља дали су одмах добре резултате. Уплашени четници напустили су све своје положаје и по групама су, у нереду, одступили преко села Рибашевине и Губиног Дола ка Црнокоси.

Пред вече 8. новембра, прије мрака, наше су јединице гонећи разбијеног непријатеља подишле гребену Црнокосе, на коме су четници покушали да организују одбрану, посједајући положај на Сандуку, Митровом брду, Шарампову, Граници и Градини. Обје групације су заноћиле на достигнутој линији, јер је ноћ била тмурна и није се могло ићи напријед.

Но већ рано ујутру партизани су кренули у напад на Рачићеве четнике, који су, ојачани дијеловима четничког одреда Нешка Недића и Воје Поповића, посјели положај на главном гребену Црнокосе.

На десном крилу, из јужног дијела села Трнаве, према Граници (кота 787), нападала је 4. ужичка чета, са задатком да овлада тим висом и да с истока наткрили четнички положај на Шарампову. У центру, цестом од Трнаве ка вису Шарампову (кота 809), нападали су Златарска и 2. ужичка чета и Драгачевски батаљон, а лијево од њих, из сјеверног дијела села Губиног Дола ка Митровом брду и Сандуку, Златиборска, Црногорска и Словеначка чета. За шири обухват четничких положаја одређена је 1. ужичка чета. Њен

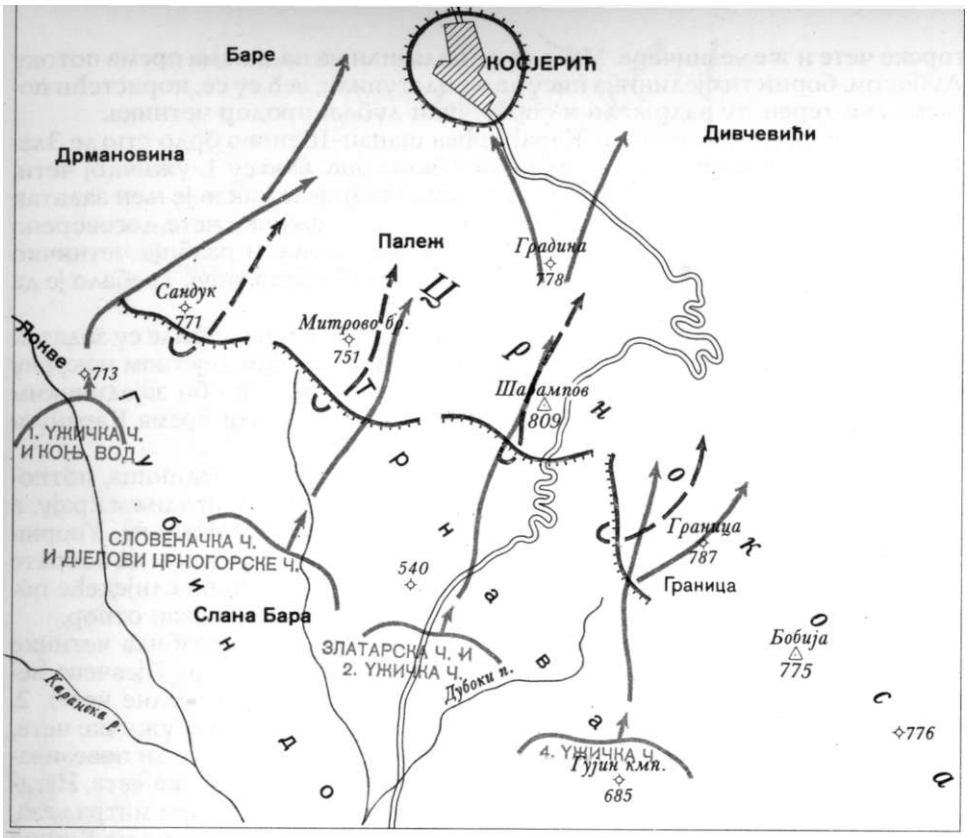

Разбијање четника на Црнокоси 9. новембра

је задатак био да наступа правцем Рибашевина-Дрмановина-Цикоте и дал>е ка селу Сечој Реци и да ширим десним обухватом зађе иза леђа четничким снагама на Црнокоси. Задатак Рударске чете остао је исти: да дејствује с Јелове горе према Црнокоси.

густом маглом, у први мах нису видјели. Партизанске чете, које су се у покрету због магле развиле у нешто гушћи стрељачки строј, брзим налетол1 су напале непријатеља. Послије неколико узастопних јуриша и противјуриша с обје стране, партизанске јединице су успјеле да релативно брзо разбију четнике и овладају њиховим положајима на гребену Црнокосе. Тако брзом успјеху је, поред осталог, допринијело и то што се у тренутку када су се партизанске чете већ биле нашле на јуришном положају нагло подигла магла, те су се положаји четника и њихови покрети видјели као на длану. Четници су главним снагама преко Косјерића одступили ка Ражани, а дијелом снага преко Дрмановине ка селу Варди.

Услијед слабих веза с десним крилом напада, које је наступало основним правцем Трнава-Граница, у рејону Граница-Шарампов нашла се Рударска чета Копаоничког партизанског одреда, накнадно уведена у борбу с правца Јелове горе. Златарска и Словеначка чета нису биле обавијештене о њеном присуству на гребену Црнокосе, а ни борци Рударске чете нису знали

да су ове партизанске чете изненада избиле у рејом Шарампова. Тако је услијед неспоразума и грешке, пошто су једни за друге мислили да су четници, између њих дошло до прилично жестоког окршаја, који је прекинут тек када су се распознали. На жалост, већ од првих плотуна, у Златиборској чети је рањен омладинац и члан СКОЈ-а Чедо Зорић, ученик из Нове Вароши, који је касније, 13. новембра 1941, од задобијених рана умро у партизанској болници у Севојну. Из 6. ибарске (рударске) чете погинуо је Дане Стевановић, металски радник из Краљева и још један борац чије име нисмо могли да утврдимо, а из Словеначке чете »Иван Цанкар« рањен је Франц Богатај. Тај трагични догађај је упозорио све старјешине и борце да морају испољити још већу будност и обазривост.

Наше су јединице након заузимања Црнокосе наставиле да гоне четничке снаге с цил>ем да их коначно разбију и не допусте им да се среде и поново организују одбрану.

Око 18 часова 9. новембра партизанске чете су, готово без отпора, заузеле Косјерић. Вод који је први продро у варошицу, из које су четници већ побјегли, ушао је у порту и црквеним звонима огласио да је Косјерић ослобођен. Одмах затим партизанске чете су разбиле на брзину организован отпор четничких снага испред Ражане и ушле у ово село у јужном подножју планине Маљена.

су услиједиле након нашег противудара од Метаљке па све до Ражане, што износи око 30 километара, четници су претрпјели велике губчтке. Њихови потучени дијелови, разбијени и деморалисани, повукли су се ка планини Повлену и Равној гори.

Ни партизански губици нису били мали. Поред већ поменутих губитака које је имао Ужички одред, утврђено је да су у тим борбама погинули и ови борци: Светислав Душкић, геометар, рођен у Буковику, код Нове Вароши, а живио у Ужицу и Пожеги;[257] Златко Кондић, бравар из Ужица; Миломир Мићић, учитељ на села Годовика; Милорад Раковић, ученик на занату у ложионици из Ужица; Жарко Ковачевић, земљорадник из Рога, код Пожеге; Божидар Савић из Ореовца, код Ниша; Милан Јајчанин Миле, Босанац, рудар, рођен у Малој Крупској Реци, код Босанског Новог,[25]* Милан Мајсторовић, пекарски радник рођен у Скржутима[259]; Спасоје Којадиновић, браварски радник у фабрици оружја, рођен у Стапарима, а живио у Ужицу. Погинуо је и Шућро Мусић, ковач из Нове Вароши, борац Златарске партизанске чете.

Од тих тешких и крвавих борби највеће користи је имао фашистички окупатор. Док су партизанске јединице биле изнураване борбама и трпјеле губитке, Нијемци су стајали по страни, не проливајући своју крв. Њихово командовање је тако добијало и потребно вријеме за организовање и припрему властитих јединица одређених да у датом тренутку крену у општи напад на слободну партизанску територију.

О тим борбама Борба је, под насловом »У жестоком противнападу сломљен је други напад равногораца на Ужице 8. новембра 1941«, сем осталог писала:

[257] Рањен у борби код Ражане и од задобијених рана умро у ужичој болници 13. новембра 1941.

[258] Рањен у борби и умро у болници у Севојну 13. новембра 1941.

[2"] Рањен у Карану и од задобијених рана умро у ужичкој болници 17. новембра 1941.

»У ноћи између 7. и 8. новембра братоубилачке банде с Равне горе покушале су нов напад на Ужице. Партизанске снаге одговориле су жестоким противнападом. Пред вече је непријатељ разбијен и четниди се у расулу повлаче према северу. Наше снаге ушле су у Каран. Гони се разбијени противник на широком фронту«.[260]

Борба на Метаљки се по жестини развоја борбених дејстава, а и по њиховом трајању, може упоредити с борбом за Трешњицу, вођеном неколико дана раније.

И ту борбу, на Метаљки, такође вођену против знатно надмоћнијих четничких снага, партизани су ријешили у своју корист. Свакако да за то највеће заслуге имају борци и старјешине који су у непосредном окршају, по киши и великој хладноћи, издржали неколико дана и ноћи без одмора, тако рећи и без сна, и одољели свим непријатељевим нападима.

Партизанске јединице и борци су у овим борбама поново испољили велику издржљивост, одлучност и храброст. Многи борци су се истакли, а нарочиту је храброст показао, у борби код Карана, Виктор Зевник Винко, командир вода у Словеначкој партизанској чети »Иван Цанкар«. Без дозволе Албина Прибернка, командира те чете, одлазио је Виктор према четничким положајима. Нико није знао шта је с њим. Послије краћег времена враћао се носећи четничко оружје. Неколико пута је одлазио и враћао се. И увијек је доносио оружје.

Послије тих борби примљен је у Комунистичку партију и СКОЈ већи број бораца и старјешина. Њима је још раније било мјесто у редовима Партије, јер су то били провјерени борци за радничка права, људи до краја одани КПЈ, али нису били у њу раније примљени само због секташтва.[261]

План за општи противнапад ради разбијања четничке групације био је сасвим добро замишљен и солидно спровођен, па је и то допринијело да Рачићев четнички одред буде брзо разбијен.

Но чини нам се да је у процјенама и планирању и овог напада на Ужице четничко командовање подбацидо и тиме омогућило партизанскојкоманди да лакше ријеши ту борбу у своју корист.

Да је четничка команда ту своју групацију раније употребила, на примјер, онога дана када су партизанске јединице биле ангажоване у борби на Трешњици, или пак 3. новембра, када су све наше чете нападале на Пожегу, Ужице би се стварно нашло у знатно тежој ситуацији. Овако, Рачић је са својим одредом дошао на Црнокосу у вријеме када је исход борбе за Пожегу већ био ријешен у нашу корист, а уз то је ту чекао још два дана. Тако је, захваљујући неодлучности и пасивности Рачићевог одреда, штаб Ужичког партизанског одреда добио у времену да прикупи своје јединице и јединице ојачања и доведе их у погодне рејоне, одакле су се најлакше могле увести

260 *Историјски архив КПЈ,* том I, кн>. 1, стр. 225.

261 Друг Витомир Чворовић, који је тада био члан Окружног комитета КПЈ за округ ужички и који је заједно са Желимиром Буриħем, секретаром Окружног комитета, примао ужичке раднике партизане у Партију, поред осталог каже: »Сећам се да је за два дана већи број радника, без кандидатског стажа, примљен у КПЈ. Нећу претерати ако кажем да су тада око 50 радника - пекара, опанчара, кројача и железничара - постали чланови Партије... Било је то велико изненађење када смо Жељо Бурић и ја одлазили у њихове радионице и појединцима саопштавали да су примљени у Партију. Већина њих ће каснијекао комунисти изгинути на Кадињачи.« Иначе, пријем у КПЈ, у ослобођеним мјестима, па и у Ужицу вршио се на партијским састанцима, на које су позивани они другови које је требало примити, те су чланови КПЈ, о њима отворено разговарали и доносили одлуку о пријему.

у борбу и парирати нападу четничке групације са Црнокосе. И то је, такође, допринијело општем успјеху.

Као што се види, четничка команда, иако састављена од официра, а то значи од људи од заната када је ријеч о ратовању, једноставно као да је потурала једну по једну своју групацију да буду тучене по дијеловима. Дакле, чинили су сасвим супротно од онога што су у школи учили.

Упркос толиким узастопним поразима, четници су и даље тврдоглаво настојали на нападу. Ни сви ови неуспјеси нису били довољна опомена Дражи Михаиловићу и његовим командантима. Тако је Дража још једном покушао оно што му и до тада никако није полазило за руком. Овога пута је рачунао на изненађење с најмање очекиване, источнобосанске стране. Пресшао је на организовање новог напада још у часу док су се Рачићеве снаге повлачиле на сјевер и прибирале од неочекиваног пораза.

Потпуковник Драгутин Павловић, десна рука Дражина на Равној гори, наредио је 9. новембра 1941. године мајору Јездимиру Дангићу, команданту источнобосанских четника, да најбржим путем повуче своје снаге из источне Босне, да удари на Бајину Башту, да уз пут разоружа партизане а своје људе наоружа, и тако наступа према Ужицу. Из Бајине Баште Дангић би упутио своје јединице у два правца: десно ка Ужицу и лијево према Косјерићу. Наређење је гласило да у источној Босни остави само најнужније људство, а да са осталих »пет шестина« - гура у Србију. Циљ напада је јасно одређен: »да се Ужице што пре заузме, јер је тамо и фабрика оружја и муниције, коју ми немамо«[262] Осим тога, равногорска команда је наредила Дангићу да пресијече комуникације између Ужица и Вишеграда и Ужица и Пожеге како окруженом Ужицу не би ниоткуд могла стићи помоћ. Наређење је допуњено налогом да четничког мајора Бошка Тодоровића и све четничке официре из Вишеграда према Сарајеву треба обавијестити о издатој заповијести како би се и они придружили у дејству на Ужице.[263]

У исто вријеме било је предвиђено да на правцу село Субјел-Косјерић-Ужице пређу у напад и четничке јединице којима су командовали капетан Нешко Недић и Воја Поповић.

Дангић се, међутим, није усудио да приђе извршавању добивеног наређења. Он је знао да би се сусрео са 3. ужичком четом и дијеловима рачанских чета Ужичког одреда, те да би и његове јединице доживјеле судбину ранијих нападача - неславан пораз.

Одреди Нешка Недића и Воје Поповића покушали су напад. Но њих су, у једном оштром еудару, прегазиле двије чете 2. шумадијског партизанског одреда које су биле стигле из Пожеге и одбациле их на положаје око Тометиног Пол>а.

Тако је Дражи Михаиловићу и трећи пут измакла прилика да се дочепа Ужица. А овај најновији покушај показује, истина, његову упорност, али упорност која се граничи са тврдоглавошћу; тај покушај показује и сву безнадежност ситуације у којој се нашла четничка највиша команда, а у том случају, у таквој ситуацији не могу се давати реалне процјене и доносити праве одлуке.

*

Битка за Ужице против четника Драже Михаиловића вођена је десетак дана. Четници су добро извршили све припреме за ту операцију, али су је

[261] Архив ВИИ, бр. рег. ВК 5-2/2.
[263] Исто.

слабо извели. Касније су они кривицу бацили на мајора Јездимира Дангића, који им није дошао у помоћ с босанским четницима. Но он то није ни могао учинити због развоја оружаног устанка у источној Босни и јаких партизанских снага које су тамо оперисале. Четничке групе око Вишеграда и из источне Босне нису могле да крену у помоћ четничким нападним колонама из Пожеге с правца Косјерића и због тога што би тада морале да се прво обрачунају са дијеловима Ужичког одреда који су били постављени према њима.

Премда су жарко жељеле да напади Михаиловићевих одреда на Ужице уроде плодом, четничке снаге у источној Босни нису се усудиле да им у томе помогну. И тек када су Дражине главне снаге биле дефинитивно разбијене, четнички команданти из Босне упутили су нашем Врховном штабу изјаву у којој кажу:

»У име свих четника из борби у Босни изјављујемо да остајемо верни народноослободилачкој борби против окупатора и њихових слугу и да ћемо раме уз раме са партизанима ту борбу наставити до коначног ослобођења целе Југославије«.[264]

Изјаву су потписали војвода Радомир Бекић и поручник Каменко Јефтић. Било је то лијепо срочено, али чим су наишле нове наше тешкоће, послије повлачења партизанских јединица из Ужица пред налетом њемачких моторизованих трупа, били смо нападнути од истих тих четника, опет удружених с окупатором, овај пут с талијанским.

7. ЧЕТНИЧКИ ЗЛОЧИН КОД КОСЈЕРИНА

Пошто нису могли отвореним нападима да постигну неки успјех и сломе партизанске снаге, четници су, у свом немоћном бијесу, приступили терору над ухваћеним борцима, партизанским породицама и другим присталицама народноослободилачког покрета.

Премда су већ учинили највећи злочин самим тим што су отпочели братоубилачку борбу, која је користилајединo окупатору, четнички кољачи су током ово неколико мјесеци постојања Ужичке републике починили низ злочина над мноштвом људи. А са злочинима су почели већ првих дана постојања своје организације. Пошто нису могли придобити народ за себе ни пропагандом ни разним обећањима, јер је политика њихових вођа и истомишљеника и довела земљу у стање у којем се тада нашла, четници су сматрали да ће страхом приморати људе да их слушају.

Сваког ко им се успротивио, па чак и само мало замјерио, подводили су под нож. Тако је четнички командант Чедомир Захарић скупио у селу Кремнима све одрасле л>уде да их организује и поведе у напад на Ужице. Међутим, када су Слободан Секулић, командант Ужичког батаљона, и Витомир Чворовић, члан Окружног комитета КПЈ за округ ужички, окупљеним л>удима објаснили куда намјеравају четничке старјешине да их поведу, један је сељак узвикнуо: »Ми нећемо ићи у бој на своју браћу, хајдемо, људи, кући!« Послије тога се тај скуп људи растурио, али је наредне ноћи овај бунтовни сељак на свиреп начин био убијен.

Но, ипак, најстравичнији злочин су четници тада извршили код Косјерића. То се злодјело може упоредити једино с одвођењем ухваћених парти-

[264] *Историјски архив КПЈ,* том I, књ. 1, стр. 229.

зана на Равну гору, с њиховим мучењем и мрцварењем и предајом тих измучених људи Нијемцима.

Једне ноћи у октобру 1941, када је Црногорска партизанска чета отишла на ваљевски фронт, четници су успјели да савладају у Косјерићу малу посаду од двадесетак партизанских бораца и да заузму варошицу. Њих су придружили борцима похваташим у Карану, затим заробљеним друговима 1. чачанске чете Чачанског одреда у Ражани, ухапшеним симпатизерима народноослободилачког покрета овога краја и ухваћеним партизанским шоферима и спроводницима транспорта хране и муниције који су из Ужица упућивани на фронт код Ваљева, - и тако су сакупили једну колону од око 80 другова и другарица и све их потјерали на Равну гору.

Другог новембра око подне колону заробљених партизана, која се споро кретала према падинама планине Сувобора, сустигао је на Околиштима, између села Субјела и Мушића, већ познати четнички зликовац жандар Филип Ајдачић, тада командант четничких снага око Косјерића. Из групе заробљених партизана издвојио је осам другова и двије другарице, истакнуте борце и организаторе оружаног устанка v црногорском срезу наводно ради враћања у Косјерић на суђење.

Одвојио је Максима Марковића, сељака из села Косјерића, који је са два хектара брдске земље исхрањивао своју породицу и који је, и поред тог тешког посла, нашао времена да изучава бољшевичку револуцију, а пред рат је постао члан КПЈ; издвојио је и његовог синовца Драгослава Марковића Драгог, борца Црногорске чете, члана КПЈ, каменоресца из Косјерића; затим: Миливоја Кевића, члана КПЈ, избјеглицу из Хрватске, који је испред усташког ножа побјегао у Србију и радио као ветеринар у Косјерићу; Светозара Познановића, члана КПЈ, опанчарског радника из Косјерића; Јелену Шубић-Гмизовић Лелу члана КПЈ, учитељицу у селу Сечој Реци, код Косјерића, рођену у Земуну, једну од организатора оружаног устанка у ужичком крају; потом Милеву Косовац, члана КПЈ, учитељицу у селу Таору, под планином Повленом, рођену у Шапцу, која је, такође, активно учествовала у припремању оружаног устанка у срезу црногорском и сарађивала с партизанским јединицама; Првослава Гмизовића, судију, рођеног у Ужицу, пријатеља и сарадника народноослободилачког покрета; Велимира Јоксимовића Еру, металског радника, родом из села Љубиша, на Златибору, који је живио у Шапцу, члана КПЈ, курира између Ужичког и Ваљевског партизанског одреда; и Танасија Милосављевића Тасу, учитеља, рођеног у селу Брестовцу, код Неготина, а службовао у селима Јеловику и Костојевићима, у срезу рачанском, члана КПЈ, кратко вријеме командира 1. и 2. рачанске чете, а затим команданта мјеста у Костојевићима.

У тој групи се налазио и први командир Црногорске партизанске чете и командант мјеста у Косјерићу Јордан Букановић. Али он је искористио погодан тренутак и успио је да са мучилишта побјегне. Но пошто је био рањен и толико измрцварен да није могао далеко стићи, сутрадан су га четници нашли у школи у селу Скакавцима, гдје је свратио да се одмори, и одмах га ту, на свиреп начин, ликвидирали. Јорданове посљедње ријечи изговорене пред пушчаним хицима четничких зликоваца биле су; »Убијте родољуба за рачун непријатеља који вам је донео јад и ропство.« Оне ће остати и као завет и као поука како се брани своја земља и њена слобода.

Ту групу припадника народноослободилачког покрета зликовац Ајдачић је са својим људима одвео у Мионичке редове, клисуру између села Скакаваца и Мионице. И тада су четници отпочели таква звјерска мучења каква

људски ум тешко може да схвати. Тукли су те л>уде до бесвијести, затим, када су долазили себи, вадили су им очи, а онда су на њима ватру ложили. На крају су њихове лешеве оставили псима и птицама као храну.

Послије поновног освајања Косјерића и ослобођења овога краја пронађени су унакажени лешеви ових несрећних људи: главе размрскане каменјем, полусагорјела тијела, преклане и силоване жене ...

Живих свједока о томе злочину нема, али је једна комисија из Косјерића, састављена од грађана, утврдила стање у коме су лешеви пронађени. По тијелима жртава огромне модрице, тијела избодена ножевима, другарице силоване, трагови паљења усијаним гвожђем по врату и дојкама, избијени зуби, одсјечени носеви и уши, кости руку и ногу пребијене, сломљене вилице, извађене очи - то су само неки детаљи из записника комисије.

БОРБА је 18. новембра 1941. свој извјештај поводом тог гнусног злочина завршила овим ријечима:

»Нека су по хиљаду пута проклете слуге окупатора које за њихов рачун кол>у српске синове«.[265]

Али је Борба исто тако писала да праведна и заслужена казна ове зликовце неће мимоићи. И стварно, прије или касније, то се обистинило.

*

Из свих ових борби за одбрану слободне територије и њеног главног града Ужица, Ужички партизански одред је изашао као побједник. Те успјехе Ужичког одреда треба посматрати у склопу осталих побједних офанзивних операција које су партизански одреди, под руководством Врховног штаба и друга Тита, у то вријеме извели на овом дијелу југословенског ратишта.

Те велике и славне побједе Ужичког партизанског одреда постигнуте су залагањем и бораца и старјешина на фронту, и свих радника и радница који су, било у радионицама, било код својих кућа, стварали прије потребни ратни материјал, а исто тако и осталих радних људи из села и градова, оних који су често одвајали и посљедњи залогај од својих уста да би борци на фронту имали хране. Али није народ само муницијом, одјећом и храном помагао фронт; када је требало, сви су ти људи, старо и младо, узимали пушке у руке и заједно с борцима из партизанских чета бранили своју слободу и своје слободне градове.

Борбе против четника у одбрани Ужица одликовале су се сложеним маневрима, упорном одбраном, које су комбиноване са нападним дејствима. Сва та дејства одликовала су се великим пожртвовањем и напрезањем јединица. Ужички одред, истина, још није организовао све батаљоне, па је то отежавало командовање. Можда због тога није у свим приликама могао најбоље искористити снагу својих јединица; било је потцјењивања четника као противника, које је доприносило смањењу будности и непотребним губицима, али је и до отрежњења у таквим ситуацијама долазило релативно брзо па су и предузете мјере, углавном биле ефикасне. Ваља истаћи да је четничко командовање, и поред доброг планирања и неколико успјелих обмана, било слабо. Предузимало је почесте нападе, умјесто да синхронизованом акцијом концентричних колона оствари успјех, који му је однос снага чинио сасвим могућим. Можда је неуспјеху четничког командовања одговарало то што мобилисани сел>аци нису хтјели ни желели борбу са партизанима.

[265] *Историјски архив КПЈ,* том I, кн>. 1, стр. 297.

Четничко командовање је у ову авантуру пошло веома самоувјерено. Мада је њихова издаја могла бити очекивана, донекле је изненадила партизанско руководство. Па, ипак, на вријеме су предузете мјере да се њихов подухват осујети.

сивно ишчекивање нерпијатеља. Иако је најчешће организован на брзину, борбени поредак је образован тако да дио снага задржава непријатеља, док би се мање или веће снаге, зависно од могућности, убацивале у непријатељеву позадину или на други начин предузимана противдејства. Таква активна одбрана доносила је најбоље резултате, поготово када је непријатељ нападао на ширем фронту, а његови дијелови скоро никад нијесу најбоље организовали садејство.

Наше јединице су смјело сачекивале непријатеља, блиском ватром га заустављале и приморавале да залегне, а затим одбијале његове јурише. Не располажући с довољно аутоматског оружја, појединим митраљезима и пушкомитраљезима успјешно су маневровале и на тај начин код противника стварале утисак о знатно јачој нашој борбеној и ватреној снази. А кад је требало осујетити продор непријатеља на неком правцу, посаде ових оруђа испољавале су огромно пожртвовање и велику борбеност.

Веза и садејство између партизанских јединица били су у тим борбама прилично слаби. То је била општа карактеристика наших јединица у већим борбама, а она се, углавном, може приписати неискуству командног кадра и недостајању средстава везе. Зато се и десило да су се на Црнокоси, на голетним брдима обавијеним маглом, што је отежавало добру оријентацију, неке наше јединице тукле међусобно. Неспоразум је пуким случајем био отклоњен, уз мање губитке.

Ужички партизански одред је могао постићи такве побједе над четницима и зато што су се у то вријеме успјешно развијала борбена дејства партизанских јединица на цијелом југословенском ратишту, услијед чега окупатор није био у могућности да прикупи и довуче своје јаче снаге из других крајева Југославије и да их употреби у борби против слободне територије са средиштем у Ужицу. Посебно су сусједни партизански одреди - Чачански, Ваљевски, Мачвански, Краљевачки, 1. и 2. шумадијски, Крагујевачки, Поморавски, Копаонички, Посавски, Космајски, партизанске јединице у Санџаку и источној Босни - својом упорном и снажном активношћу и дејствима створили повољне услове Ужичком одреду за концентрисање снага у борби против четника и за извођење побједоносних операција. Тако су Ваљевски и Мачвански (Подрињски) одред нанијели њемачкој 342. пјешадијској дивизији знатне губитке и онемогућили више њених покушаја да продре са сјевера ка Ужицу. Исто су тако Краљевачки, Чачански и Копаонички одред приликом напада на Краљево нанијели њемачкој 714. посадној дивизији такве губитке да, кад су напади на град престали, командант те дивизије није могао ни помислити да предузме неки испад својих трупа према слободној територији. И дејства партизанских одреда у Шумадији и Посавини су непосредно утицала на операције Ужичког одреда против четника, доприносећи његовим успјешним дејствима.

Друг Тито и Врховни штаб су тих дана правилним распоредом и употребом сусједних одреда око Ужица спријечили непосредну интервенцију других четничких дијелова, Нијемаца и недићеваца ка том граду, а успјешним усмјеравањем развоја оружане борбе у осталим крајевима Србије и Југославије, посебно Санџака и источне Босне, онемогућили су довлачење по-

јачања. Тиме су били створени услови да се у борби против четника докраја ангажују снаге које су се налазиле на слободној територији око Ужица и да се с њима извојује тако крупна побједа над четничким јединицама. Ужички партизански одред је у тим борбама имао главну улогу и наносио непријатељу главни удар.

Истина, кад год би ситуација око Ужица то допуштала, Врховни штаб је наређивао Ужичком одреду да дио својих снага упути као помоћ Ваљевском партизанском одреду, који је водио тешке борбе против Нијемаца и недићеваца. Повремено је на ваљевском фронту било и по неколико чета Ужичког одреда. У новембру су се борбена дејства на том фронту наставила да развијају с истом жестином као и у октобру, када је ојачана њемачка 342. пјешадијска дивизија продирала од Шапца ка Ваљеву, а ојачани 125. пјешадијски пук од Београда, преко Обреновца, такође према Ваљеву, Тамо су одреди, нарочито Ваљевски, током новембра морали у неколико махова да с великим напором спречавају продор њемачких трупа на слободну територију и ка Ужицу. Нијемци су у то вријеме покушавали да искористе сваки погодан тренутак како би допрли до Ужица и освојили град. Међутим, сви су ти њихови покушаји остали без резултата. Тако, у Борби од 13. новембра 1941. стоји:

»Данас су Немци покушали из Ваљева да у три правца надиру ка Ужицу, желећи да искористе издајство Драже Михаиловића, који је своје трупе повукао са фронта. Партизани су, међутим, разбили Немце на сва три правца и приморали их да се врате у Ваљево«.[266]

Поново су, седам дана касније, њемачке јединице покушале да се пробију ка Ужицу, но и тада без успјеха. И о том покушају, под насловом »Сломљен покушај Немаца да продру из Ваљева према Ужицу«, *Борба* од 20. новембра 1941. пише:

»Данас су партизанске снаге нанеле велике губитке Немцима који су покушали испад из Ваљева у правцу Ужица. Непријатељ је био кренуо друмом преко Варде. Рачуна се да су Немци имали око 250 мртвих и рањених«.[267]

И послије разбијања четничког одреда капетана Рачића, пред Ужичким партизанским одредом су стајали још веома важни борбени задаци. Прво, требало је наставити борбе против четника око села Прањана и у подручју Равне горе ради потпуног уништења главнине четника Драже Михаиловића. За тај задатак су биле одређене 1. и 2. ариљска и 2. пожешка чета, које су касније ојачане Моравичком, Словеначком и Црногорском партизанском четом, na је цијела та нападна групација имала укупно шест чета. Свим тим снагама је командовао Душан Јерковић, командант Ужичког одреда. У то вријеме је на затварање правца од Ваљева преко Косјерића ка Ужицу било распоређено, такође, шест чета Ужичког одреда. У првом ешелону, бранећи положаје непосредно изнад Ваљева, биле су 1. рачанска, 2. ужичка и Комбинована ужичко-ариљска чета, којој је био придодат и један вод 6. ибарске (рударске) чете Копаоничког одреда.[268] На слиједећим положајима, око превоја Букова, оријентисане и према Нијемцима у Ваљеву и према четницима на Равној гори, биле су 1. и 4. ужичка и 1. златиборска чета. Тим јединицама Ужичког одреда садејствовали су и дијелови Ваљевског парти-

[266] Исто, стр. 251.

[2"] Исто, стр. 302.

[26»] Остали дијелови 6. ибарске чете били су упућени у Ужице и једно вријеме употријебљени за посаду оклопног воза који је саобраћао на жељезничкој прузи узаног колосека Чачак-Ужице-Вардиште.

занског одреда. Сем за те секторе, на којима су његове јединице морале бити врло активне у борбама против четника и Нијемаца, Ужички одред је био приморан да одвоји знатан дио својих дијелова за затварање пролаза у долини Дрине, код А>убовије. Тамо је, поред 2, 3. и 4. рачанске чете, упућена и 2. златиборска чета. А када су их напале јаке четничке снаге, упућене су им у помоћ Златарска партизанска чета и неке чете из Посавског партизанског одреда, чији су дијелови тих дана стигли у подручје Ужица и Љубовије.

На вишеградском сектору и даље је, са истим задацима остала 3. ужичка чета. И све остале јединице Ужичког одреда су биле на истим мјестима и са истим задацима.

Аа би разбили четнике и тако Ужичку републику одбранили од њихове најезде, а у исто вријеме да би се спремили за одбрану у случају продора њемачког окупатора, у првом реду са сјевера, партизани су и у наредном периоду морали водити низ врло тешких и драматичних борби.

8. ГОЊЕЊЕ ЧЕТНИКА КА РАВНОЈ ГОРИ

Четници су сталним нападима приморали партизане да већ дуже вријеме воде против њих тешке борбе. Послије разбијања свих тих њихових нападних подухвата створени су услови да се приђе коначном обрачуну с четницима и њиховим вођама.

Ради ликвидације преосталих четничких снага Араже Михаиловића, груписаних око Равне горе и по селима у најближој њеној околини, са истока и југа требало је да нападају дијелови Чачанског и 2. шумадијског партизанског одреда, а са југозапада и запада дијелови Ужичког и Ваљевског одреда. И Аража се у то доба налазио негдје у подручју Равне Горе.

Већ и сам географски положај ширег подручја Равне горе и цијеле територије коју су четници држали - од планинских масива Маљена, Сувобора и даље преко Борове главе и Шиљковице, све до близу планине Каблара - захтијевао је ангажовање јаких партизанских снага. Уз то и терен те, тако издужене, територије карактеришу испресијецаност и пошумљеност, што је несумњива предност за онога који такав терен добро познаје, јер он омогућује успјешне маневре и изненадне нападе. А у четничким јединицама тада је било доста л>уди из оближњих села и они су, разумљиво, добро познавали земљиште. То је партизанским јединицама наметало сталну и потпуну будност и од њих захтијевало велика напрезања.

редно око штаба Драже Михаиловића - у прво вријеме су, на правцу од Пожеге, учествовале 1. и 2. ариљска чета. Оне су, заједно с Драгачевским батаљоном и 2. чачанском четом Чачанског одреда, нападале четничке дијелове који су се, послије повлачења из Пожеге, задржали по неким селима среза пожешког (Лорет, Горња Добриња, Гојна Гора и друга). Постепено потискујући четнике ка Равној гори, те чете су, заједно с јединицама сусједних одреда, стезале обруч око сједишта равногорског штаба. Али за коначни обрачун те снаге нису биле довољне, па је одлучено да се појачају Моравичком, 2. пожешком,[269] Црногорском и Словеначком четом. До увођења на тај сектор Моравичке чете дошло је послије одлуке да се привремено напусти Ивањица и скрати ионако развучени фронт Ужичког одреда.

Друга пожешка чета је са свог положаја Стрмац-Заовине кренула хитно према Карану камионима, а одатле пешке правцем Црнокоса-Косјерић-Субјел.

Чим је добила наређење, Моравичка чета се повукла из Ивањице и кренула за Ариље, у које је стигла 6. новембра. Група бораца с Ратком Софијанићем остала је још неколико дана у Ивањици, а затим су и они кренули ка Ариљу. То је било у доба када је знатан дио снага Ужичког одреда требало ангажовати у борби против четничког одреда капетана Рачића и када је, у исто вријеме, требало наставити борбена дејства против четничких одреда који су одступали од Пожеге према Равној гори - како би се једном рашчистила неизвјесна ситуација с том четничком групацијом.

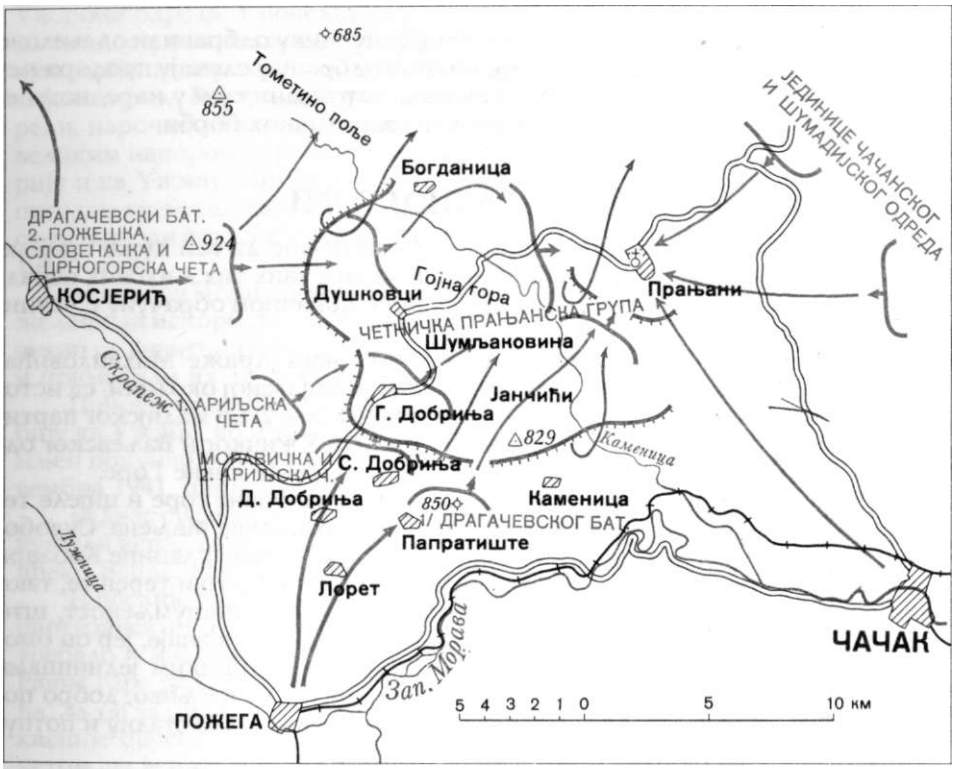

Напад на четничку Прањанску групу 15–17. новембар

Моравичка партизанска чета се задржала у Ариљу неколико дана док се није добро размотрило гдје ће њено ангажовање бити најпотребније. Али са моравичког терена кренули су не само партизанска чета већ и партијски кадрови и други позадински радници, те су Ивањица и цио тај крај остали потпуно без организованог, а готово и појединачног утицаја Партије на народ, који је живио под сталним притиском разних четничких група.

Стога је у згради Команде мјеста у Ариљу Срески комитет моравичког среза одржао састанак чланова Партије, кандидата и чланова СКОЈ-а из Моравичке чете. Дуго се расправљало о посљедицама насталим у моравичком крају послије повлачења партизана из Ивањице, потпуног напуштања територије среза и препуштања тога простора четницима, њиховом притиску и терору. Да не би становништво остало без утицаја народноослободилачког

покрета, на састанку је одлучено да се дио партијских активиста врати у Ивањицу. На основу те одлуке тамо су се вратили Милка Перишић, Периша Перишић, Часлав Марјановић, Дана Трипковић, Цола Нешовановић, Љуба Зарић и други.[270] У Арил>у је остао Милосав Матовић да ступи у везу са Ужицем. Чим добије директиве од Окружног комитета КПЈ за Ужице, требало је да и он, за овом групом, крене на терен моравичког среза и да обједини и организовано усмјерава рад тих партијских активиста.

На састанку у Ариљу је, такође, одлучено да се пусте ухваћени таоци - организатори четничких јединица које су учествовале у нападу на Ивањицу ноћу између 1. и 2. новембра. Они су припадали разним политичким пар.тијама, а заробљени су приликом тог напада. Сада су пуштени под условом да обећају безбједан живот и рад партијским активистима који се враћају на тај терен на којем су дјеловали четници разних група и боја. Таоци, у ствари четници и политичари бивших грађанских партија, то су објеручке прихватили, а онда су се просто утркивали у томе ко ће дати бољу и љепшу изјаву о томе како су партизани према њима поступали. Али само неколико дана касније наши активисти који су се натраг вратили добро су осјетили сву »добронамјерност« тих и таквих изјава.

Чим су стигле нове чете на фронт око Равне горе, Душан Јерковић је на састанку командног кадра у Косјерићу 8. новембра направио план напада и јединице подијелио у двије нападне колоне како би се удар на четничке положаје извршио у исто вријеме са свих страна.

'Десна колона, састава главнина Ариљског батаљона и Моравичка чета, добила је задатак да напада правцем Табановићи-Средња Добриња-Душковци-Прањани, с тим да десно садејствује са 1. четом Драгачевског батаљона и водом 1. рачанске чете, који су нападали правцем Лорет-Папратиште-Горња Добриња-Гојна Гора.

Лијева колона, коју су сачињавали Драгачевски батаљон (без једне чете), 2. пожешка, Црногорска и Словеначка чета »Иван Цанкар«, нападаће правцем Субјел-Тометино Поље и дал>е према Прањанима.

У то вријеме четници су због сталних борби против партизана остали с малим количинама муниције. Деветог новембра су добили једну авионску пошиљку од Енглеза, али то није могло ублажити несташицу. У равногорском штабу, окруженом са свих страна партизанским јединицама, долази и до праве панике. Дражa Михаиловић је припрaван на бијег у источну Србију, на Хомољске планине, и уништава или закопава повјерљиву архиву. Мисао о бјекству са Равне горе посљедица је новостворене ситуације и борбеног стања његових јединица.

партизанске одреде, четнички вођа са Равне горе је у својој изгубљености уронио у још црњу и срамнију издају. Управо тада, увече 11. новембра 1941, Дражa Михаиловић се, лично, и са својим најближим сарадницима пуковником Бранислaвом Пантићем, мајором Александром Мишићем и капетаном Ненадом Митровићем, у селу Дивцима, код Ваљева, у кафани Даринке Марић-Поповић, састао с високим официрима њемачке команде у Србији и

[270] Послије ослобођења Пожеге, чета се омасовила и изабран је нови командир Радосав Ковачевић; као командант 1. батаљона 2. пролетерске бригаде тешко је рањен у борби против Италијана и четника на Живињу, код Гацка, и Херцеговини, 12. јуна 1942, умро од рана у Централној болници у селу Врбници, код Фоче, јула 1942, проглашен за народног хероја.

тражио од њих помоћ за борбу против партизана.[271] Као потврду своје вјерности и жеље за успјех договора, четници су принијели крваву жртву: у селу Словцу, у близини Диваца, 365 на превару заробљених партизана предали су непосредно прије сусрета окупаторским војницима.[272] То је требало да Нијемцима послужи као доказ да војночетнички одреди Драже Михаиловића раде на уништавању народноослободилачких партизанских одреда. Мада је њемачки окупатор у ранијим преговорима обећао четницима, на њихов захтјев, помоћ у оружју и муницији, Михаиловић није у Дивцима добио ни метка.[273] Нијемци су, у ствари, знали да Дражине јединице више не представљају неку снагу која им може бити од праве користи. А с друге стране, њемачке трупе су већ стајале потпуно спремне да отпочну свој општи напад на партизане и слободну територију. Нијемци су сматрали своје снаге за то довољним. Изненађен таквим обртом у ставу Нијемаца и бијесан због неуспјеха, Дражa Михаиловић се вратио у свој штаб на Равну гору.

Све своје наде је врховни човјек са Равне горе сада везивао за избјегличку краљевску владу и Енглезе. Упућивао је телеграм за телеграмом тражећи помоћ у оружју и муницији. Влада у избјеглиштву је настојала да помогне равногорском покрету чак и на тај начин што је интервенисала код владе СССР-а, захтијевајући од ње да утиче на партизане како би обуставили борбу против четника. Такав напор је учинила и британска влада, али је СССР

[271] Упоредо с овим, Дражa Михаиловић је био принуђен да, ради спасавања четничких одреда од уништења, затражи помоћ од својих савезника, зато се обратио Недићевим квислиншким војним формацијама. Без сумње, најефикаснију помоћ у томе пружио му је краљевски поручник Никола Калабић, командант »Горске гарде Његовог Величанства краља Петра II« (формиране 1. новембра 1941, управо на дан када су четнички одреди кренули у напад на партизанско Ужице). Он је, према Дражиним сугестијама, отишао у варошицу Л>иг и успоставио контакт између Михаиловића и свога оца Милана Калабића, жандармеријског мајора, команданта 11. оружаног одре«а Недићеве владе. А затим на Дражин захтев Милан је, за борбу против партизанских одреда, ставио четницима на располагање 8 камиона муниције која је одмах пребачена у село Ба (у подножју Сувобора) и подељена четницима. Милан Калабић је истовремено ангажовао и своје дијелове за оружану борбу против партизанских јединица у области планине Рудника.

[272] Прије него што је кренула са Равне горе, ту групу заробљених партизана опколило је 120 до 150 наоружаних четника. Партизане су спровели у Миоиицу, а одатле у село Маркову Цркву, гдје су их преузели четници Јована Шкаковића Шкаве, самозваног војводе »Колубарског«. Окруживши их својим четницима, Шкава им је рекао да ће их, пошто у Марковој Цркви нема услова за преноћиште, спровести у село Словац и тамо предати Недићевој жандармерији, која ће се о њима убудуће старати.

Спроведени у Словац, заробљени партизани одједанпут су се нашли окружени њемачким војницима. Ови су их тукли кундацима и ударали ногама.

Нијемци су заробљене партизане ноћу натоварили на 20 камиона и превезли у Ваљево. Заједно с њемачким пратиоцима у камионима су били и четници Јована Шкаковића. У Вал>еву су партизани затворени у магацин трговца Драгића Тадића, одакле су 27. новембра изведени на пољану Крушик, на самој периферији града, и стријељани. За вријеме стријељања Крушик су обезбјеђивали недићевци и четници. Само је мањи број из те групе заробљених партизана био упућен у логор.

[273] Разлог је био тај што су Нијемци, разумије се, добро знали да је Дражa Михаиловић само продужена рука избјегличке владе и да ужива подршку британских кругова, који су га материјално и финансијски већ помагали. Њемачки потпуковник Рудолф Конрад, обавјештајни официр опуномоћеног команданта у Србији, који је предводио њемачку делегацију на тим преговорима, на састанку је рекао Дражи Михаиловићу да је он, Дражa, енглески човјек и да ради по налозима из Лондона. Нијемци су од тог састанка имали вишеструку корист: добиди су сигурна увјера-Baiba и доказе о томе да Михаиловић није нападао и да неће ни у ком случај\'нападати њемачке трупе и њихове институције. И доиста, тога су се стриктно придржавали Дражa и његови потчињени током цијелог рата. Иако овога пута није дошло до конкретних споразума, ставови о битном питању - борба против народноослободилачког покрета - били су значајна спона за будуће њемачко-четничке односе.

одбио те приједлоге. И управо тих дана, 15. новембра 1941, преко Радио-Лондона је одржао говор предсједник избјегличке краљевске југословенске владе Душан Симовић и том приликом први пут званично прогласио Дражу Михаиловића командантом свих југословенских оружаних снага у земљи.

Међутим, ни говор предсједника краљевске владе ни емисија лондонског радија нису могли поправити војну ситуацију у којој су се нашли четнички одреди Драже Михаиловића у западној Србији.

Концентричан напад партизанских јединица према сједишту Дражине Врховне команде на Равној гори изведен је негдје око 13. новембра. Лијева нападна колона је снажним ударом из правца села Субјела успјела да, послије упорне борбе, одбаци четнике преко Тометиног Поља ка Равној гори. У тој борби четници су имали доста губитака. Истовремено је десна нападна колона наишла на добро организовану и јаку четничку одбрану испред Прањана, на положају заселак Смиљаковина-Борова глава. Вођена је врло тешка борба.

Не познајући терен, Моравичка партизанска чета се током борбе одвојила од осталих снага, па су четници успјели да је окруже. Ипак, послије дуже и жестоке борбе чета се у снажном противјуришу, којом приликом је дошло до борбе прса у прса, рвања и гушања, пробила из обруча и кренула према селу Душковцима. Приликом пробоја петорица бораца била су рањена.

Истог дана је и 1. ариљска чета морала да води врло оштру борбу с четницима на вису Смиљаковини.

Након пробоја из обруча Моравичка чета и 2. ариљска чета су се у Душковцима састале са четама лијеве нападне колоне, док се 1. ариљска чета и даље задржала око Смиљаковине и Борове главе. Видећи да за разбијање четника око Прањана нису довољни само Моравичка чета и Ариљски батаљон, командант Ужичког одреда Душан Јерковић је одлучио да прегрупише снаге и употреби све чете које су му ту стајале на располагању.

Нови напад у правцу Прањана је почео рано ујутру 15. новембра. На десном крилу, Ариљски батаљон и Моравичка партизанска чета су нападали од Борове главе, на правцу Јанчићи-Каменица-Прањани; на лијевом крилу, јединице Ужичког батаљона су нападале од Душковаца и Мионице преко Богданице, с циљем да обухвате Прањане са сјевера; у центру је 1. чета Драгачевског батаљона с водом 1. рачанске чете нападала преко села Гојне Горе ка Прањанима.

И тога дана, а и слиједећих неколико дана борба је вођена с промјенљивим успјехом. Четници су гинули, али су се учорно бранили. У тој борби су њихови команданти употребили све снаге којима су тога тренутка располагали.

Тако се борба водила из дана у дан 16, 17, 18. и 19. новембра. И тек 20. новембра су јединице Ужичког одреда, као и јединице других одреда, успјеле да четнике потисну са свих околних положаја и да их набаце у саму Равну гору. Тада су се јединице Ваљевског, Ужичког, 2. и 1. шумадијског и Чачанског одреда састале на кружној линији Букови-Дивчибаре-Дружетићи-Прањани-Горњи Милановац-Бољковац-Љиг. Задње упориште четника Драже Михаиловића пред Равном гором - село Брајићи - било је пред падом.

Најтеже борбе ипак су се одиграле 19. и 20. новембра. Тих дана су четничкој прањанској групацији пристигли у помоћ са Равне горе одреди Драгослава Рачића, Нешка Недића и Воје Поповића. Стога су током напада 19.

новембра Моравичка и 2. ариљска чета наишле испред Прањана на врло упоран отпор.

Тога дана је дошло до борбе у сусрету. Око једне групе кућа с једне стране су нападали четници, а с друге партизани. Четници су почели да обилазе партизански стрељачки строј и ускоро су успјели да поново окруже Моравичку чету. Настала је тешка ситуација. Моравичани су с тешком муком одолијевали жестоким четничким налетима.

ког комесара Моравичке чете, са десетином Моравичана и Ариљаца извршио је силовит јуриш на групу четника која се упињала да на сваки начин, без обзира на жртве, уништи опкољене партизане. У том жестоком окршају Анђелковић је пао смртно погођен.

Мића Анђелковић, кројачки радник, рођен у околини Краљева, прије рата је активно радио у синдикату и културно-умјетничком друштву »Јавор« у Ивањици. Кандидат за члана КПЈ постао је 1939, а члан КПЈ априла 1941. године. Активно је радио на припремама оружаног устанка у срезу моравичком, а послије избијања устанка међу првима је ступио у Моравичку партизанску чету, гдје је примио дужност замјеника политичког комесара чете, односно дужност партијског руководиоца чете. Био је неустрашив борац и омиљен руководилац.

чете, пробио се четницима иза леђа. Политички комесар чете Венијамин Маринковић, пред само окружење, упутио се с једном десетином да успостави везу са сусједном јединицом. Но видећи да је чета запала у велику опасност, вратио се и тукао све док четници нису растјерани. Обје десетине су имале значајну улогу у разбијању четничког обруча око моравичана.

И управо таква упорност, храброст и одлучност наших бораца унијеле су у четничке редове немир и панику. А када је услиједио јуриш Моравичке, 2. ариљске и 1. рачанске чете, већ деморалисани четници су тога дана били потпуно разбијени.

Сутрадан, 20. новембра, извршен је општи напад на Прањане. Четници су ту дали у почетку јак отпор, нарочито са прањанског гробља, гдје су - заклоњени иза надгробних споменика- жилаво бранили тај свој посљедњи положај. Најпослије, видећи да не могу одољети нападу, они који су остали живи разбјежали су се по околним шумама.

9. НОВИ ПРЕКИД ВАТРЕ И СПОРАЗУМ СА ЧЕТНИЦИМА

Четници су у борбама код Прањана претрпјели тешке губитке. Када су партизанске јединице заузеле Прањане, нашле су само ту око 120 мртвих. Четници око Равне горе били су тог 20. новембра потпуно разбијени. Више се није могло говорити о томе да постоје организоване четничке јединице. Биле су то само групе које су, бјежећи испред партизанских јединица које су их гониле, у нереду одступале ка Равној гори. Тих дана, у новембру, четнички Штаб Драже Михаиловића и његови разбијени одреди налазили су се пред уништењем. Само је још један напор био потребан нашим јединицама па да сасвим униште ту издајничку булументу.

"4 Рођен у селу Рашчићима, земљордник, члан КПЈ; као замјеник командира чете у 1. батаљону 2. пролетерске бригаде погинуо на Плазеници, код Купреса, 1. августа 1942. у Борби против усташа.

Тада су Дража Михаиловић и његови савјетници, опет преко капетана Милорада Митића, замолили наш Врховни штаб за прекид ватре и примирје. Овога пута Равногорски штаб и није имао другог излаза, јер је био војно потпуно потучен. Какав је био положај четника, види се и по томе што је капетан Митић чак клечећи молио друга Тита да партизанима нареди да обуставе борбу.

Централни комитет КПЈ и Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда нису жељели сукоб с покретом Драже Михаиловића - њега је наметнуо сам Михаиловић, јер такав је сукоб слабио ослободилачке снаге и доносио тешке жртве, чиме су могли да се користе једино фашистички окупатори и квислинзи окупљени око Милана Недића. Према мишљењу Централног комитета КПЈ, односно генералног секретара друга Тита и његових најближих сарадника који су у то вријеме стварали и одређивали политичку линију КПЈ, требало је учинити све што је могуће да се спријечи грађански рат и Михаиловићеви четници разобличе у очима народа као зачетници тог братоубилачког рата. Друг Тито и Врховни штаб сматрали су да Дража Михаиловић још није докраја политички разголићен и да би његово потпуно војно уништење у том часу, када је добио и званичну подршку избјегличке краљевске владе у Лондону, могло имати лоше политичке посљедице и за јачање ослободилачког покрета у земљи и за углед тог покрета у савезничким земљама. Тих дана је и у неким емисијама Радио-Москве говорено о Дражи Михаиловићу као вођи снага отпора у Југославији.[275] Владимир Дедијер је у свом Дневнику забиљежио да је друг Тито поводом тога Иви Лоли Рибару рекао:

»Не смијемо уништити Дражу Михаиловића иако смо га опколили. Морамо пазити да Совјетском Савезу не правимо спољнополитичке тешкоће...«

Наравно, војно-политичко руководство народноослободилачког покрета тада није знало да је Дража Михаиловић одржао састанак у Дивцима с њемачком делегацијом коју је предводио потпуковник Рудолф Конрад, обавјештајни официр њемачког опуномоћеног команданта у Србији.

Пошто је наш Врховни штаб увијек био за јединствену борбу против окупатора, пристао је да се поново поведу разговори о примирју, али под условом: да четнички одреди Драже Михаиловића одмах прекину оружану борбу против партизанских јединица и да се повуку на линију Каменица-Брајићи; да стварно и одмах ступе у борбу против њемачких трупа, и то сваки на свом сектору; да се Дража одрекне захтјева да се партизански одреди ставе под команду четничких официра и да се укључе у четничке јединице, а да се питање јединственог оперативног војног руководства рјешава споразумно послије успостављања примирја; да се одмах образује заједничка комисија која ће испитати случај с Миланом Благојевићем у Пожеги и друге кривице четника који су изазвали тај сукоб и да се одмах образује комисија за дефинитивне преговоре о споразуму. С тим у вези упућено је наређење Душану Јерковићу да обустави офанзивна дејства према Равној гори.

На преговоре с четницима пошли су Александар Ранковић, Иво Лола Рибар, Петар Стамболић и Владимир Дедијер. Водећи преговоре у Чачку од 18. до 20. новембра, и дал>е, с повременим прекидима, до 28. новембра, пар-

275 У то вријеме је Аража Михаиловић, уз помоћ краљевске југословенске владе у избјеглиштву, протурао у иностранство вијести о томе да он предводи снаге отпора против окупатора у Југославији. Ту вијест је емитовао и Радио-Москва.

тизанска и четничка делегација[276] сагласиле су се с тачкама споразума о примирју, који је потписан 20. новембра. Тим споразумом четници су у основи прихватили све партизанске услове.

Текст споразума гласи:

»Рађено 20. новембра 1941. г. у Штабу Чачанског народноослободилачког партизанског одреда 'Доктор Драгиша Мишовић' у Чачку:

Да би се обуставила братоубилачка борба и прекинуло проливање братске крви, и да би се родољубиве снаге српског народа ујединиле и окренуле против окупатора и народних издајица, делегација Команде четничких одреда југословенске војске и Врховног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије споразумеле су се у следећем:

1. Да се обуставе сва непријатељства до 12 часова 21. XI текуће године. Све трупе где су се у то време затекле могу остати где су, с тим да не сме бити померања једних према другима. Истога дана у 16 часова састаће се делегације оба штаба ради утврђивања плана и правца повлачења једних и других снага;

2. Обе стране констатују потребу упућивања свих својих снага у борбу против окупатора и народних издајника;

3. Обе стране се обавезују да у моменту престанка непријатељства пусте све заробљенике, изузев оних за које поједине стране имају података да су кривци сукоба или да су учинили неко злочиначко дело. О томе ће известити писмено другу страну;

4. Ради утврђивања узрока и криваца сукоба и злочиначких дела одредиће се мешовита комисија од по 3 члана од којих једно лице мора бити стручно-правно. Комисија почиње свој рад у понедељак 24. XI у 8 часова. Место састанка је Н. И једна и друга страна имају благовремено предати комисији на располагање сав потребан материјал. У спорним случајевима комисија ће консултовати врховне штабове;

5. За расправљање кривица, установљених од мешовите комисије, образоваће се мешовити ратни суд од по 3 члана од којих су по два стручно-правна лица, а по једно војно лице. Суђење има бити јавно. Пресуда је извршна и без призива. Суд ће се састати на позив мешовите комисије у Чачку;

6. Лица која су добровољно прешла у току борбе, као и доцније, на другу страну, не сматрају се кривим и могу остати тамо где су;

7. Од обуставе непријатељстава свака оружана група која би ма на ком сектору дејствовала против ма које одговарајуће стране сматраће се непријатељском, и као таква има се најближим заједничким снагама разоружати;

8. Сарадња у операцијама против непријатеља решаваће се споразумно и сталним контактом представника оба штаба;

9. Ради решавања свих осталих питања, а првенствено оних која су у вези с операцијама, врховни штабови ће одредити делегације, а време састанка одредиће се 21. XI текуће године. Делегације ће доћи на састанак с израђеним предлозима о појединим питањима. Тај састанак и донете одлуке биће допуна овог споразума«.[277]

[276] Четничку делегацију на овим преговорима сачињавали су мајори Радослав Бурић и Лалатовић.

[277] *Зборник,* том I, књ. 1, стр. 274-275.

И поред тога што је потписао тај споразум, Дражa је и даље наставио своју дволичну игру: 22. новембра упутио је избјегличкој влади у Лондону телеграм у којем каже да је успио да прекине братоубилачку борбу »коју је изазвала друга страна«.

Послије прекида ватре и отпочињања нових преговора с четницима, другови из Штаба Ужичког одреда, међу којима су били командант и политички комесар Одреда Душан Јерковић и Милинко Кушић, а такође и остали другови, ишли су по јединицама и објашњавали значај те нове одлуке нашег Врховног штаба. Партијском састанку наших јединица у Прањанима присуствовао је и Петар Стамболић. Двадесет шестог новембра у ослобођеним Прањанима, на збору грађана и бораца говорили су другови Петар Стамболић, Милинко Кушић, Душан Јерковић и Милојица Пентелић. Све је ово било потребно због тога што су наше јединице у дотадашњим борбама против четника претрпјеле знатне губитке, na је то, као и разна звјерства која су четници чинили, изазвало код бораца огорчење и мржњу, те су жељели потпун и коначан обрачун с четницима.

За врло кратко вријеме, од дизања оружаног устанка па до краја новембра, четници су нас стално нападали, а чим би се нашли у тешкој ситуацији, тражили су преговоре. Већ толико пута су давали обећања, а онда би их само послије неколико дана или, чак, сати погазили. Зато је с пуно сумње примљено и ово њихово обећање о обустављању непријатељстава и установљавању кривица.

Превише је пало наших жртава од њихове издајничке руке да би им се могло вјеровати. Мучки су убили команданта Милана Благојевића, свирепо су побили ухваћене партизане и њихове сараднике у Косјерићу. Све наше заробљене другове су на Равној гори мучили, а потом би већину њих предали Нијемцима. Велике су злочине они починили за ово кратко вријеме.

Поводом новог споразума, у Борби је 22. новембра 1941. јасно, отворено и недвосмислено дата анализа сукоба и одјена споразума. Коментар *Борбе,* под насловом *»Поводом још једног споразума«,* у цјелини гласи:

»На другом месту доносимо текст споразума о обустављању непријатељстава, који је постигнут између представника Главног штаба војночетничких одреда (Драже Михаиловића) и представника Врховног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије. Ми комунисти поздрављамо тај споразум, уколико је потпис тога акта одраз искрене спремности руководилаца војночетничких одреда за обустављање братоубилачког рата, иако се та спремност показала сувише касно. Но, и поред тога, сматрамо потребним рећи неколико речи, које треба да се разумеју и као објашњење споразума и као опомена у погледу развитка будућих односа између партизана и војночетничких одреда. Јер ми држимо да је јасан став у том погледу основни предуслов за лојално испуњавање тог споразума.

Споразум је потписан, прво, после тешких злочинства која су била учињена од стране појединаца или група из редова војночетничких одреда Драже Михаиловића. Између партизана и четника леже мртва тела Срба, патриота, који су хтели да се боре против окупатора, али су пали од српске руке. Посреди леже изнакажени лешеви мученика из Косјерића, над којима је био учињен злочин какав нису учиниле досад у српској земљи ни звери из окупаторских 'казнених експедиција.' Посреди леже и документа о војној и политичкој сарадњи неких јединица из војночетничких одреда, па чак и неких руководећих личности из тих одреда, с Немцима и Италијанима.

А друго: Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда учинио је у самом току сукоба неколико корака у правцу постигнућа споразума, с тим да се све пушке српског народа окрену против окупатора. Међутим, сви ти кораци Врховног штаба били су безуспешни све до дана када су партизански одреди разбили основне снаге војночетничких одреда и угрозили основну њихову базу, запоседањем Горњег Милановца, Прањана итд.

Нико не може после свега тога да замери партизанима, који су у последњим данима с беспримерним хероизмом и издржљивошћу разбили нападе Немаца, Италијана, недићеваца, Пећанчевих четника, усташких банди и војночетничких одреда Драже Михаиловића, ако с неповерењем гледају на постигнути споразум и питају се: зашто? Од какве ће користи бити то што је утврђено и потписано само на хартији? Наши партизани знају, и цео српски народ зна, колике је напоре улагао Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије како би дошло до коначног чврстог споразума. Али су се ти наши партизани и српски народ морали убедити да је за неке људе споразум само празна хартија, а потпис нешто што се може произвољно порицати ако се у рукама држи пушка. Зар је после свега чудновато ако наши партизани, ако цео српски народ после потписивања тога споразума пита: хоће ли бити дате и гарандије за то да ће се потписани споразум заиста лојално испуњавати?

Питање је оправдано постављено и на њ треба позитивно одговорити. Споразум ће остати хрпа папира ако не буду дате гаранције за његово испуњавање. А које су те гаранције?

Читавог српског народа тичу се та питања. Ми ћемо их зато поставити отворено и нека читав српски народ о томе каже своју реч.

1. Чињеницама је доказано да су јединице војночетничких одреда код Ваљева, Мионице, Рајковића, Белановице, Рашке и у Ибарској долини нападале на партизанске јединице заједно са Немцима, недићевцима и четницима Косте Пећанца. Треба недвосмислено разјаснити ко је одговоран за такву издајничку сарадњу и према одговорним лицима треба поступати јсао што се поступа против оних који служе непријатељу српског народа;

2. Чињеницама, документима је доказано да су и саме руководеће личности из војночетничких одреда имале преко неких лица редовне контакте и с Немцима и с Италијанима. Објаснити треба српском народу какав су циљ имали ти контакти и какве гаранције има српски народ да до таквих контаката више неће доћи;

3. Чињеница је да је 360 партизана, који су били заробљени од војночетничких одреда у Горњем Милановцу и неким другим местима, било предато Немцима у Ваљеву, мада се зна каквој су страшној судбини тиме изложени. Треба пронаћи кривце за тај злочин и казнити онако како такви злочинди заслужују;

4. Чињеница је да су неки људи из војночетничких одреда зверски поступали са Србима, партизанима и њиховим породицама које су заробили (Косјерић, А>иг итд.). Треба пронаћи те звери и казнити их онако како таквим злочинцима доликује;

5. Чињеницама је доказано да су војночетнички одреди повучени са свих фронтова против Немаца, док су партизани на тим фронтовима остали, одбили све покушаје надирања окупатора и сачували ослобођену територију

од непријатеља. Треба дати јасне гаранције да ће томе фронту бити посвећене све наше војне, економске и моралне снаге.

Поздрављајући споразум који је ових дана потписан, партизани истовремено траже да се на горња питања позитивно одговори и да се у заједничкој борби против окупатора поврати оно поверење које је било изгубљено у крвавом братоубилачком сукобу у току месеца новембра. А то ће бити најбоља и једина могућна гаранција искрености у потписаном споразуму.

Ако ствари буду такве, онда ће потписани споразум бити од највећег значаја. Окупатор је јак и српски народ мора да окупи све своје снаге. Треба, према томе, учинити све што је могуће да се у тој борби мобилише све што је било у којој форми спремно да се искрено бори против окупатора. Споразум ће ојачати моралну снагу српског народа у борби против окупатора, учврстити оно морално јединство које је у таквој крупној борби неопходно потребно и, коначно, споразум ће ојачати ослободилачке снаге српског народа и у односу према савезницима у међународном мерилу. Он ће омогућити чвршће повезивање са Совјетским Савезом и с Великом Британијом у нашој заједничкој борби против Хитлера. А та чињеница нам одлучније отвара перспективе војног ојачања нашег фронта против Хитлера и Мусолинија.

коначног ослобођења српског народа од јарма окупатора«.[278]

Али није било времена за даље преговарање. Преморене и растурене партизанске јединице су већ крајем новембра морале ступити у тешке одбрамбене борбе против јаких њемачких снага.

цима драгоцјено вријеме да довуку свјеже снаге и на миру организују свој противудар. Исто тако, не треба потцијенити ни губитке у мртвима и рањенима које смо имали током тих жестоких борби против добро наоружаних четничких банди. Услијед свакодневних борби партизанске су се јединице заморише, исцрпле, и тако недовољно спремне дочекале њемачки противудар. Какве су напоре имале да издрже тих дана, види се из репортаже, објављене у Борби од 22. новембра 1941, у којој један борац пише:

»После три дана неспавања, после нервозе у очекивању борбе коју је требало да примимо, маршевали смо целу ноћ. И очекивали смо дан одмора. Али тек што смо стигли, тек што смо изули блатну и мокру обућу, стигло је наређење за нов покрет. Чета се има хитно пребацити у Ужице«.

Тада он описује тај нови покрет и борбу за ослобођење болнице на Пашиној Равни заробљене од четника и поново говори о напорима:

»После дугог и тешког марша који је трајао скоро цели дан очекујемо да ћемо ипак макар један дан имати у миру, али мира нема.

је на наше село Костојевиће. Пошаљите помоћ .. ,«[279]

10. НАПАД ЧЕТНИЧКЕ ДРИНСКЕ ГРУПАЦИЈЕ

У другој половини новембра 1941. на правцу Ваљево-Косјерић-Ужице налазило се шест чета Ужичког партизанског одреда. Те су јединице постављене на ове положаје прије свега зато да би спречавале продор њемачких трупа

278 *Историјски архив КПЈ,* том I, књ. 1, стр. 332-333.
279 Исто, ТОМ I, књ. 1, стр. 330.

из Ваљева ка Ужицу, а исто тако да би онемогућиле дивљање четничких банди, које су и на том терену испољавале исту, злочиначку ћуд.

На положајима према Ваљеву биле су у то доба: 1. рачанска, 2. ужичка и комбинована Ужичко-ариљска чета. Те јединице су учествовале у раније поменутим борбама против њемачких снага које су покушале да продру ка Ужицу, о чему је писала и Борба 13. и 20. новембра. Али издаја четника и њихова сарадња с Нијемцима знатно су утицале на ефикасност тих борби против окупатора. Поред тога, те јединице је Штаб Ваљевског партизанског одреда употребио у борби против четника код села Жабара и Рајковића. Потање о тим борбеним дејствима нећемо писати, јер су се она развијала на територији Ваљевског одреда и под његовом командом.

Друга група чета Ужичког одреда - 1. и 4. ужичка и 1. златиборска чета и Коњички вод - налазила се дијелом око планинског превоја Букова на путу Ваљево-Ужице, а дијелом око села Сече Реке и Варде. И та је група у то вријеме имала низ сукоба с четницима. Премда су главне четничке снаге биле разбијене, ипак су се њихове мање групе повукле у планинска села и, користећи се заосталошћу народа, створиле себи прилично јака упоришта. Осим донекле села Полошнице, Маковишта и неких других, готово сва остала планинска села у том крају била су привремено под четничким утицајем.

До неких већих сукоба са четницима v то доба на тој територији није долазило, али су партизанске чете морале да час мање, час веће своје дијелове упућују да интервенишу на том доста широком простору како би на вријеме спријечили четничке акције или, боље речено, злочине.

И ту су Михаиловићеви четници користили сваки погодан тренутак да нападну партизане. Тако су једне ноћи, кад су се те партизанске чете нешто удаљиле од превоја Букова ради неких акција, изненадно с јаким снагама напали Коњички водУжичког одреда, а оне партизане које су успјели при том да заробе, по свом старом обичају су предали Нијемцима, који су их стријељали.

тити и разбити партизане, поучени искуством отпочели су примјењивати нову тактику - изненада су с групама различите јачине нападали час овдје, час ондје како би изнуравали наше борце и наносили им губитке. Они се сада нису везивали за територију, а ми смо морали да бранимо широки простор ослобођене територије.

Тако су у то вријеме знатно јаче борбе вођене и у долини Дрине, на ширем простору Љубовије. Ту су четничке јединице вршиле честе испаде према партизанима. Нарочиту су активност биле испољиле у препадима на путу Ужице-Љубовија-Власеница, чиме су ометале снабдијевање босанских партизана плијенећи испоруке оружја и муниције које су том цестом слате из Ужица за Бирчански и Романијски партизански одред у источној Босни.

Ноћу између 9. и 10. новембра четници су изненада напали 3. рачанску партизанску чету, која је тада држала положај на Бурином брду, близу Л>убовије. Искористивши мрачну и кишовиту ноћ, неопажено су се привукли предњем крају положаја и изненада упали међу борце неспремне за борбу.

Тим препадом четници су успјели да 3. рачанску чету збаце са положаја на Бурином брду и да јој нанесу губитке од 5 мртвих и 10 заробљених бораца. Међу заробљенима је био и командир чете Адам Терзић, учитељ, рођен у Ужицу. Одмах су га спровели у Љубовију, а затим у Лозницу и ту предали њемачким војницима, који су га касније стријељали. Остале заробљене

борце 3. рачанске чете опљачкали су и побили. Вјероватно је тај напад требао бити синхронизован с нападом четника капетана Рачића преко Карана ка Ужицу, па је нешто закаснио.

Слиједеће ноћи је 3. рачанска чета, заједно с једном четом Тамнавског батаљона Посавског партизанског одреда, која је дејствовала на том простору под командом Стевана Бороте, извршила противнапад да би повратила раније положаје. Међутим, како није био добро организован и усаглашен, противнапад није уродио плодом.

Четнички команданти су сматрали да су партизани за одбрану Ужица и за борбе против њихове пожешке групе ангажовали главне снаге, те да на правцу који води долином Дрине нема довољно јаких партизанских дијелова, па су сад активирали тај фронт. Њихова је процјена била углавном тачна. Сада су хтјели да то искористе како би обухватом са запада постигли оно што нису успјели непосредним нападом од Ножеге и преко Косјерића и Карана. На правцу Азубовија-Бајина Башта партизани нису имали знатнијих снага. А четници су доста јаке своје снаге већ прикупили и уз то су почели да у рејон Љубовије убрзано довлаче и нове јединице. Намјеравали су да почну напад већег обима у долини ријеке Дрине. Својим нападом и везивањем партизанских јединица за одбрану правца Љубовија-Бајина Башта, те издајничке снаге, макар просторно удаљене, садејствовале су општем четничком нападу који се тих дана изводио на ширем простору Ужица. Касније су својим нападима настојале да некако олакшају положај оних четничких дијелова око којих се управо стезао обруч код Равне горе.

Да би се осујетиле намјере четника прикупљених код Љубовије, у Штабу Ужичког партизанског одреда су предузете одговарајуће мјере. На тај правац је с других сектора хитно упућен дио Ужичког одреда са задатком да заједно с 1, 3. и 4. батаљоном Посавског и дијеловима Ваљевског партизанског одреда, ангажованим са простора сјеверно и сјевероисточно од Љубовије, разбије ту четничку групацију. Тако је из Бајине Баште привучена 4. рачанска чета, а из Ужица Златарска чета, која је била на одмору послије разбијања четничке групе капетана Рачића. Њима је придато 1. топовско одјељење (један брдски топ 76 мм) Артиљеријске батерије, којим је командовао резервни артиљеријски поднаредник Божо Вранешевић. Ти топови, преотети од Нијемаца, добродошли су у борбама против четника. На тај сектор је упућен и Филип Кљајић Фића, члан Главног штаба партизанских одреда за Србију, ради обједињавања командовања над ангажованим јединицама Ужичког, Посавског и Ваљевског одреда.

Четници су се прикупљали на простору села Горње и Доње Буковице, источно од Љубовије. Њихов је напад очекиван. Претпостављало се да ће дијелом снага нападати уз долину Дрине, а другим дијелом брдским простором Буковице.

Да би предухитриле четнике, Златарска и једна посавска чета су усиљеним маршем хитале долином Дрине према Љубовији како би стигле на вријеме и извршиле противнапад.

Тринаестог новембра рано ујутру почео је противнапад. Брзим дејством у бок и фронтално савладан је врло јак отпор четника код села Бачевца, Доњег Кошља и на Равном брду. Четници су потиснути дијелом ка Љубовији, а мањим дијелом ка Бошковцу, Озарцима и Жутој стени. Терен је био тежак, а атмосферски услови лоши. Пред вече 13. новембра партизанске чете су заузеле Доње Кошље и избиле на лијеву обалу рјечице Трешнице Како је пар-

тизане на освојеним положајима затекла ноћ, врло хладна и кишовита, били су приморани да је ту и проведу. Нових борби није тада било.

Када су четнички команданти увидјели да се због доласка свјежих партизанских снага њихова премоћ истопила, одмах су извршили ново груписање - прикупили су све своје расположиве јединице с терена Подриња и посјели доминантне положаје изнад окуке Дрине, југоисточно од Љубовије. Главне њихове снаге посјеле су и добро утврдиле село Росуљево, Војину, Обориште, Бошковац, село Озорце и Жуту стену. Четници су жељели да на тим повољним положајима прихвате борбу и сломе противнапад партизанских чета, па кад их разбију, да онда они крену у напад ка Бајиној Башти и Ужицу.

Током 14. новембра 2. и 3. рачанска, Посавска и Златарска чета водиле су непрекидне жестоке борбе против четника у селу Дрлачама. Оне су успјеле да пређу рјечицу Трешницу, да заузму Војину, Дрлаче, Росуљево и Обориште и да одбаце четничке снаге ка селу Горњој Трешњици.

ска чета на десном крилу, са задатком да овлада четничким положајем на Жутој стени; 2. рачанска чета у центру, с циљем да заузме Озорце; Златарска чета на лијевом крилу, са задатком да заузме Бошковац; Посавска чета у захвату Бајинобаштанског пута поред Дрине. Главне снаге су биле упућене да овладају брдом Бошковцем, које су четници бранили врло јаким снагама.

Читав дан је трајала тешка борба против четника. Они су пружали тако жилав отпор не толико због своје бројности и борбености, колико захваљујући стрмом и откривеном терену и, уопште, добро утврђеним положајима. Стога је напад морао бити изведен без застоја и енергично. Тек око подне, када је нашим четама пошло за руком да дијелом снага обиђу Бошковац с југа и југоистока и да четнике нападну бочно и с леђа, уз стални фронтални притисак, поготову када су по том непријатељевом положају почеле да експлодирају гранате прецизно испаљене из брдског топа, постављеног на ватрени положај у рејону села Доњег Кошља, четнике је ухватила паника и партизанске су јединице успјеле да овладају Бошковцем. Убрзо затим, када је ватра из топа била усмјерена на њихове положаје код села Озораца и Жуте стене, четници су ужурбано и њих напустили. Партизанске јединице су у свом замаху наставиле гоњење и увече су поново ослободиле Љубовију. Гонећи четнике, оне су уз пут наилазиле на лешеве закланих својих другова које су четници протекле ноћи заробили.

У таквој ситуацији, угрожени четници Драже Михаиловића обратили су се за помоћ Нијемцима.

»Према обавештењу четника«, стоји у једном извјештају 3. батаљона њемачког 697. пјешадијског пука, »води се тешка борба између четника и комуниста у Љубовији. Вероватно да има 2 до 3 хиљаде комуниста против четника који не могу више да држе Љубовију, те моле помоћ, нарочито у муницији«.[280]

Сутрадан, 16. новембра, офанзивна дејства против четника су настављена. Према добивеним подацима знало се толико да су четници искористили ноћ и прикупили се у селу Грачаници, сјеверно од Љубовије, на путу за Крупањ, у намјери да поново нападну партизанске јединице у Љубовији.

За разбијање тих четничких дијелова одређене су Златарска и 2. рачанска чета. Оне су рано ујутро преко села Читлука кренуле ка Лазином вису

[280] ***Зборник НОР-а,*** том I, књ. 1, бр. док. 260.

како би, пошто овладају тим полг' сајима, могле напасти четнике у Грачаници. Није борцима тих чета треОало далеко да иду да би наишли на четнике. Одмах изнад А>убоіі іје, на Мекотама и Шанцу, на њихову се претходницу сручила јака ватра четничких засједа. Али те су засједе енергичним нападом биле разбијене.

Брзо наступање Златарске и Рачанске чете уплашило је четнике и у Грачаници. Већ деморалисани и поколебани, нису се усудили да приме борбу, него су побјегли према Крупњу.

и у мртвима и у рањенима, нису били мали. Из Рачанске чете погинули су: Светолик Аврамовић, звани Луjо, из Гвоздца, Раденко Димитријевић из Добротина, Велизар Јанковић из Пилице, Радосав Јелисавчић Шабан,[281] из Бајине Баште, Милисав Јовановић из Оклеца, Милинко Милић из Своjдруга, Радиша Миловановић из Вишесаве, Милун Петровић из Оклеца, Милан Павловић из Стрмова, Душан Ристивојевић из Бајине Баште, Драгољуб Вукашиновић из Костојевића. Из Злгтарске чете је пао, између осталих, неусі, >ашиви борац - пушкомитраљезац Шуђро Мусић из Нове Вароши. Јаке је опекотине по рукама задобио Радивоје Радовић из села Бистрице, код Нове Вароши; он је у брзом јуришу и заузимању непријатељевих положаја, пошто је најприје убацио ручну бомбу у заклон браниоца, дограбио за усијану цијев четничког митраљеза. V заклону су лежали убијени митраљезац и још тројица четника.

Већ сутрадан се Златарска чета вратила преко Ужица у Санџак на свој терен, пошто је у тим тешким борбама много помогла јединицама Ужичког одреда. За успјешно залагање у извршавању борбених задатака, чету је похвалио врховни командант друг Тито, а њених 19 бораца понаособ је похвалио Главни штаб НОП одреда за Србију.

Тако је послије неколико дана упорних и напорних борби тој групи партизанских чета пошло за руком да разбије четничку дринску групацију и да јој онемогући притисак на слободну територију са тога правца.

Ваљевског и Посавског партизанског одреда.

И у овим борбама, као и у свим досадашњим, и борци и старјешине су показали велико јунаштво, истрајност, иницијативу и одлучност. Требало је под сталном кишом куршума ићи, нападати, освајати тежак терен по хладноћи, уз сасвим слабу исхрану. Партизани су све то савладали. Борили су се у свим ситуацијама, дању и ноћу, по киши и магли. Пјешадија и артиљерија су овдје добро садејствовале, што је такође допринијело успјеху. И чете су успјешно координирале своја дејства. Све је то, дакле, и резултатски морало уродити добрим плодом.

мозвани војвода Миладин »Дрински«, командант Азбуковачког четничког одреда. Он је са својим одредом углавном боравио у Љубовији. Одавде је, чим би се указала згодна прилика, слао своје чете да нападају паратизане.

Партизани су знали за све његове зличиначке подухвате, почев од оног у септембру 1941, када је ударио с леђа на наше јединице у Бајиној Башти. »Војвода« се добро чувао. Лично у борбу није ишао. Окружен јаком стра-

[281] Као пушкомитраљезац 3. рачанске чете истицао се снагом и храброшћу. При поласку у борбу увијек је пјевао: »Носим митраљез брно-ко буде на нас насрно биће се изврно«.

жом из своје пратње, сматрао је да је његов живот ван опасности. Ипак, стигла га је заслужена казна, и то онда када се томе најмање надао.

Једнога дана је испред четничких положаја стао путнички аутомобил. Из њега је изашло неколико л>уди. Рекли су да их је позвао »војвода« да дођу. Четници су им повјеровали и пропустили их да прођу. Када су стигди пред четнички штаб и пробудили »војводу«, који је послије неке пијанке легао да се одмори, саопштили су му да је позван у Ужице на преговоре, да је тамо дошао Дражa Михаиловић, али да Дражa неће да преговара без његовог присуства. »Војводи« је толико придавање значаја импоновало, па је пошао са њима. Тако се самозвани војвода Дрински нашао на мјесту на којем је одговарао за сарадњу с окупатором, за издају свог народа и за све злочине које је над тим народом починио.

11.БОРБЕ НА ПРОСТОРУ ВИШЕГРАД - ПРИБОЈ

Послије ослобођења Ужица, ради обезбјеђења самог града и слободне територије са запада од правца Вишеграда и Прибоја, гдје су се налазиле талијанске, а у Вишеграду и усташке јединице, према потреби је упућиван понекад већи, а понекад мањи број партизанских чета. Над свим тим јединицама командовање су обједињавали Никола Л>убичић, Душан Вишић, а једно вријеме и поручник Момчило Смиљанић.

вића нападали од Пожеге и Карана ка Ужицу, на сектору према Вишеграду налазила се само 3. ужичка партизанска чета.

Командант и политички комесар Ужичког партизанског одреда другови Јерковић и Кушић скренули су јединицама пажњу на потребу веће будности и обазривости према четницима, којих је овдје било у немалом броју, и то и оних које смо ми протјерали из Ужица кад смо га заузимали.

Четници се ни раније, па ни послије нису усуђивали да нападају партизанске јединице у овом крају. Не зато што мајори Дангић и Тодоровић и поручници Каменко Јефтић и Рогић то нису жељели, него зато што се нису осјећали борбено јачим и што народ који је био изложен терору окупатора и усташа то не би прихватио. Привидно је изгледало да су односи у реду, али се стално - у ваздуху! - осјећала затегнутост.

Када су борбе око Ужица достигле кулминацију, настало је комешање и међу овим четницима. Имали смо и податке да војвода Бекић и неки други четнички вођи отворено говоре да треба кренути у напад, други су то чинили прикривеније, али су сви скупа то заиста жарко жељели. Зато је 3. ужичка чета са дијелом снага поставила обезбјеђење код села Добруна и Вардишта.

Исто се тако, међутим, морала водити брига и о талијанском окупатору, јер је и он могао покушати да искористи повољан тренутак да крене у напад према Ужицу. Зато су тих дана борци ове издвојене чете морали и са те стране бити обазриви и стално приправни за борбу, јер се могло десити да четници и Талијани не понаособ, него чак заједно крену у напад од Вардишта ка Ужицу. Да би спријечила такве евентуалне покушаје, главнина чете је држала положај између села Котромана и Вардишта, на старој граници некадашње српске државе.

Када се ситуација око Ужица нешто смирила и када се смањила опасност од напада четника са тога правца, 3. ужичка чета је опет кренула у под-

ручје села Бијелих Брда, гдје се спремала за акцију против талијанских јединица.

Талијани су одмах осјетили присуство чете у овом подручју, а пошто су од четника били обавијештени о јачини партизанских снага, почели су да постављају енергичније захтјеве управо њима, четницима. Тражили су да им се омогући слободан пролаз од Прибоја у Вишеград, одакле је усташко-домобрански гарнизон стално вапио за помоћ.

Четници су једном или два пута покушали да нападну усташку посаду у Вишеграду, али су били одбијени уз велике губитке. Послије тога су се и дал>е врзмали око Вишеграда, али се више нису усуђивали да га нападну. Сада су се, међутим, усташе и домобрани уплашили да Вишеград не нападну партизани и да они град не заузму. Тога су се плашили и четници, јер би то знатно умањило њихов војни углед у народу, а слободна територија би се тиме знатно проширила, чиме би се и дејства босанских и српских партизана чвршће повезала. Зато им је добродошао захтјев Талијана да они уђу у Вишеград.

Талијани нису били жељни борбе с партизанима. Жељели су једино пролаз. Били су спремни да удовоље и захтјеву четника да уђу у Вишеград само ако им обезбиједе пролаз комуникацијом од Прибоја до Вишеграда.

Да би испунили тај услов који је постављао талијански окупатор, Каменко Јефтић и још неки други четнички команданти дошли су на положај код 3. ужичке чете и тражили да се талијанске трупе пропусте без борбе. Чета је тада држала положај у селу Бијелом Брду. То је повољан положај, који може успјешно да затвара цесту што се из села Штрбаца најприје пење ка Бијелом Брду, а потом спушта ка Будимлији и даље ка Добруну.

Пошто Команда чете није хтјела да своје људство повуче без борбе, а пошто су четничке старјешине упорно инсистирале на свом захтјеву, то су се преговори отегли. Поновимо да Талијани, о којима су се четници тако свесрдно старали, нису жељели сукоб - жељели су пролаз.

Ипак, док су преговори трајали, Талијани су стигли из Прибоја и, вођени четницима, отпочели су да се полако развијају за борбу: једну колону су из Штрбаца упутили преко засеока Омарина ка засеоку Јањићима, а другу такође из Штрбаца, ка засеоку Зубачу и коти 893 и даље на Ланиште. Намјера талијанских војника је била да положај 3. ужичке партизанске чете обухвате и са десног и са лијевог крила. Артиљерију су били поставили на ватрени положај на једној ливади код села Раче, близу Прибоја. Истина, све су то радили споро, очевидно очекујући да се питање њиховог пролаза ријеши без борбе.

Четнички команданти су постајали нестрпљиви. Подне се ближило. Талијански командант је тражио пролаз и пријетио паљењем села ако до борбе дође.

вући се, јер су наше снаге ионако биле недовољне да пруже јачи отпор надмоћним и одлично наоружаним окупаторским јединицама. Уз то би се, у том случају, из долине Рзава, од Добруна, могао очекивати и напад четника. Сем тога, ако би дошло до паљења села, то би веома лоше политички дјеловало на овај сиромашни народ. А четнички команданти су већ и отворено пријетили и стављали до знања Команди 3. ужичке чете - оно што је, уосталом, та команда већ и знала или бар претпостављала - да ће се и они, у случају сукоба с Талијанима, ставити на окупаторову страну и напасти пар-

тизане, изговарајући се да ће то учинити да би заштитили народ од талијанске освете.

Па ипак, како је једино с тим четничким јединицама до тада била избјегнута братоубилачка борба, Команда 3. ужичке чете је, да не би дошло до оружаног сукоба и с њима, донијела одлуку да се повуче с положаја код Бијелог Брда и да посједне нови положај, на линији Четењ-Осоје. За посједање тог положаја нису знали ни четници ни Талијани. Срећни што су успјели да избјегну сукоб, Талијани су остали у рејону Бијелог Брда да то прославе.

Но када је талијанска десна побочница изашла из села Бијелог Брда, изненадила се због »дочека« који јој је ту био приређен - паратизани су их засули јаком и прецизном ватром. Готово пун сат је 3. ужичка чета на положају код Четења и Осоја водила борбу против талијанских јединица које су се кретале тим правцем. Чета се повукла тек када је њен положај био изложен убитачно јакој минобацачкој и артиљеријској ватри.

Но заплашени Талијани, чим су стигли до линије село Ријека-село Велепоље-заселак Мирићи, стали су. Даље нису смјели, јер их је пут увлачио у доста дуг кањон ријеке Рзава који почиње већ од Добруна.

нове обавезе и гаранције, за своју безбједност. На састанку заказаном тим поводом, с талијанске стране је учествовао командант батаљона, а с четничке мајор Бошко Тодоровић, Каменко Јефтић, војвода Радомир Бекић и капетан Стојановић. Састанак је одржан у штабу талијанског команданта, у једној лијепој усамљеној кући села Велепоља. По четничку делегаш-.ју у село Добрун дошла су два талијанска теретна возила, којима су затим били тамо превезени.

Са четничке стране, што је и природно, главну ријеч је водио мај« Тодоровић, а помагао му је Каменко Јефтић, док је војвода Бекић ишао тек ради »репрезентације«. Требало је, заправо, пред Талијанима имати неког с војводском титулом, неког ко изазива поштовање, а мора се признати да је висок човјек као т т о је то био Бекић, уз то окићен реденицима и бомбама, код Талијана доиста изазивао и интересовање и респект. И биће да је баш то њихово интересовање само за војводу сметало капетану Стојановићу, здепастој људини раздрљених маљавих груди, па је он најједном извукао неку ножину и прво се похвалио да не може пребројати колико је Муслимана њоме заклао, а затим пришао повећем храсту на десетак корака и почео, бацајући, забадати нож у дрво. Сваки хитац ножа био је погодак. Уз то би се нож доиста дубоко забадао у дрво. Тада је Стојановић, као да је на бини, позвао талијанске војнике да ишчупају нож. Они су се, истина, морали добро помучити, и при том употребити обје руке, да би нож ишчупали. У једном тренутку заноса четник је, играјући се, умјесто да замахне на дрво, замахнуо на групу талијанских војника. Не знајући чему се све од њега могу надати, Талијани су се у страху разбјежали. Када је остао без публике, Стојановић се сам шеткао и досађивао, чекајући да се разговори, који га уопште нису интересовали, што прије заврше.

Талијански командант није много говорио. Хтио је да истакне достојанс~во окупаторских снага талијанске империје. Захтијевао је да се његовим трупама обезбиједч слободно кретање друмском комуникацијом од њиховог гарнизона у Прибоју до Вишеграда. Такође је поставио захтјев да четнички команданти учине све како би сузбили комунистички - и политички и војни - утицај на овој територији.

Мајор Тодоровић је обећавао да ће четници стварно учинити све што талијански господин мајор тражи. Али да би они то могли одтварити, тражио је оружје, нарочито минобацаче, не само ручне већ и оне већег домета, ефекта ради у народу.

»Да бисмо се лакше супротставили разним туђим утицајима, требају нам бацачи и доста мина па да им парирамо«, говорио је, отприлике баш тим ријечима, мајор Тодоровић. »Јер они имају фабрику оружја и муниције у својим рукама, што никако није без утицаја на народ овога краја ... Помогните нас«, тражио је од даље, »па ћемо заједно сарађивати. Ако не друкчије, оно да се мијењамо. Даћемо вам пар волова за бацач и десет мина.«

Талијански командант се мало замислио, вјероватно због она два вола, али им је онда ипак рекао да то прелази његову компетенцију.

»0 свему ћу референсати и обавијестити вас«, додао је на Крају.

Како се све реализовао овај разговор, односно договор, није нам познато. Као ни то да ли су волове добрунских муслиманских сељака појели Талијани или четници. Тек, послије тог састанка четници су из села Јагодине дошли у Добрун да прихвате своје савезнике и омогуће им миран пролаз клисуром ријеке Рзава према Вишеграду.

Трећа ужичка партизанска чета је послије одласка ових Талијана извршила напад на једно талијанско транспортно одјељење код Рудог. Неколико лакше рањених окупаторових војника се бјежећи просто сјурило у Рудо. Тада је заплијењено девет товарних грла.

Пошто је та чета изводила акције у близини Санцака, нарочито око Прибоја, то су се другови из партијске организације прибојског среза у свом раду ослањали на њу. Почетком новембра, одлуком Штаба Ужичког партизанског одреда, 3. ужичка чета је друговима из прибојског среза упутила 12 бораца који су били родом из сусједних села, те им је тако омогућила да формирају своју - прибојску партизанску чету.

Око 20. новембра поново је постало актуелно заузимање Вишеграда. Очекујући да ће Њемци ускоро кренути у напад на ослобођену територију, друг Тито је оцијенио колику би важност при том за нас имала јединствено повезана слободна територија у западној Србији и источној Босни. Овог пута је требало да напад на Вишеград изведу партизанске јединице из источне Босне, а са српске стране би учествовао дио Посавског партизанског одреда који се налазио на територији око Ужица. Стога је на вишеградски сектор упућен Коча Поповић, командант Посавског партизанског одреда.

Да би напад на Вишеград успио, требало г$_{а}$ је извести са српским и босанским јединицама, а ступило се и у додир са четничким командантима. Коначан план напада сачинио би се на заједничком састанку у Рогатици. Са наше стране би у изради плана учествовали Светозар Вукмановић Темпо, Родољуб Чолаковић и Славиша Вајнер - Чича Романијски, а са четничке стране мајори Бошко Тодоровић и Јездимир Дангић. Међутим, четнички команданти на тај састанак нису дошли, јер нису ни жељели да се боре против Талијана, са којима су већ тако успјешно сарађивали.

Да ускоро Њемци нису предузели своју противофанзиву, која је све наше снаге ангажовала у борби против непријатељевих нападних дивизија, вјероватно би сами партизани извршили напад на Вишеград. Међутим, до тога ни овај пут није дошло.

12.ЗАКЉУЧАК О БОРБИ ПРОТИВ ЧЕТНИКА

Одмах послије стварања слободне територије у западној Србији, са ср-едиштем у Ужицу, као главном граду тога подручја, четници Драже Михаиловића су отпочели нападе да би разбили партизанске снаге и они заузели ту територију. Тим борбама су четници, као оружани представници старог буржоаског поретка, у ствари и покушавали и жељели да сачувају позиције политичких групација које су стајале иза њих.

Друг Тито, говорећи на V конгресу КПЈ о почетку четничких борбених дејстава у том периоду, рекао је и ово:

»Радило се о томе да четници, као посљедњи остатак оружане снаге старог, трулог буржоаског поретка, не мисле ни у ком случају да воде борбу против окупатора, већ да по сваку цијену и под окупацијом сачувају тај стари друштвени буржоаски поредак - од народа који је почео, упоредо с борбом против окупатора, да гради и своју сопствену власт.«[282]

Није било тешко схватити да народ у борби против окупатора истовремено испољава тежњу да спријечи повратак старог, корумпираног, пљачкашког поретка. Зато су четничке старјешине и предузеле све да у овом крају сломе народни отпор и успоставе било своју, било окупаторску власт.

Два дана послије ослобођења Ужица четници су извршили напад на партизане у Косјерићу и одмах затим отпочели веће или мање нападе на групе партизана у златиборским селима Рожанству, Збојштици и другим. Како су у тим почетним нападима претрпјели неуспјех, четничке старјешине брижљивије планирају напад на Пожегу, а касније и на Ивањицу и Ариље. Поред акције ради изнуравања и развлачења партизанских снага, четничко командовање планира и општи напад на слободну територију. Дражa Михаиловић је знао да се војно-политичко руководство оружаног устанка за цијелу Југославију налази у Ужицу, па зато главни удар својих снага и усмјерава на тај град.

Од првог напад на Косјерић па до завршних окршаја код Љубовије и Прањана, које су трајале негдје до 20. новембра, Ужички партизански одред је готово свакодневно водио тешке и напорне борбе. У њима је поднио велике жртве - пало је доста наших другова; имали смо и приличан број рањених. Али коначан резултат је познат: сломљени и разбијени, четници су претрпјели потпуно војни и политички пораз.

То је и друг Тито на V конгресу КПЈ, дајући оцјену о завршетку тих борби, јасно рекао:

»Тако је завршена борба са четницима, у којој су они доживјели потпун пораз«.[283]

Нападе на Ужице четници су почели са знатно јечим снагама. У стилу својих подмуклих поступака, изабрали су тренутак који је њима најбоље одговарао. Старјешине су им били официри бивше краљевске југословенске војске, л>уди који располажу потребним војним знањем, професионалци којима су војска и вођење борби искључиво занимање. Против себе су имали партизанске чете, чији су састав чинили млади л>уди који, у великој већини, нису ни војску служили. И баш од тих младих и неискусних младића доживјели су ти »стручњаци за ратовање« потпун пораз.

Партизани су однијели чисту и блиставу побједу. Тај успјех је недјељиво везан за непрестано присуство и име врховног команданта друга Тита, који

[282] V *конгрес КПЈ,* стр. 68.

[283] Исто, стр. 68.

је правовременим, исправним, рационалним усмјеравањем партизанских снага током борби успио да надокнади све остале субјеткивне наше недостатке. При томе се показало да није довољно имати велике снаге, већ да је важније знати их умјешно и рационално искористити.

Војни пораз четници би некако и пребољели да нису током борби доживјели и потпун политички пораз. Заплашено јачањем партизанских одреда у овом дијелу Србије, четничко руководство је тајно ступило у додире и везу с Недићем и њемачким окупатором. Стално нарастање партизанских одреда и ширење слободне територије натјерали су четнике да из дана у дан срљају у све отворенију сарадњу с фашистичким окупатором. Та њихова сарадња није могла остати незапажена од народа, поготову што се развијала и послије тешких и гнусних злочина које су Нијемци, ради гушења оружаног устанка, починили у овом дијелу Србије, нарочито у Крагујевцу, Краљеву и Мачви. Та сарадња четника с њемачким и талијанским окупатором остаће као једна од највећих издаја у историји наших народа и народности. Друг Тито је на V конгресу КПЈ о томе рекао:

»Та издаја је била за наше борце и за све поробљене људе утолико страшнија што је дошла послије ужасних прогона и покоља народа Србије, што је дошла послије вјешања народних синова насред Теразија у Београду, што је дошла послије масовног убијања напредних људи у Србији - у Београду, у Крагујевцу и око Крагујевца, у Краљеву и многим другим мјестима.«[284]

Четничке старјешине су наставиле да чине злочине и издају и послије поруке коју им је преко Борбе 15. новембра упутио Врховни штаб. Четници Драже Михаиловића се нису осврtали на ту поруку. Њих масовна убиства наших људи нису погађала. Они су наставили свој подмукли и прљави посао. Али баш зато што нису водили бригу о жељама и расположењу народа, четници су доживјели потпуни политички крах. У својој слијепој мржњи према правим народним борцима, према партизанима, према људима који се боре за слободу, сви њихови команданти су чинили тешке злочине. Убијали су ухваћене партизане, а нису ни рањенике штедјели. Касније су и једну велику групу заробљених партизана предали Нијемцима и тиме још отвореније ступили у сарадњу с окупатором.

И премда су четничке снаге Драже Михаиловића и Косте Пећанца послије свих тих борби које су упорно водиле против партизанских одреда западне Србије и Шумадије, па и против Ужичког одреда, на крају, након непуна два мјесеца, доживјеле потпун пораз, ипак су оне нешто и постигле - све вријеме су, заправо, успјешно играле улогу коју им је намијенио њемачки генерал Беме. Јер четници су својим сталним нападима везали партизанске одреде на овом простору и тиме им онемогућили, у тренутку када Нијемци нису на територији Србије имали довољно јаких војних снага, да изведу нове офанзивне операције против фашистичког окупатора, операције још већег обима. И када су, најпослије, разбили четнике, партизански одреди су већ били изнурени непрекидним борбама и ослабљени због губитака које су при том претрпјели. А Нијемци су се у међувремену припремили и отпочели противофанзиву с великим снагама. Разумије се да су наишли на знатно слабији отпор него што би то био случај да свих тих четничких напада није било. Тако је, у ствари, Дража Михаиловић са својим четницима био претходница њемачког 18. армијског корпуса, или, још тачније, он је частољубиво желио

[284] V *конгрес КПЈ,* стр. 68 - 69.

да само предухитри Нијемце и да први заузме Ужице, Чачак и друге градове Ужичке републике како би им доказао, прво, да су четници јаки и, друго, да су и они непријатељи народноослободилачког покрета као и сами Нијемци.

Друг Тито на V конгресу КПЈ о тој издаји четника и њеним посљедицама каже:

»Али у исто вријеме непријатељ је искористио издају Драже Михаиловића и његових четника и са свом снагом коју је тада имао у Србији на располагању, и својим и квислиншким трупама, ударио је на слободну територију.«[285]

Овај четнички напад поред тог што је заморио и исцрпљивао партизанске јединице он је уз то спречио Штаб Ужичког одреда да до краја спроведе реорганизацију својих јединица, иако је формирао неке батаљоне (Ужички, Аријски, Раднички, а дјелимично Пожешки и Рачански). Недовршена организованост одреда и неафирмисан командни кадар створених батаљона учинилк су да Одред кад је дошло до њемачке противофанзиве умјесто да координира рад и борбену активност неколико штабова батаљона као команди појединих сектора, Штаб одреда је имао на вези петнаестак мањих с зојих јединица и неколико чета из других одреда, међусобно удаљених и до 10 км, чију активност у условима старих и неефикасних веза, није било лако ускладити и усмјерити.

Упркос свим својим многобројним поразима и отвореној издаји, Дражa Михаиловић је непотпуно и нетачно извјештавао владу у Лондону о свему што се тих дана догађало. Клеветао је партизане тврдећи, у извјештајима којеје преко радио-таласа слао избјегличкој краљевској влади, какоје »борба комуниста против Немаца провидна«, односно како су се партизани снабдјели оружјем из фабрике у Ужицу, па су »напали моје трупе у Ивањици, Пожези, Ариљу, Ужицу, Горијевници, Ражани, Косјерићу и другим местима. Борбу сам примио и верујем да ће њен исход бити у моју корист«. Тврдио је, затим, да партизани »отимају« оружје од народа, али да не пружају отпор Нијемцима, и уз то изразио страх од могућности да четницима ни Енглези више не дају оружје. »Онда смо готови за увек«,[286] писао је, Дражa. То је била интрига човјека који је ударио на партизане с леђа док су пред собом имали Нијемце.

Избјегличкој крал>евској влади у Лондону одговарале су такве лажи које су стизале са Равне горе и намјерно су их узимали за истину и даље ширили.

[285] Исто, стр. 68.

[2,6] Душан Пленча, *Међународни односи Југославије,* депеша Драже Михаиловића од 5. новембра 1941, стр. 83.